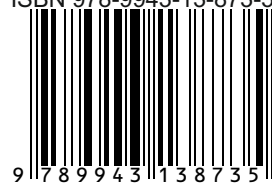

ISBN 978-9943-13-873-5

**TIJORAT BANKLARI FAOLIYATINI
TARTIBGA SOLISH VA NAZORATI**

**T.M. KARALIYEV
I.F. SAYFIDDINOV**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

**T.M. KARALIYEV
I.F. SAYFIDDINOV**

**TIJORAT BANKLARI FAOLIYATINI
TARTIBGA SOLISH
VA NAZORATI**

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining
Muvofiqlashtiruvchi kengashi tomonidan tavsiya etilgan*

DARSLIK

**TOSHKENT
“IQTISOD-MOLIYA”
2019**

UO‘K:

KBK:

Taqrizchilar: *i.f.d., prof. N.X. Jumayev*
i.f.d., dot. Z.A.Umarov

Karaliyev T.M., Sayfiddinov I.F.

Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorati. Darslik /–T.:
“Iqtisod-Moliya”, 2019 yil,– 304 b.

Darslik “Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorati” fani dasturi asosida yozilgan bo‘lib, unda tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorati usullari, tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish bo‘yicha xalqaro Bazel standarti, tijorat banklari faoliyati ustidan amalga oshiriladigan distantsion nazorat, tijorat banklari faoliyatini inspeksion tekshirish, bank nazorati bo‘yicha Bazel prinsiplari, talablari, Bazel-III ni O‘zbekiston bank amaliyotida qo‘llash, xalqaro amaliyotida bank faoliyatini boshqarish va nazorat qilish, tijorat banklari faoliyatini kredit reytingi asosida baholash, doimiy bank nazoratini tashkil qilish asoslari, nazorat bo‘yicha axborotning sir saqlanish asoslariga oid masalalar o‘z aksini topgan.

Kitob talabalar, magistrantlar, izlanuvchilar, iqtisodiy yo‘nalishdagi oliy o‘quv yurtlarining professor-o‘qituvchilari, mamlakatning bank-moliya tizimida faoliyat ko‘rsatayotgan amaliyotchi mutaxassislar va bank ishi muammolari bilan qiziquvchi barcha o‘quvchilarga mo‘ljallangan.

Toshkent moliya instituti Ilmiy kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

UO‘K:

KBK:

ISBN

© Karaliyev T.M., Sayfiddinov I.F. 2019

© “IQTISOD-MOLIYA”, 2019

KIRISH

2017–2021-yillar O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq mamlakatda barcha sohalarda olib borilayotgan islohotlar banklar faoliyati oldiga ham juda muhim vazifalar qo‘ymoqda, ya’ni barcha investorlarni banklar va boshqa moliyaviy muassasalarni iqtisodiy holati to‘g‘risida haqqoniy moliyaviy informatsiyalarni olish hamda ularni mustahkamligi va kelajagi porloq ekanligiga rasman ishonib to‘laqonli hamkorlik munosabatlarini davom ettirishlik hisoblanadi.

Iqtisodiy rivojlanishning hozirgi davrida ham moliyaviy resurslar bilan ta‘minlash jarayonida tijorat banklarining roli muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayonda bank faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish masalalariga e‘tiborni kuchaytirish lozimligi dolzarb bo‘lib hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ichki va tashqi omillar ta‘sirida tijorat banklari faoliyati keskin o‘zgarishi, oxir-oqibatda ularning bankrotlik holatini yuzaga keltirishi mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, bank kreditorlari va omonatchilar faoliyatiga o‘ta salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun hozirgi davrda davlat organlari, Markaziy bank tomonidan qonunga muvofiq ravishda tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishi lozim.

Ushbu masala yuzasidan Prezident farmonlari, qonunlar, hukumat qarorlari, Markaziy bankning yo‘riqnomalari xalqaro tajribadan foydalanish asos bo‘lib hisoblanadi.

Mazkur o‘quv qo‘llanmada quyidagi masalalar to‘liq o‘rganiladi:

- “Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorati” fanining predmeti va vazifalari;
- tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish usullari;
- tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish bo‘yicha xalqaro Bazel standarti;
- tijorat banklari faoliyati ustidan amalga oshiriladigan distantсион nazorat;
- tijorat banklari faoliyatini inspektion tekshirish;
- bank nazorati bo‘yicha Bazel prinsiplari, talablari. Bazel-III ni O‘zbekiston bank amaliyotiga qo‘llash;

- xalqaro amaliyotda bank faoliyatini boshqarish va nazorat qilish;
- tijorat banklari faoliyatini kredit reytingi asosida baholash;
- doimiy bank nazoratini tashkil qilish asoslari. Nazorat bo'yicha axborotning sir saqlanish;

1 bob. “TIJORAT BANKLARI FAOLIYATINI TARTIBGA SOLISH VA NAZORATI” FANINING PREDMETI VA VAZIFALARI

REJA:

- 1.1. “Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorati” fanining predmeti va zarurligi*
- 1.2. Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish fanining maqsad va vazifalari*
- 1.3. Bank nazorati tushunchasi, zarurligi va vazifalari*

1.1. “Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorati” fanining predmeti va zarurligi

“Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorati” fanining banklar faoliyatini chuqur tahlil qilish, baholash va faoliyatdagi risklar darajasini aniqlash, uni minimallashtirish asosida bank faoliyati samaradorligini oshirish yo‘llarini aniqlash kiradi.

Ushbu fan “Pul va banklar”, “Bank ishi”, “Banklarda buxgalteriya hisobi”, “Bank auditi” va “Tijorat banklari faoliyati tahlili” fanlari bilan chambarchas ravishda – bog‘liq holda o‘rganiladi.

Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish uchun avvalambor pulning iqtisodiy kategoriya sifatidagi mohiyatini, uning funksiyalari va iqtisodiyotdagi rolini nazariy jihatdan bilish lozim. Bundan tashqari, pul oboroti, pul oqimi va uni tartibga solish nazariyalari to‘g‘risidagi qarashlar haqida ham tassavurga ega bo‘lish talab etiladi. Tijorat banklarining vazifalari, mohiyati, bajaradigan operatsiyalari, kreditning mohiyati, turlari, tamoyillarini bilish lozim bo‘ladi. Albatta tijorat banklarining passiv, aktiv hamda vositachilik operatsiyalari, ularning tarkibi, har bir operatsiyalarni amalga oshirish qoidalarini rasmiylashtirish tartibi va taqdim etilayotgan hujjatlarni o‘rganishni bilish kerak bo‘ladi. Bundan tashqari tijorat banklarining daromadlari, xarajat-

lari, foydasi va uni taqsimlash tartibi, hamda to'lanadigan soliqlar to'g'risidagi ma'lumotlarga ega bo'lishi shart.

Ushbu fanni o'rganishning asoslaridan biri "Banklarda buxgalteriya hisobi" fani hisoblanadi. Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishni to'liq o'zlashtirish uchun albatta bankning kundalik, oylik va yillik balansi, bankning daromad va xarajatlar balansi ma'lumotlaridan to'liq foydalanish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. Buning uchun albatta tijorat banklari hisobvaraqlari rejasi, har bir hisobraqamning mohiyati, tartib raqami, ularning aylanmalari va qoldig'i to'g'risidagi tushunchalar hamda mohiyati tasavvur qilmog'i lozim.

Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish usullarini mukammal ravishda o'rganish uchun "Banklarda buxgalteriya hisobi" fani bilan birga "Bank audit" fanini ham to'liq bilmoq lozim. Banklarni auditdan o'tkazish tartibi, uning tamoyillari hamda audit xulosasi to'g'risidagi bilimlarga tayanmog'i hamda ulardan foydalanmog'i lozim.

"Tijorat banklari faoliyati tahlili" fanidan o'rgatiladigan usullar shakllantiriladigan xulosalar ham albatta tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish hamda faoliyat samaradorligini oshirish chora-tadbirlarini belgilashda eng muhim iqtisodiy asoslardan biri hisoblanadi.

Shunday qilib, "Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish" fanini mukammal ravishda o'rganish uchun quyidagi asosiy fanlarni bilish zarur.

- Pul, kredit va banklar;
- Bank ishi;
- Banklarda buxgalteriya hisobi;
- Bank audit;
- Tijorat banklari faoliyatini tahlili.

Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishning zarurligi quyidagilar bilan izohlanadi:

- Aholi jamg'armalarini himoyalash;
- Bank kreditorlari manfaatlarini himoyalash;
- Hukumat o'z iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish uchun samarali bank nazorati tizimini yaratish;
- Bank aksiyalari va xodimlari manfaatlarini himoyalash.

Ma'lumki, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonlarini amalga oshirishning asosiy moliyaviy manbalaridan biri sifatida jamg'armalar hisoblanadi. Ularning bir qismini aholi jamg'armalari tashkil etadi.

Aholi jamg'armalarini himoyalash, bank faoliyatidagi turli risklarni aniqlash va ularni doimiy ravishda minimallashtirish natijasida aholining birinchidan bank tizimiga, qolaversa ikkinchidan hukumatga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi va aksincha bank tizimida yuzaga keladigan nobarqarorlik aholining ularga va hukumatga qarshi noroziliklarining kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin.

Respublikamiz tijorat banklari balansi ma'lumotlariga nazar soladigan bo'lsak balans passivlarining asosiy qismini bank kreditorlari mablag'lari tashkil etadi. Ular quyidagilardan iborat:

- Bank mijozlarining talab qilib olinadigan depozitlari;
- Kreditorlarning muddatli depozitlari;
- Tashkilot, korxonalardan va boshqa banklardagi jalb qilingan muddatli depozitlari;
- Boshqa banklar va to'g'ridan to'g'ri Markaziy bank kreditlari.

Tijorat banklari kreditlarining talablariga binoan majburiyatlarning doimiy bajara olish qobiliyatiga ega bo'lmog'i lozim.

Buning uchun albatta, bank faoliyatida likvidliligini ta'minlash faoliyatida yuz beruvchi har qanday risklarni aniqlashi va ularning oldini olish bo'yicha imkoniyatlarga ega bo'lmog'i kerak. Buning uchun ayniqsa mablag'larning depozit mablag'laridagi pul mablag'lari harakati pul oqimi to'g'risida ishonchli ma'lumotlarga ega bo'lmog'i va ularni oldindan ssuda olish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Mijozlarning talab qilinadigan depozit hisobraqamlarida mablag' mavjud holda bank ularni mijoz talabiga asosan boshqa banklarga o'tkazish imkoniyatiga ega bo'lmasa (vakillik) hisobraqamida mablag'lar yetishmasligi mijozlar kreditorlari oldidagi majburiyatlarini vaqtida bajara olmay qolishi mumkin. Bu holda uning sheriklari, ya'ni kreditorlari ham to'lov qobiliyatini yo'qotishi mumkin. Bunday vaziyatda noto'lovlar "zanjiri" vujudga kelishi mumkin. Bularning barchasi oqibatda birinchidan, mijozlarning bankka, qolaversa bank tizimiga bo'lgan ishonchsizligiga ikkinchidan, iqtisodiyot rivojlanishiga to'siqlarning vujudga kelishiga olib kelishi mumkin.

Shuning uchun ham, bank kreditorlari himoyalalmog'i zaruriyati tufayli banklar faoliyatida doimiy tartibga solish va tegishli nazorat tashkilotlari tomonidan nazorat qilinmog'i zarurdir.

Iqtisodiy manfaatlarni himoya qilish maqsadida hukumat samarali bank nazorat tizimining tashkil etilishidan manfaaddordir chunki, birinchidan bank tizimiga va hukumatga ishonchni ta'minlash lozim, ikkinchidan iqtisodiyotning ustuvor yo'nalishlarini doimo moliyaviy

manbalar ta'minlash zaruriyati tufayli banklar doimo tartibga solinishi ham nazorat qilinishi zarurdir. Hukumat iqtisodiy taraqqiyotning turli bosqichlari uni o'z vaqtida to'liq moliyaviy manbalar bilan ta'minlanishini xohlaydi. Bunga esa, o'z navbatida, nazorat va tartibga solish orqali erishiladi.

Shuning uchun ham, banklar faoliyatini tartibga solish va nazorat qiluvchi tashkilotlar qonun orqali aniqlanadi va ular ko'p hollarda hukumat tasarrufida faoliyat yuritishadi. Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish zaruriyati bank aksiyadorlari va ishchi xizmatchilari manfaatlarini himoya qilishdan iboratdir.

Bank aksiyadorlarining asosiy maqsadi bankning samarali faoliyat yuritishini ta'minlashda iboratdir. Bank qancha yuqori samara bilan faoliyat yuritsa, uning foydasi oshib borsa, aksiyadorlar uchun to'lanadigan dividend miqdori ham oshib boradi. Bu esa bankka bo'lgan ishonch va bank aksiyalarining jozibadorligini yanada oshiradi. Fond bozorida banklar aksiyalariga bo'lgan talabning oshishiga olib keladi. Bu esa, o'z navbatida, bank ustav kapitalining ortib borishiga olib keladi.

Samarali bank faoliyatining tashkil etishi natijasida olinadigan daromadning oshib borishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatidan bank xodimlari uchun to'lanadigan ish haqi miqdorining oshirilishiga olib keladi. Olinadigan foydaning oshib borishi natijasida xodimlarni manfaatlarini himoyalash uchun turli fondlar yaratish imkoniyati paydo bo'ladi.

Bu esa raqobat sharoitiga kadrlar qo'nimsizligi masalasiga ham barham berish imkoniyatini yaratadi. Yuqoridagilarni amalga oshirish va bank faoliyatining samaradorligini oshirib borish uchun ham uzluksiz ravishda bank faoliyatini tartibga solish doimiy ravishda nazorat qilish zaruriyatiga olib keladi.

1.2. Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish fanining maqsad va vazifalari

Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishdan ko'zlangan bosh maqsad bank faoliyati samaradorligini oshirishdan iboratdir.

Bank faoliyatini o'rganish, tahlil qilish, audit tekshiruvlarini o'tkazish bank menejmenti, markenteng, faoliyatdagi risk darajalarini aniqlash va ularni minimallashtirishlar ham bank faoliyati samaradorligini oshirish yo'llariga bag'ishlanadi.

Buning uchun quyidagi vazifalar ustuvor hisoblanadi:

- Bank kreditorlari va omonatchilarining manfaatlarini himoyalash;
- Chetdan jalb etilgan va o‘z mablag‘laridan samarali foydalanish;
- Bank resurslarini samarali boshqarish;
- Markaziy bank tomonidan o‘rnatilgan iqtisodiy normativlarning bajarilishini ta‘minlash;
- Bank aktivlari tarkibi va tuzilmasini nazorat qilish;
- Bank likvidiligi va to‘lov qobiliyatini doimiy ravishda nazorat qilish;
- Bank daromadlari va xarajatlari muvozanatini ta‘minlash;
- Bank aksiyalari jozibadorligini oshirib borish;
- Bank imidjini oshirib borish.

Ma‘lumki, bank balansining passiv hamda uning resurslari aks etiriladi. Ular chetdan jalb etilgan va bankning o‘z mablag‘laridan tashkil topgan. Chetdan jalb etilgan mablag‘lar bankning kreditorlari va omonatchilari mablag‘laridan iborat.

Chetdan jalb etilgan mablag‘lar uchun bank odatda ma‘lum miqdorda to‘lovlar (foiz to‘lovlari) to‘lashlari aksionerlar mablag‘lari (kapital) uchun esa dividendlar to‘lash kerak bo‘ladi. Shuning uchun ham bank faoliyati samaradorligini oshirib borish uchun doimo chetdan jalb etilgan va o‘z mablag‘larini imkon darajada ko‘proq daromad keltiruvchi sohalarga yo‘naltirilmog‘i kerak bo‘ladi. Chetdan jalb etilgan mablag‘lar va bank kapitalidan samarali foydalanish ko‘rsatkichlari tahlili talab etiladi.

Odatda chetdan jalb etilgan mablag‘lar miqdorini bank daromadlariga va bank kapitalining daromadlarga nisbatan ko‘rsatkichlari doimiy ravishda o‘rganilib, unga ta‘sir etuvchi omillar o‘rganilib, samaradorlikni oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar belgilanib boriladi.

Bankning resurs siyosati shakllantirish jarayonida ya‘ni resurslarni boshqarish siyosatida samarali foydalanish tizimini shakllantirilishiga erishish kerakdir.

Respublikamizda Markaziy bankka bank tizimini boshqarish huquqi qonun asosida yuklatilgan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tizimni boshqarish iqtisodiy metodlarga asoslangan hamda amalga oshirilishi lozim.

Shuning uchun ham Markaziy bank tijorat banklarini boshqarish, bank faoliyatini tartibga solish maqsadida turli iqtisodiy normativlar o‘rnatadi. Ushbu normativlar bank faoliyatining turli tomonlarini qamrab

oladi. Unda bank kapitaliga, aktivlariga beriladigan yirik kreditlar va investitsiyalarga hamda bank bilan aloqador shaxslar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalarga bag'ishlangandir. Bu o'rnatilgan normativlarning bajarilishi Markaziy bank tomonidan doimiy ravishda nazorat qilib boriladi. Ularning biri talabga javob bermaydigan bo'lsa, Markaziy bank tomonidan ushbu bank faoliyatida kamchiliklar borligini e'tirof etadi, va uni tuzatish uchun ma'lum chora-tadbirlar ko'rilishi talab etiladi va Markaziy bank tomonidan ushbu bank faoliyatini chegaralash bo'yicha qonun doirasida sanksiyalar qo'llanilishi mumkin.

Shuning uchun ham tijorat banklari mas'ul xodimlari tomonidan Markaziy bank normativlarining bajarilishi uzluksiz ravishda kuzatib bormog'i lozim va doimiy ularning bajarilib borishni ta'minlash lozim bo'ladi.

Albatta bank faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish jarayonida bank aktivlari tarkibiy tuzilmasini dinamikasini o'rganish aktivlarni tabaqalash masalalari muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda avvalambor aktivlar dinamikasi, tarkibiy tuzilishidagi o'zgarishlar, ularning sabablari o'rganilishi lozim bo'ladi. Bu jarayonda bank aktivlarini riskliligi, daromadliligi va likvidliligi nuqtayi-nazardan tasniflash va ularni o'rganish hamda tartibga solish lozim.

Bank aktivlari ularning naqd pulga aylanishi davrlari hisobga olingan holda, Markaziy bankning me'yorlariga asosan tasniflanadi. Albatta kassadagi va yo'ldagi pul mablag'lari 100 foiz likvid mablag'lar. Bundan tashqari bankning Markaziy bankdagi vakillik hisobvaraqlari va majburiy zaxiraga olingan mablag'lar ham to'liq 100 foizli likvid mablag'lar hisoblanadi. Qimmatbaho qog'ozlarga qilingan investitsiyalar imitent mamlakat yoki korporatsiyalarning kredit reytinglari hisobga olingan holda turlicha likvidlilik darajasiga ega bo'ladi. Harakatdagi qoidalarga binoan bank balansidagi boshqa imkoniyatlar.

Kredit lizing, faktoring operatsiyalari ham nolikvid mablag'lar hisoblanadi. Ularning likvidlilik darajasi 0 foiz hisoblanadi. Markaziy bank talablariga asosan bank tomonidan doimiy ravishda, tezkor qisqa muddatli va uzoq muddatli bankning likvidlilik darajasi nazorat qilib borilishi shart.

Likvidlikni doimiy nazorat qilishdan maqsad bank har doim o'zining kreditorlari va omonatchilari oldiga majburiyatlar kechiktirmasdan o'z vaqtida bajara olish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak.

Bank faoliyatining risklilik darajasi hisoblanganda ham aktivlarning riskdan xoli va yuqori riskli aktivlar hisoblab chiqiladi. Yuqori

riskli aktivlar ularning to'liq tiklab turishi maqsadida bank o'z daromadlari hisobidan qoidaga mos ravishda zaxiralar yaratib borishi kerak, aks holda bank faoliyati jiddiy to'siqlarga ega bo'lishi mumkin.

Bank aktivlarini doimiy ravishda ularning daromadlilikini tasniflab borishdan asosiy maqsad doimiy ravishda daromad keltirmaydigan va qisman kam daromad keltiruvchi aktivlarni qisqartirib, aktivlar tarkibida nisbatan yuqori daromad keltiruvchi aktivlar salmog'ini oshirib borishga harakat qilinadi. Aktivlarni tasniflash natijasida albatta sog'lom va xavfsiz bank faoliyatini to'liq yaratish bo'yicha chora va tadbirlar tayyorlanishi va uning bajarilishini bank rahbariyati tomonidan doimiy nazorat o'rnatilishi talab qilinadi.

Bank faoliyati barqarorligini ta'minlashda uning likvidliligi va to'lov qobiliyatini boshqarish va nazorat qilish muhim masalalardan hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hamda xalqaro Bazel qo'mitasi tomonidan bank likvidliligi va to'lov qobiliyati to'g'risida doimo talab qilinishi lozim bo'lgan ko'rsatkichlar o'rnatilgan. Bu yerda albatta bank faoliyatiga to'g'ridan to'g'ri ta'sir etuvchi operatsion va bozor risklarini ham hisobga olgan holdagi tezkor lahzalik likvidlik ko'rsatkichlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu ko'rsatkichlarning bajarilishini ta'minlash uchun albatta barcha bank xodimlari va bank boshqaruvi mas'uldir. Chunki bank tomonidan uning kreditorlarni, omonatchilarni oldidagi majburiyatlarni to'liq va o'z vaqtida bajarilishi uning to'lov qobiliyati va likvidliligi bilan chambarchas ravishda bog'liqdir.

Bank faoliyatini tartibga solish va uning faoliyati samaradorligini oshirishning yana bir muhim jihatida bank daromadlari va xarajatlarini muvofiqlashtirib borishini ta'minlashdan iboratdir. Bu jarayonda asosiy e'tibor bank daromadlari va xarajatlari tarkibi, dinamikasi, sifatida va istiqbollarni to'g'ri rejalashtirish va bajarilishini ta'minlashdan iboratdir. Bankning foizli va foizsiz daromadlari tarkibi va ularni doimiy ravishda bozor segmentlariga moslashtirib borish, xarajatlarini iqtisod qilish, ya'ni texnika va texnologiyalarni joriy qilish orqali operatsion xarajatlarni miqdorini qisqartirib borish va oqibatda bank sof daromadi miqdorini oshirib borish ko'zda tutiladi.

Bank faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish uning faoliyati samaradorligini oshirishda bank aksiyalari jozibadorligini oshirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Aksiyalar jozibadorligi albatta uning uchun to'lanadigan dividendlar miqdori bilan belgilanadi. Yuqori dividend to'lash uchun esa bank daromadlarini oshirib borish lozimdir.

Aksiyalar bozor bahosining, uning nominal bahosidan yuqori bo'lishi bank uchun bank birinchi darajali kapitalining oshishi bilan birga qo'shimcha sof foydaning oshishiga olib keladi.

Bank imidjini oshirib borish ham uning faoliyati natijasiga ijobiy ta'sir etadi. Bank imidji uning tashqi va ichki ko'rinishi bilan bir qatorda xizmatlar ko'lamini sifati tezligi bilan bir qatorda bank xodimlarining muomala madaniyati mijozni kutib olish xizmat ko'rsatish, kuzatish jarayonlarini ham o'z ichiga oladi. Bu yerda xizmat sifati samarasi bilan birga muomala madaniyati ham muhim o'rin egallaydi. Kuniga imijda reklama ham o'z hissasini qo'shadi.

Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish jarayonida quyidagi ma'lumotlardan foydalanadi:

- Bank balansi ma'lumotlari;
- Bank daromadlari va xarajatlari balansi ma'lumotlari;
- Bank analitik va sintetik hisobvaraqlari qoldiqlari va aylanmalari to'g'risidagi ma'lumotlar.

Ma'lumki, boshqa tashkilot va xarajatlardan farqli o'laroq tijorat banklari har kuni ish kunining oxirida kunlik balans hisobotlarini tuza-dilar. Bu esa, o'z navbatida bank faoliyatini operativ ravishda kuzatib borish imkoniyatlar yaratadi. Tartibga solish va nazorat qilish jarayonlarini uzluksiz olib borish imkoniyatlarini vujudga keltiradi. Balans ma'lumotlari asosida bankning passivlari, aktivlari va kapitali sifati va samaradorligiga doimiy ravishda e'tibor qaratilishi imkoniyatlariga ega bo'ladi. Bundan tashqari balans ma'lumotlari bank xodimlari va nazoratchilar uchun balans ma'lumotlari bilan boshqa hisobraqamlardagi ma'lumotlarni taqqoslash, solishtirish imkoniyatlarini yaratadi. Bu esa barcha ma'lumotlarning shaffofligini ta'minlaydi.

1.3. Bank nazorati tushunchasi, zarurligi va vazifalari

Jahonning rivojlangan davlatlari tajribasiga ko'ra, emissiya banki va tijorat banklari tarmog'ini o'z ichiga olgan 2 pog'onali bank tizimini samarali faoliyat ko'rsatishini yo'lga qo'ymay turib, davlat iqtisodiyotini yuksaltirish va uning barqarorligiga erishish mumkin emas. Bunda birinchi pog'onada Markaziy bank bo'lib, u mamlakatning pul muomalasini va barcha kredit muassasalarining faoliyatini tartibga solib turadi. Ikkinchi pog'onani esa tijorat banklari va boshqa kredit tashkilotlari shakllantiradi.

Bank tizimining bunday bo‘linishi avvalambor, Markaziy bankning va tijorat banklarining maqsadlari, vazifalari va mavqeini belgilaydi. Tijorat banklari o‘z faoliyatida jismoniy va yuridik shaxslarga xizmat ko‘rsatishni tijorat asosida amalga oshiradilar. Markaziy bank esa mamlakatning makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarini, respublika moliya sektorini mustahkamligini, milliy valutaning barqarorligini ta‘minlashga qaratilgan faoliyatni amalga oshiradi.

Har qanday davlatning iqtisodiyot sohasidagi pirovard maqsadi barqaror iqtisodiy o‘rishni, yuqori bandlikni, barqaror ichki baholarning mavjudligini ta‘minlash hisoblanadi. Ushbu maqsadga iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonida erishiladi. Iqtisodiy siyosatning muhim tarkibiy qismlari bo‘lib pul-kredit siyosati, budget siyosati, narx-navo siyosati, ish haqi va bandlik siyosati hisoblanadi.

Pul-kredit siyosati inflatsiyani jilovlash, ishlab chiqarishning pasayishi va ishsizlikning ko‘payishi oldini olish, to‘lov balansining muvozanatlashgan holatini saqlab turish, faol bozor konyunkturasini ta‘minlash maqsadida amalga oshiriladigan siyosatdir. Mazkur siyosat barcha davlatlarda Markaziy banki tomonidan amalga oshiriladi. Ayrim davlatlarda u Milliy bank ham deb yuritiladi, AQSHda esa Federal rezerv sistemi, deb ataladi.

Bozor iqtisodiyoti to‘liq qaror topgan rivojlangan davlatlarda davlatning bank nazorati sohasidagi siyosatining asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat: a) pul taklifi ustidan nazorat o‘rnatish; b) iqtisodiyotdagi moliyaviy nobarqarorliklarga barham berish; v) banklarning foyda asosida faoliyat yuritishini ta‘minlash; g) bank tizimiga nisbatan ishonchsizlik tuyg‘ularini yuzaga kelishiga yo‘l qo‘ymaslik.

Iqtisodiyotga davlat aralashuvining qisqarishi, moliyaviy munosabatlarni erkinlashtirilishi, barqaror pul-kredit tizimini rivojlantirishga imkoniyat tug‘diradi. Ayni vaqtda, kuchayib boruvchi raqobat, o‘zgaruvchan baholar sharoitida bank risklari va nobarqarorlik kuchayadi. Yirik banklarning bir vaqtning o‘zida bankrot bo‘lishi milliy iqtisodiyotga jiddiy ziyon yetkazadi, to‘lov tizimining izdan chiqishiga, pul taklifining keskin qisqarishiga olib kelishi mumkin. Demak, bank tizimini tartibga solish mexanizmini takomillashtirish orqali umumiy nobarqarorlik darajasini pasaytirish mumkin.

Turli mamlakatlarda tijorat banklari faoliyatini tartibga solishning turlicha mexanizmlari qo‘llaniladi. Shuningdek, tashkiliy yondoshuvlar ham xilma-xildir.

Ammo birorta mexanizm kredit institutlarining joriy faoliyatiga davlatning aralashuvi mavjud bo'lgan sharoitda samara bermagan. Banklarni bankrotlikdan himoya qilish tizimida yetakchi o'rinni banklarning ichki boshqaruv tizimining sifati egallaydi. Shu sababli, bank tizimini takomillashtirishga qaratilgan harakatlar bank muassasalarini rivojlantirish jarayonida ularni boshqarish va tartibga solishni mustahkamlash masalasiga yo'naltirilishi lozim.

Tijorat banklarining bankrot bo'lishi aholining, korxona va tashkilotlarning pul mablag'larini yo'qotilishiga olib keladi. Ayniqsa, banklarning tizimli inqirozga yuz tutishi xo'jalik subyektlarining ommaviy tarzda bankrot bo'lishiga olib kelishi mumkin. Buning og'ir ijtimoiy – iqtisodiy oqibatlari sifatida, birinchidan, aholining, korxona va tashkilotlarning bank tizimiga bo'lgan ishonchiga putur yetadi; ikkinchidan, jamiyatdagi ijtimoiy vaziyatni og'irlashuviga olib keladi; uchinchidan, hukumatning iqtisodiy manfaatlariga ziyon yetadi.

Bank ishi paydo bo'lgan vaqtdan boshlab alohida banklarning bankrotligi, depozitlarni ommaviy tarzda banklardan qaytarib olinishi natijasida yuzaga keladigan nobarqarorliklar bank tizimini tartibga solish amaliyotining vujudga kelishini taqozo qildi. Bank faoliyatini tartibga solish orqali omonatchilarni va kreditorlarni moliyaviy yo'qotishlardan, iqtisodiyotni esa banklarning bankrotligi natijasida yuzaga keladigan og'ir oqibatlardan himoya qiladi.

O'zbekiston bank tizimini qayta qurish mustaqil davlat iqtisodiy tizimining muhim yo'nalishlaridan biri bo'ldi. Xo'jalik mexanizmi bir maromda faoliyat yuritishi barqaror ishlaydigan banklar milliy tizimini taqozo etadi. Bugungi kunda iqtisodiyotni bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida sifat jihatidan butunlay yangi bank tizimi hamda bank nazoratini tub asosini yaratish va qurish uzluksiz davom ettirilmoqda.

Mamlakatimizning rivojlangan bank tizimini shakllantirish davlatimiz tomonidan olib borilayotgan pul-kredit siyosatining mahsulidir.

Banklar ustidan nazorat qilish, ular faoliyatida muayyan cheklashlarni o'rnatish iqtisodiy erkinlikka zid bo'lgan holat sifatida qaralishi mumkin. Lekin jahonning ko'pgina rivojlangan davlatlarida banklar, shuningdek boshqa moliya tashkilotlarining faoliyatlari ko'p darajada davlat tomonidan tartibga solinadi. Boshqacha qilib aytganda, hatto rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy sektor jiddiy ravishda tartibga solinar ekan, o'tish davrida buni to'la oqlash mumkin.

To'g'ri, bank faoliyatini tartibga solishda haddan tashqari bo'ladigan va raqobatning rivojlanishiga xalaqit beradigan omilga aylanadigan

chegarani belgilash oson emas. Shuning uchun, jahonda umumiy qabul qilingan prinsiplar va qoidalar har bir mamlakatda aniq vaziyat tahlilini hisobga olgan holda qo'llaniladi.

U yoki bu bankning faoliyatida aniqlangan kamchiliklarni tuza-tishga majbur qilish uchun nazorat organi ixtiyorida ta'sir ko'rsatish choralarining muayyan to'plami bo'lishi kerak. Respublikamizdagi yan-gi bank qonunlarimizga ko'ra, turli vaziyatlarda foydalanish mumkin bo'lgan tabaqalashgan choralar majmui ko'zda tutilgan. Jumladan, iqti-sodiy me'yorlarni o'zgartirish, majburiy rezerv fondini oshirish, ayrim bank operatsiyalarni amalga oshirishni ta'qiqlab qo'yish, hissadorlarga dividendlar to'lashni to'xtatib qo'yish, bank ustidan vasiylik o'rnatish kabilardir. Eng so'nggi chora esa, ularga berilgan litsenziyalarni qaytarib olishdan iboratdir.

Tijorat banklarini nazorat qilish deganda banklarning barqarorli-gini ta'minlash maqsadida doimiy ravishda amalga oshiriladigan nazorat tushuniladi.

Davlatning pul-kredit siyosati, xususan tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish siyosati qonun hujjatlari, hukumat qarorlari, Markaziy bankning yo'riqnomalari asosida amalga oshiriladi. Huquqiy me'yorlar banklar uchun majburiy bo'lgan cheklovlar va faoliyatining qat'i chega-ralarini belgilab beradi. Bu esa, bank yomon, sifatsiz boshqarilgan taq-dirda jiddiy zararlar yuzaga kelishini oldini oladi. Bank faoliyatini tartib-ga solishning huquqiy asoslarining mustahkam emasligi banklarning bankrot bo'lishiga va umumiy nobarqarorlikni yuzaga kelishini kuchay-tiradi.

Bank tizimini ishonchli tarzda himoya qilishni ta'minlaydigan huquqiy tartibga solish me'yorlarini yaratish lozim. Masalan, iqtisodiy normativlar barcha tijorat banklariga nisbatan bir xil tarzda qo'llanilishi lozim. Aks holda, ayrim banklar erkin raqobat muhitidan chetga chiqib qoladi.

Bank nazorati 100 yildan ortiq muddat davomida AQSH da va g'arbiy Yevropa davlatlarida o'zining qanday ko'rinishda bo'lishidan qat'i nazar shakllanib kelgan edi.

Shu o'rinda rivojlangan davlatlarda, xususan Yevropa ittifoqi dav-latlarida, AQSH, Kanada, Yaponiya kabi davlatlarda bank nazoratining zarurligi 1975-yilga kelib o'z aksini topdi, ya'ni rivojlangan davlatlar bank nazoratini faqat moliyaviy sektorda emas, balki, umuman iqtiso-diyotda asosiy rol o'ynashini tan oldilar. Natijada bank nazorati bo'yicha xalqaro tashkilot "Bazel qo'mitasi" vujudga keldi.

Bazel qo‘mitasining vujudga kelishi va bu qo‘mita tomonidan xalqaro andozalarning yaratilishi ilmiy tadqiqotning keyingi paragrafida batafsil ko‘rib chiqilgan.

Keng ma’noda bank nazorati bu hukumat tomonidan moliyaviy sektorni ishonchliligini, barqarorligini ta’minlashda ishlatiladigan tizimdir.

Barcha davlatlardagi bank nazorati tizimlari oldida 2 ta muhim vazifa turadi:

1. Bank tizimini kafolatlash, uni mustahkamlash hamda iqtisodiy o‘rinishiga hamkorlik qilish.

2. Barcha omonatchilar va kreditorlar manfaatlarini himoya qilish.

Bank nazorati oldida turgan asosiy vazifa butun bank tizimini barqarorligini ta’minlash bo‘lsa-da, lekin alohida olingan bank duch kelishi mumkin bo‘lgan jiddiy muammolarni va inqirozlarni, oldini olish maqsadga erishishdagi eng yaxshi yo‘ldir. Omonatchilar va kreditorlar manfaatini himoya qilishdan maqsad, ular o‘z mablag‘laridan foydalanayotgan banklar tomonidan qanday xavf-xatarli operatsiyalar bajarilayotganligi to‘g‘risida to‘liq ma’lumotga ega emaslar.

Bu borada respublikamizda amalga oshirilgan ishlar, ya’ni 1997-yil mart oyidan boshlab jahon andozalariga to‘liq mos keladigan va banklar faoliyatini oydinlashtirish imkonini beradigan tijorat banklari hisobvaraqlari yangi rejasi amalga joriy qilindi. Yangi hisobvaraqlar rejasi joriy qilinishi banklar faoliyati “oshkoraligini” (inglizcha “transparent”-shaffoflik, ochiqlik, oydinlik) sarmoyadorlar, bank mijozlari va boshqa manfaatdor foydalanuvchilar uchun ochiqligini ta’minlash imkonini berdi.

Bank faoliyatini nazorat qilishning zarurligi amalga oshiriladigan monetar siyosatning asosini tashkil etish bilan birgalikda respublikamizning bozor iqtisodiyotiga o‘tishdagi o‘ziga xos yo‘li bilan ham bog‘liqdir.

Respublikamizda Markaziy bank tomonidan tijorat banklari faoliyatini nazorat qilinishining asosiy maqsadi tijorat banklariga biron bir iqtisodiy chora ko‘rish emas, balki bank faoliyatida mavjud bo‘lgan kamchiliklarni bartaraf etib, bank tizimining barqarorligini oshirish natijasida bank omonatchilari va kreditorlarining manfaatlarini himoya qilishdan iboratdir.

Shu o‘rinda Markaziy bankning tijorat banklarini litsenziyalash bo‘lasidagi siyosatni alohida ta’kidlab o‘tish lozim. Banklarni litsenziyalash va ular faoliyatini tartibga solish, ya’ni bank nazorati bank tizimining

barqarorligini saqlash, yangi moliyaviy jihatdan barqaror bo'lgan banklarning bozorga kiritilishini nazorat etish yo'llaridan biridir. Banklarni ro'yxatga olish va litsenziyalash jarayonini takomillashuvi avvalambor litsenziyalash andozalarini, ya'ni bank muassasalarining moliyaviy ahvoli, bank rahbarlari malakasi va obro'siga qo'yiladigan talablarni oshirishdan iboratdir.

Bu o'rinda shuni alohida qayd etish lozimki, respublikamizda Markaziy bank tomonidan tijorat banklarini sonini ko'payishiga yo'l qo'ygan MDH davlatlaridan farqli o'laroq, banklarning sonidan ham ko'ra sifatiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu esa, ko'plab davlatlarda yuz bergan moliyaviy inqirozlarni respublikamiz bank tizimiga o'z ta'sirini o'tkazmaganligi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining tijorat banklarini litsenziyalash va bank nazoratini tashkil etishda olib borayotgan siyosatini to'g'riligini yana bir bor isbotladi.

Shu bilan birga, ta'kidlash lozimki, banklar tomonidan o'z kapitalini etarliligini ta'minlanishi, Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan iqtisodiy me'yorlarga rioya etilishi, iqtisodiyotning real sohasiga yo'naltirilgan kredit qo'yilmalari o'sishini va tavakkalchilikni oqilona diversifikatsiyalanishini ta'minlanishi, kreditlar berish shartlarini, shuningdek, bank kredit portfelining holatini aksiyadorlar va omonatchilar manfaatlarini himoya qilish nuqtayi nazaridan kelib chiqqan holda nazorat qilinishi bank nazoratining mohiyatini bildiradi.

BAHS-MUNOZARA YOKI NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

- Tijorat banklariga Bosh litsenziyani berish uchun qanday talablar bajarilishi lozim?
- Qaysi shartlar bajarilganda tijorat banklariga valuta operatsiyalarini amalga oshirish huquqini beruvchi Bosh litsenziya beriladi?
- Tijorat banklari qay tartibda davlat ro'yxatidan o'tkaziladi?
- Tijorat banklari qanday funksional tuzilishga ega?
- Banklar qaysi shakllarda va qanday tartibda qayta tashkil etiladi?
- Tijorat banklari faoliyatini tartibga solishning zarurligi.
- Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish mexanizmlarining paydo bo'lish tarixi.

2 bob. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANK TIZIMI

REJA:

2.1. Banklar va bank tizimi

2.2. Markaziy bankning tashkiliy shakllari, maqomi va mustaqilligi

2.3. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimining rivojlanishi

2.4. Tijorat banklarini davlat ro‘yxatidan o‘tkazish va litsenziyalash tartibi

2.5. Tijorat banklarining tashkiliy tuzilishi

2.1. Banklar va bank tizimi

“Pul, kredit va banklar” fanidan bizga ma’lumki, “bank” so‘zi italyancha “banco” so‘zidan olingan bo‘lib, “stol” ma’nosini bildiradi.

Qadimda dastlabki pul almashtiruvchilar, keyinchalik esa pulni saqlash uchun qabul qiluvchilar hamda o‘zaro hisob-kitoblarni amalga oshiruvchilar yumaloq stol atrofida o‘tirib faoliyat yuritishgan.

O‘rta asrlarda yirik savdogarlardan ba’zilar pul almashtirish bilan shug‘ullana boshladi. Chunki ularda turli mamlakatlarning pul birliklari (asosan qimmatbaho metallar) to‘planib qolgan edi. Turli mamlakatlar pul birliklarini albatta komission to‘lovlar evaziga almashtirish bilan shug‘ullana boshlashgan. Keyinchalik ular faoliyati biroz kengayib, vaqtincha pul mablag‘lariga muhtoj bo‘lgan shaxslarga asosan iste’molni qondirish maqsadida kredit berish bilan ham shug‘ullanishgan. Bu esa, pul almashtiruvchilarning bank faoliyati bilan shug‘ullana boshlaganlarini va yirik pul almashtiruvchilarning bankirlarga aylanganligini bildiradi.

Dastlabki jirobank nomi bilan nomlangan va deyarli to‘laqonli bank faoliyati bilan shug‘ullanuvchi banklar XVI-XVII asrlarda Yevropaning yirik shaharlarida paydo bo‘ldi. 1587-yil Florensiya va Venetsiyada, keyinchalik 1605-yil Amsterdam va 1618-yil Gamburg, Milan va Genuyada jirobanklar yirik savdogarlar tomonidan tashkil etilgan. Bu banklar dastavval ularni tashkil etgan va doimiy ravishda bir-

birlari bilan iqtisodiy jihatdan aloqador yirik savdogarlarga o'zaro naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirishga ixtisoslashgan.

Ushbu jarayonni amalga oshirishda jirobanklar o'zaro qarzdorliklardan voz kechish usulidan keng ravishda foydalanishgan. Ular faqat bankning tashkil etgan yirik savdogarlarga xizmat ko'rsatishgan. Naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish bilan birga keyinchalik ta'sischi-larga kreditlar ajratish bilan ham shug'ullanishgan.

Tovar-pul munosabatlarining vujudga kelishi va rivojlanishi natijasida banklar paydo bo'ldi.

Ayniqsa kapitalizm davriga kelib sanoat, temiryo'llar qurish va savdoning rivojlanishiga mos keladigan bank xizmatlariga ehtiyoj oshib bordi. Natijada birinchi bo'lib Buyuk Britaniyada 1694-yilda Angliya banki tashkil etildi. Hukumat tomonidan unga bank faoliyatini yuritishga va muomalaga banknotlar chiqarish uchun ruxsat berildi. U aksiyador-emission bank shaklida tashkil topdi. Keyinchalik ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, xususan, sanoatning rivojlanishi natijasida banklar boshqa mamlakatlarda ham tashkil topa boshladi.

Bank sohasiga tegishli bo'lgan iqtisodiy adabiyotlarda kredit tizimi keng va tor ma'nolarda berilgan. Keng ma'nodagi kredit tizimi tushunchasi kredit ajratish va uning undirilishigacha bo'lgan jarayonlarni o'z ichiga oladi. Tor ma'nodagi kredit tizimi tushunchasi mamlakatdagi kredit muassasalari yig'indisini o'zida aks ettiradi. Kredit muassasalari deganda esa mamlakatda kredit operatsiyalari bilan shug'ullandigan tashkilotlar yig'indisi tushuniladi.

Bugungi kunda kredit muassasalari quyidagilardan tashkil topadi:
-banklar;

-maxsus moliya-kredit muassasalari (nobank kredit tashkilotlari).

O'z navbatida banklar: Markaziy va tijorat banklaridan iboratdir. Markaziy bank to'g'risida keyingi paragrafda to'liq to'xtalishimiz tufayli biz bu yerda asosan tijorat banklari va nobank kredit tashkilotlariga batafsilroq to'xtalib o'tishni lozim topdik.

Tijorat banklarini ularning faoliyat turlari, ko'lami va operatsiyalarining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda quyidagi turlarga bo'linadi:

Bank faoliyatiga talluqli barcha operatsiyalarni bajarish huquqiga ega bo'lgan banklar universal banklar deyiladi. Bank faoliyatining ma'lum bir sohasiga yoki ma'lum bir tarmoqlariga xizmat ko'rsatish uchun mo'ljallangan banklar esa ixtisoslashgan banklar deyiladi. Uzoq muddatli investitsiyalarni amalga oshirishga mo'ljallangan banklar investitsion

banklar deyiladi. Ular asosan uzoq muddatli qimmatbaho qog'ozlarni sotish va sotib olish bilan shug'ullanishadi.

1-jadval

TIJORAT BANKLARINING TURLARI

№	Turlanish belgilari	Bank turlari
1	Vakolatlariga qarab	-universal banklar -ixtisoslashgan banklar -investitsion banklar
2	Operatsiyalarni bajarish xarakteriga qarab	-tarmoqlar bo'yicha -mijozlar tarkibi bo'yicha -miqdor bo'yicha -regionlar bo'yicha xizmat ko'rsatuvchi banklar
3	Mulk shakliga qarab	-Davlat tijorat banklari -aksioner tijorat banklari -xususiy banklar -aralash (qo'shma) banklar -chet el banklari vakolatxonalari
4	Faoliyat miqdoriga qarab	-yirik banklar -o'rta banklar -kichik banklar
5	Xizmat qilish sohasiga qarab	-xalqaro banklar -milliy banklar -regionlararo banklar -mahalliy (regional) banklar
6	Shaxobchalari soniga qarab	-shaxobchalari mavjud banklar -shaxobchalari mavjud bo'lmagan banklar

Operatsiyalarni bajarish xarakteriga qarab ma'lum bir tarmoqqa, masalan qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatishga ixtisoslashgan banklar tarmoq banklari hisoblanadi.

Mulk shakliga qarab, agar bank kapitalining 50 foizidan ko'pi davlat mablag'lari hisobiga tashkil etilgan tijorat banklari Davlat-tijorat banklari deyiladi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida uch davlat tijorat banklari mavjud bo'lib, ular:

- O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki;
- O'zbekiston Respublikasi davlat tijorat Xalq banki;
- “Asaka” davlat-tijorat banki.

Agar kapital to'liq (100 %) davlat mablag'laridan tashkil topgan bo'lsa ular davlat banki hisoblanadi, Masalan (O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki).

Agar bank kapitali jismoniy va yuridik shaxslar mablag'laridan tashkil topgan bo'lsa – bu banklar aksioner tijorat banklari deyiladi. O'zbekiston tijorat banklarining asosiy qismi aksioner tijorat banklari hisoblanadi. Bugungi kunda ularning soni o'n to'rttani tashkil etadi. Ular:

- “Ipoteka bank” aksiyadorlik tijorat banki;
- “O'zbekiston sanoat-qurilish banki” aksiyadorlik tijorat banki;
- “Agrobank” aksiyadorlik tijorat banki;
- Aksiyadorlik tijorat banki “Qishloq qurilish banki”;
- “Turonbank” aksiyadorlik tijorat banki;
- “Mikrokreditbank” aksiyadorlik tijorat banki;
- Aksiyadorlik tijorat “Aloqabank”;
- “Ipak yo'li” aksiyadorlik innovatsiya tijorat banki;
- “Kapitalbank” aksiyadorlik tijorat banki;
- “Asia Alliance Bank” aksiyadorlik tijorat banki;
- “Invest Finance Bank” aksiyadorlik tijorat banki.

Agar bank kapitalining 50 foizidan ko'p qismi bir jismoniy shaxsga tegishli bo'lsa, bunday banklar xususiy banklar deyiladi.

Bugungi kunda ularga quyidagilar kiradi:

- “Trast bank” xususiy aksiyadorlik birja banki;
- “Turkiston” xususiy aksiyadorlik tijorat banki;
- “Davr bank” xususiy aksiyadorlik tijorat banki;
- Xususiy aksiyadorlik tijorat banki “Unversal bank”;
- “Ravnaq bank” xususiy aksiyadorlik tijorat banki;
- “Hi-Tech Bank” xususiy aksiyadorlik tijorat banki;
- “Oriyent finans” xususiy aksiyadorlik tijorat banki.

Bank kapitalining ma'lum bir qismi chet el kapitali hisobiga tashkil etilgan bo'lsa, bunday aralash (qo'shma) banklar hisoblanadi.

Bugungi kunda ular quyidagilardan tashkil topgan:

– Chet el kapitali ishtirokidagi “Savdogar” aksiyadorlik tijorat banki;

– Chet el kapitali ishtirokidagi “HAMKORBANK” aksiyadorlik tijorat banki;

– “KDB Bank O'zbekiston” aksiyadorlik jamiyati;

– “Uzbekiston-Turkish Bank” aksiyadorlik jamiyati;

– Eron “Soderat” bankining O'zbekiston Respublikasi Toshkent shahridagi sho'ba banki.

To'liq chet el mablag'lari hisobiga tashkil etilgan va mamlakatimizda faoliyat ko'rsatayotgan banklar chet el banklari vakolatxonalarini tashkil etadi. Masalan,

– “Pokiston Milliy banki”;

– “Kommertsbank AG”;

– “Landesbank Berlin AG”;

– “JP Margan Cheys bank”;

– “Koreya eksport-import banki”;

– “Shixan bank”.

O'zbekiston Respublikasida bir nechta Xalqaro banklarning vakolatxonalari faoliyat yuritmoqda. Ularning faoliyati alohida bo'limda o'z aksini topgan.

2.2. Markaziy bankning tashkiliy shakllari, maqomi va mustaqilligi

Bizga ma'lumki dastlabki Markaziy banklar eramizning XVII, XVIII asrlarida Yevropaning rivojlangan mamlakatlarida tashkil etildi. Markaziy banklarni tashkil etishdan asosiy maqsad muomalaga pul birliklari chiqarilishini markazlashtirish va muomaladagi pul hajmini tartibga solishdan iborat edi. Markaziy bank tashkil etilishiga qadar kapitalizmning dastlabki davrida mamlakatdagi tijorat banklarining barchasi muomalaga o'z banknotalarini chiqarish huquqiga ega edi. Banknota – bu ushbu bankning undagi ko'rsatilgan miqdordagi pulni real, haqiqiy pulga xohlagan paytda almashtirib berishi to'g'risidagi majburiyatidir. Shunday ekan, har bir bank o'zining zaxirasidagi mavjud real, haqiqiy (oltin, kumush) miqdorigacha muomalaga pul belgilari-bank-

notalar chiqarishi mumkin. Bunda muomalaga chiqarilgan banknotalar banklarning oltin zaxiralari bilan to'liq ta'minlangan bo'lishi lozim ya'ni muomaladagi banknotalar banklarning zaxiralaridagi haqiqiy, real pul-larning muomaladagi "o'rinbosarlari", belgilari hisoblangan.

Lekin XVII va XVIII asrda ishlab chiqarishning rivojlanishi uchun qo'shimcha pul mablag'lari talab etilgan. Ishlab chiqarish, muomala jarayonlarining rivojlanishi pulga bo'lgan talabning oshishiga olib kelgan. Ushbu talabni qondirish va o'zlari oladigan daromadni ko'paytirish maqsadida tijorat banklari muomalaga o'zlarining oltin zaxiralari-dan bir necha barobar ko'p miqdorda banknota chiqarishgan. Natijada muomaladagi banknotalar banklarning oltin zaxiralari bilan to'liq ta'minlanmasdan qolgan va banklar o'zlarining majburiyatlarini bajarish imkoniyatlarini yo'qotgan. Bu esa o'z navbatida tijorat banklariga bo'l-gan ishonchning yemirilishiga olib kelgan va shu bilan birga pul muo-malasining izdan chiqishiga sabab bo'lgan.

Natijada pul muomalasini tartibga solish, muomaladagi pul mas-sasini muvofiqlashtirish zaruriyati vujudga kelgan. Oqibatda muomalaga chiqariladigan pul mablag'larini markazlashtirish, pul muomalasini na-zorat qilish va tijorat banklari faoliyatini tartibga solish uchun maxsus davlat organi Markaziy bank tashkil etilishiga obyektiv sabablar vujudga kelgan. Dastlabki Markaziy bank 1656-yil Shvetsiyada, 1694-yil Ang-liyada Angliya banki tashkil etilgan.

Demak, Markaziy bank hukumat tomonidan pul muomalasini barqarorlashtirish, muomaladagi pul massasini tartibga solish va tijorat banklari faoliyatini muvofiqlashtirish maqsadida tashkil etilgan. Har bir mamlakatning Markaziy banki davlat banki hisoblanadi va uning mav-qeyi, vazifalari harakat doiralarini huquqiy asoslari o'sha mamlakatning qonunlari bilan belgilanadi.

Odatda, Markaziy bankning tashkil etish shakllari deganda ular-ning faoliyat yuritishi uchun lozim bo'lgan ustav kapitalining shaklla-nish manbalari e'tiborga olinadi.

Markaziy banklar mamlakatda qonunlar asosida davlat tomonidan tashkil etiladi. Lekin uning ustav kapitalining shakllanish manbalari turlicha bo'lishi mumkin.

Ba'zi mamlakatlarda Markaziy bank ustav kapitalining shakllani-shi ushbu mamlakatlar qonunchiligiga muvofiq quyidagicha:

**Ba'zi mamlakatlarda Markaziy bank ustav kapitalining
shakllanishi¹**

№	Mamlakatlar	Markaziy bank ustav kapitali manbalari
1.	Buyuk Britaniya Daniya Gollandiya Rossiya Fransiya Germaniya	100 foiz davlat mulki
2.	Shveytsariya	43 foiz-xususiy shaxslar; 57 foiz-kanton(ma'muriy bo'linmalar) mulki
3	Italiya	100 foiz – banklar va sug'urta kompaniyalari mulki
4.	AQSH	100 foiz-Federal Rezerv tizimiga a'zo banklar mulki
5.	Yaponiya	55 foiz-Davlat mulki; 45 foiz-xususiy shaxslar mulki
6.	Avstriya	50 foiz-Federatsiya mulki 50 foiz-Yuridik va jismoniy shaxslar mulki

¹ Централный банк в экономической системе государства. Журнал «Банковские услуги» 1999г., №4, стр 10.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, Markaziy bankning Ustav kapitali to'liq davlat mablag'lari hisobiga, bir qismi (odatda, 50 foizdan ortig'i) davlat mablag'lari, qolgan qismi yuridik va jismoniy shaxslar mablag'lari evaziga yoki to'liq a'zo banklar (Federal Rezerv tizimi) mablag'lari va to'liq banklar va sug'urta kompaniyalari mablag'lari hisobiga tashkil etiladi. Markaziy bank ustav kapitalini to'ldirish, oshirish va ularning manbalari har bir mamlakatning qonunchilik hujjatlarida o'z aksini topadi. E'tirof etilganidek, ustav kapitalini tashkil etish shakllaridan qat'i nazar, Markaziy bank davlatning pul-kredit sohasidagi siyosatlarini amalga oshiruvchi organidir. Har bir mamlakat qonunchiligida albatta Markaziy bankning ushbu jihatida aks ettirilganidir.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ustav kapitali miqdori ikki milliard so'mdan iborat. Ustav kapitali miqdori O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qaroriga muvofiq oshiriladi.

Markaziy bankning ustav kapitali boshqa shaxslarga berilishi yoki undan zakalad sifatida foydalanishi mumkin emas.²

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki davlatning mutloq mulkidir.³

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ustav kapitali to'liq davlat mablag'lari hisobidan tashkil topgan.

Markaziy bankning maqomi, vazifalari, vakolatlari, tashkil etilishi va faoliyati prinsiplari mamlakatning qonunlari bilan belgilanadi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining huquqiy maqomi ham O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risidagi Qonun va boshqa qonunlarda o'z aksini topgan. Ularning eng diqqatga sazovor bo'lgan asosiy jihatlarini quyidagilar tashkil etadi:

– birinchidan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yuridik shaxs hisoblanadi va u davlatning mutloq mulkidir. Markaziy bank o'zining Nizomiga, hisobraqamiga va mustaqil balansiga egadir. Uning faoliyati harakatdagi qonunlar majmuasi doirasida tashkil etiladi va mustaqil boshqaruv tizimiga ega. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risidagi qonun bilan uning maqsad va vazifalari, ta'qiqlangan faoliyat turlari, hisobdorligi, mustaqilligi, tashkiliy tuzilishi va tashqi iqtisodiy faoliyati belgilab berilgan. Yuqorida qayd etganimiz kabi, O'zbekis-

² "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi Qonun. Toshkent 1995 y, 21-dekabr 3-b.

³ "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi Qonun. Toshkent 1995 y, 21-dekabr 3-b.

ton Respublikasi Markaziy banki 100 foiz davlat mablag'i hisobiga tashkil etilgan bo'lib, u davlatning pul-kredit sohasini muvofiqlashtiruvchi mustaqil organi hisoblanadi.

– ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki o'z sarf-xarajatlarini o'zining daromadlari hisobidan amalga oshiruvchi, iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasadir. Markaziy bank yuridik shaxs sifatida o'z faoliyatidan daromad oladi va ushbu mablag'lar bilan o'z xarajatlarini qoplaydi. Daromadlarning xarajatlardan oshgan qismi ya'ni Markaziy bankning foydasi boshqaruv belgilagan tartibda taqsimlanadi.

Foydani taqsimlashda ishonchsiz, shubhali qarzlar va boshqa aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash rezervlari va turli ijtimoiy va iqtisodiy fondlar shakllantiriladi va uning qolgan qismi Respublika budjeti daromadiga yo'naltiriladi.

– uchinchidan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va uning muassasalari O'zbekiston Respublikasining Davlat gerbi tasviri tushirilgan va o'z nomi yozilgan muhriga ega.⁴

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va uning barcha muassasalari muhri va ish qog'ozlarida Davlat gerbining aks ettirilishi ham uning davlat organi ekanligidan dalolat beradi.

Markaziy bankning mustaqillik darajasini aniqlash, uning mezonlari, jihatlari masalalariga bag'ishlangan qarashlar iqtisodiy adabiyotlarda yetarli darajada o'z aksini topgan.

Markaziy bankning mustaqillik darajasi ko'p jihatdan mamlakatdagi harakatda bo'lgan qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Ko'p hollarda, Markaziy bankning mustaqilligini belgilashda subyektiv va obyektiv omillar ta'siri inobatga olinadi. Subyektiv omil sifatida Markaziy bank rahbariyati va hukumat xodimlari o'rtasidagi o'zaro rasmiy munosabatlar, markaziy bank rahbariyatining hukumat xodimlari orasidagi norasmiy obro'-e'tibori, ularning mamlakat iqtisodiy taraqqiyoti jihatlari belgilashdagi fikr va mulohazalarining hukumat doirasida tan olinishi kabilar inobatga olinadi.

Markaziy bank mustaqilligining obyektiv omillari sifatida asosan quyidagilar tan olinadi:

- Markaziy bank kapitalida davlatning ulushi;
- Markaziy bank vazifalarining qonunchilikda yoritilish darajasi;
- Markaziy bank rahbari (Raisi) va uning o'rinbosarlarini tayinlash (saylash) tartibi va ularning faoliyat ko'rsatish muddatlarining

⁴ "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi Qonun. Toshkent 1995 y, 21-dekabr 3-b.

qonun hujjatlarida to'liq, aniq aks ettirilishi hamda ushbularga rioya etish darajasi;

- Davlat tomonidan Markaziy bank faoliyatini nazorat qilish shakllari;

- Markaziy bank rahbariyati tomonidan qabul qilingan qarorlariga davlat organlarining qonun asosida ta'sir ko'rsatish ko'lamlari va Markaziy bankning pul-kredit siyosatlarini hayotga tatbiq etishda hukumatning ishtiroki;

- Markaziy bank moliyaviy faoliyatida davlatning roli, ya'ni uning daromadlarini tashkil etish, xarajatlarini amalga oshirish va foydasini taqsimlashda davlatning ishtiroki;

- Mamlakat budjetini to'g'ri va egri moliyalashtirishda Markaziy bankning ishtirokini belgilovchi jihatlarning qonun hujjatlarida aks ettirilishi.

Biz yuqorida Markaziy bankni tashkil etish masalalariga to'xtalganimizda uning ustav kapitalini tashkil etilishi masalalariga batafsil to'xtalib o'tgan edik. Yana bir bor shuni ta'kidlab o'tishni lozim topdikki, Markaziy bank ustav kapitalining tashkil etilishi manbalaridan qat'i nazar, u albatta qonun bilan belgilangan, davlatning pul-kredit sohasidagi siyosatini hayotga tatbiq etuvchi, mamlakatda pul muomalasini boshqaruvchi, mamlakat pul birligining barqarorligini ta'minlovchi davlat organidir.

Markaziy bankning ustav kapitali hissadorlik asosida tashkil etilgan taqdirda ham, davlat qonunchilik asosida to'g'ridan to'g'ri yoki egri usullar orqali Markaziy bankning davlat organi ekanligini e'tirof etadi.

Markaziy bank vazifalari va ularning qonun hujjatlarida batafsil yoritilishi masalasi ham uning mustaqilligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Markaziy bankning vazifalari va ularning mohiyati keyingi bo'limlarda batafsilroq yoritiladi. Bu yerda faqat shuni ta'kidlab o'tishimiz lozimki, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda Markaziy bankning aniq vazifalari, faoliyat doirasi hamda asosiy maqsadlari mamlakatning Konstitutsiyasi, Markaziy bank to'g'risidagi Qonuni va boshqa bank faoliyatiga tegishli qonun hujjatlarida o'z aksini topadi. Ushbular Markaziy bank faoliyatining qonuniy asoslari hisoblanadi va u bir tomondan uning qonuniy vakolatlarini belgilab bersa, ikkinchi tomondan faoliyat vakolatlarini aniq belgilab berilgan maqsad va vazifalar doirasida chegaralab qo'yadi.

Markaziy bank mustaqilligining keyingi obyektiv omili bo'lib Markaziy bank rahbari, uning o'rinbosarlarini tayinlash yoki saylash masalalari, ularning faoliyat ko'rsatish muddatlarining qonun hujjatlari-da aniq aks ettirilganligi hamda ushbularga rioya etish darajasi hisoblanadi.

Ushbu masalalar O'zbekiston Respublikasi qonunchilik hujjatlari-da to'liq va aniq o'z aksini topgan. "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi qonunga muvofiq Markaziy bank raisini O'zbekiston Respublikasi Prezidentining taqdimotiga ko'ra Oliy Majlis tayinlaydi va lavozimidan ozod etadi.

Ushbu qonunga muvofiq Markaziy bank Raisining vakolat muddati besh yil deb belgilangan. Bundan tashqari qonunning 20-moddasida uning vazifalari ham batafsil ravishda bayon etilgan.⁵ Markaziy bank raisining egallab turgan lavozimidan ozod etish masalalari ham qonunda o'z aksini topgan. Ular quyidagilardagi iborat:

- Vakolat muddati tugaganida;
- Iste'foga chiqishini so'rab, sabablarini ko'rsatgan holda yozgan shaxsiy arizasiga ko'ra;
- Jinoyat sodir qilishda qonunda belgilangan tartibda aybdor deb topilganda;
- O'zining xizmat vazifalarini salomatligiga ko'ra bajara olmaganida, davlat tibbiy komissiyasining xulosasiga ko'ra;
- Egallab turgan lavozimiga munosib bo'lmagan xatti-harakatlar qilganida, shu jumladan ushbu Qonunni qo'pol ravishda buzganida va Markaziy bank manfaatlariga katta zarar yetkazganida.⁶

Yuqorida qayd etilgan qonunning 22-moddasida Markaziy bank Raisining birinchi o'rinbosari va o'rinbosarlari Markaziy bank Raisi taqdimnomasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan lavozimiga tayinlanadilar va lavozimidan ozod etiladilar.

Markaziy bankning Oliy organi sifatida uning Boshqaruvi e'tirof etilgan. Boshqaruv Markaziy bank siyosati va faoliyatining asosiy yo'nalishlarini belgilab beradi va bankni boshqaradi. Qonunda Boshqaruvning tarkibi, vakolatlari va majlislari hamda qaror to'g'risida batafsil yoritilgan.

Markaziy bank mustaqilligini belgilovchi obyektiv omillardan yana biri, davlat tomonidan Markaziy bank faoliyatini nazorat qilish

⁵ "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi qonun, Toshkent 1995-yil, 21-dekabr 9-10 b.

⁶ "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi qonun, Toshkent 1995-yil, 21-dekabr 10 b.

shakli hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki o'z vakolatlari doirasida qarorlar qabul qilish borasida mustaqildir.

Davlat Markaziy bankning majburiyatlari yuzasidan, Markaziy bank esa davlatning majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydi, bosharti, ular o'z zimmalariga bunday majburiyatlarni olmagan bo'lsalar yoki qonunlarda boshqa qoida nazarda tutilmagan bo'lsa.

Ushbu qonunga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisiga hisob beradi. Hisobot davri 1-yanvardan 31-dekabrgacha qilib belgilangan. Hisobot 15-maydan kechiktirilmasdan Oliy Majlisga taqdim etilishi lozim.

Bundan tashqari, Markaziy bank davlat tashkiloti bo'lishi bilan bir qatorda uning faoliyati yiliga bir marta mustaqil auditor tashkilotlar tomonidan auditorlik tekshiruvidan o'tkaziladi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimiz kabi, O'zbekiston Respublikasi markaziy banki qarorlar qabul qilishda mustaqildir. Harakatdagi qonunlarga muvofiq Markaziy bank tomonidan qabul qilingan qarorlarga davlat organlarining aralashuvi man etilgan.

Markaziy bank o'z faoliyatining bosh maqsadi bo'lmish, mamlakat pul birligining barqarorligini ta'minlash maqsadida amalga oshiradigan pul-kredit siyosatini mustaqil ravishda yuritadi. Uning pul-kredit siyosatini hayotga tatbiq etishda hukumat faol ishtirok etadi.

Markaziy bank mustaqilligini belgilovchi obyektiv omillardan yana biri Markaziy bank moliyaviy faoliyatida davlatning ishtiroki masalasi hisoblanadi.

Qonun hujjatlarida qayd etilganidek, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki davlatning mutloq mulki bo'lishi bilan bir qatorda, u o'z sarf-xarajatlarini o'zining daromadlari hisobidan amalga oshiruvchi, mustaqil muassasadir.

“O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida”gi qonunning 11-moddasida Markaziy bank foydasini aniqlash va uni taqsimlashning asosiy tamoyillari o'z aksini topgan.

Markaziy bankning foydasi har bir moliya yili uchun:

➤ Ishonchsiz, shubhali qarzlar va boshqa aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplash rezervlari shakllantirilgandan so'ng;

➤ Umumiy qabul qilingan buxgalterlik amaliyotiga muvofiq amalda barcha daromadlar va chiqimlar hisoblanganidan, shuningdek aktivlar va passivlar baholanganidan so'ng aniqlanadi.

Markaziy bank foydasi Boshqaruv belgilagan tartibda, yillik hisobotni tasdiqlash bilan bir paytda tasdiqlanadi.

Boshqaruvning qaroriga muvofiq aniq maqsadli turli rezervlar va fondlar shakllantirilishi mumkin.

Aniq maqsadga yo'naltirilgan rezervlar va fondlar belgilangan tartibda to'ldirilgandan keyin foydaning qolgan qismi Respublika budjeti daromadiga yo'naltiriladi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki soliq-lar, yig'imlar, bojlar va boshqa to'lovlardan ozod qilingan.⁷

Yana shuni ta'kidlash lozimki, qonun bilan Markaziy bank uchun ta'qiqlangan faoliyat turlari ham aniqlangan. Unga ko'ra, Markaziy bank:

- Moliyaviy yordam ko'rsatish bilan shug'ullanishga;
- Tijorat faoliyati bilan shug'ullanishga;
- Banklar va boshqa yuridik shaxslarning kapitallarida qatna-shishga haqli emas.

Markaziy bank mustaqilligini ifodalovchi obyektiv ko'rsatkichlar-dan yana biri mamlakat budjetini to'g'ri va egri moliyalashtirishga Mar-kaziy bankning ishtirokini belgilovchi jihatlarining qonun hujjatlarida aks ettirilishi masalasidir.

“O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida”gi Qonun-ning VII bobida Markaziy bankning hukumat bilan munosabatlari to'liq o'z aksini topgan. U yerda Markaziy bankning hukumat bilan bo'ladigan munosabatlaridagi vazifalari (44-modda), davlat sektoriga qarz ajratish masalalarida maslahatlar berish (45-modda), depozitariy va kassirning vazifalari (46-modda), fiskal agentning vazifalari (47-modda), hukumat-ga kredit berish (48-modda) masalalari o'zining qonuniy asosini topgan.

Ushbu qonunga muvofiq Markaziy bank hukumatga O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan tasdiqlangan miqdorda kreditlar ajratish huquqiga ega. Odatda Markaziy bank tomonidan hukumatga ajratiladigan Markaziy bank kreditlarining miqdori davlat budjeti xarajatlarining 3 foizidan oshmasligi belgilanadi.

Hukumatga ajratiladigan kreditlar:

- oltin, chet el valutasini, xalqaro rezervlar toifasiga kiruvchi valuta boyliklari;
- davlat qarz majburiyatlari va hukumat kafolatlagan boshqa qarz vositalari garoviga beriladi.

⁷ “O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida”gi Qonun, Toshkent 1995- y, 6-7 b.

Ushbu garovlarning qaytarilish muddati bir yildan oshmasligi lozim, chunki hukumatga Markaziy bank kreditlari, odatda, 1 yil muddatga ajratiladi.

Bundan tashqari, Markaziy bank hukumatga obuna bo'yicha badallar yoki respublikaning u yoki bu xalqaro tashkilotga a'zolidan kelib chiquvchi boshqa to'lovlar uchun ancha uzoq muddatli kreditlar berishga haqli.

Qonunga muvofiq, Markaziy bank yuqorida aks ettirilgan hollarda hukumatga moliyaviy yordam berishga haqli emas.

Markaziy bankning hukumat bilan moliyaviy munosabatlarining qonun hujjatlari orqali chegaralanishi, albatta uning monetar siyosati-ning samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, Markaziy bankning mustaqilligi darajasi, uning hukumat organlaridagi nufuzi hamda ilmiy asoslangan mustaqil pul-kredit siyosati mamlakat pul birligining barqarorligiga xizmat qiladi. Markaziy bank davlat organi sifatida iqtisodiyotning va butun bank tizimining barqarorligini ta'minlash uchun xizmat qiladi.

Har qanday tashkilot, korxona yoki muassasa kabi markaziy bankning ham aniq maqsadi va vazifalari qonun hujjatlarida o'z aksini topadi.

“O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida”gi qonun-ning 3-moddasida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining maqsad va vazifalari bayon etilgan. Unga ko‘ra, Markaziy bankning bosh maqsadi-milliy valutaning barqarorligini ta'minlashdan iborat.⁸

Uning asosiy vazifalari etib quyidagilar belgilangan:

Birinchidan, monetar siyosatni hamda valutani tartibga solish sohasidagi siyosatni shakllantirish, qabul qilish va amalga oshirish;

Ikkinchidan, O‘zbekiston Respublikasida hisob-kitobning samarali tizimini tashkil etish va ta'minlash;

Uchinchidan, banklar, kredit uyushmalari va garovxonalar faoliyatini litsenziyalash hamda tartibga solish, banklar, kredit uyushmalari va garovxonalarni nazorat qilish, qimmatbaho qog‘ozlar blanklarini nazorat qilish, qimmatbaho qog‘ozlar blanklarini ishlab chiqarishni litsenziyalash;

To‘rtinchidan, O‘zbekiston Respublikasining rasmiy oltin-valuta rezervlarini, shu jumladan kelishuv bo‘yicha hukumat rezervlarini saqlash va tasarruf etish;

⁸ “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida”gi Qonun, Toshkent 1995 y, 3 bet.

Beshinchidan, davlat budjetining kassa ijrosini Moliya Vazirligi bilan birgalikda tashkil etishdan iborat.⁹

Yana bir bor eslatib o'tamiz-ki, Markaziy bankning barcha vazifalari unga yuklatilgan maqsadga to'liq erishish uchun qaratilgan, ya'ni ular ushbu maqsadga, mamlakat pul birligining barqarorligini ta'minlashga erishish uchun xizmat qiladi.

Harakatdagi qonun va qoidalariga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki moliyaviy yil boshlanishidan 30 kun oldin kelgusi yil uchun o'zining pul-kredit va monetar siyosatining asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqadi va bu haqda Oliy Majlisga axborot beradi.

Bundan tashqari, monetar siyosatning asosiy yo'nalishlari matbuotda e'lon qilinadi.

Markaziy bankning pul-kredit va monetar siyosatining asosiy yo'nalishlari iqtisodiy konyunkturaning tahlili va istiqbol ko'rsatkichlari, muomaladagi pul massasining iqtisodiy jihatdan asoslangan chegaralari, valuta va foiz siyosatining asosiy yo'nalishlari hamda hukumat tomonidan keyingi yil uchun belgilangan makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning prognoz parametrlaridan kelib chiqqan holda tayyorlanadi.¹⁰

Monetar siyosatning asosiy yo'nalishlari samarali bo'lishini ta'minlash uchun avvalambor, albatta o'tgan yillardagi mamlakatdagi iqtisodiy konyunktura har tomonlama chuqur tahlil qilinmog'i zarur. Asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, ya'ni ichki mahsulotning tarkibi, o'sish yoki kamayish dinamikasi, ularning sabablari o'rganiladi. Yalpi ichki mahsulotning qishloq xo'jaligidagi, sanoat, aholiga pullik xizmat ko'rsatish, investitsiya va qurilish sohalaridagi o'zgarishlar va ularning sabablari tahlil qilinadi. Shu bilan birga, asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlardan hisoblangan inflatsiya va narxlarning o'sish darajalari, tendensiyasi va sabablari to'liq o'rganiladi.

Bizga ma'lumki, hozirgi zamon iqtisodiy globallashtirish sharoitida alohida olingan mamlakat iqtisodiyotini tashqi mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalarisiz tasavvur etish qiyin. Shunday ekan, monetar siyosatning asosiy yo'nalishlarini aniqlashda mamlakatning boshqa davlatlar bilan iqtisodiy aloqalarining ko'lami, dinamikasi, tashqi savdo aylanmalari, to'lov va hisob-kitob balanslarining holati tahlili muhim ahamiyat kasb etadi.

⁹ "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi Qonun, Toshkent 1995 y, 3-4 betlar.

¹⁰ "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi Qonun, Toshkent 1995 y, 11-bet.

Shuni alohida ta'kidlash zarurki, kelgusi yilga samarali pul-kredit siyosatini amalga oshirishni belgilab olish uchun, o'tgan yildagi Markaziy bankning monetar siyosati, uning qaysi instrumentlari samaraliroq foydalanilganligi, yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklar to'liq talqin qilinmog'i va ulardan ijobiy foydalanmog'i tavsiya etiladi.

Bunda pul-kredit siyosatining bevosita instrumentlari bilan bir qatorda uning bilvosita instrumentlaridan foydalanish imkoniyatlari, o'tgan davrdagi monetizatsiya darajasi taxmini va eng asosiysi pul bozorini holati, ya'ni foiz stavkasining dinamikasi va valuta siyosati tahlili muhim ahamiyat kasb etadi.

Darhaqiqat, pul-kredit, monetar siyosatning samarali pirovard natijasida mamlakat pul birligining barqarorlik darajasi bilan belgilanadi.

Yuqoridagilar bilan bir qatorda samarali monetar siyosat yo'nalishlarini aniqlashda mamlakat bank tizimi barqarorligi tahlili ham muhim o'rin tutadi.

Yuqorida qayd etilgan masalalar aniq va to'liq chuqur tahlil qilinib, sabab va oqibatlar har tomonlama o'rganilgandan keyin Markaziy bank hukumat tomonidan keyingi yil uchun prognoz qilingan yalpi ichki mahsulot hajmi va uning real o'sishi, YaIM deflyatorining miqdoriy ko'rsatkichlari va inflatsiya darajasi hamda tashqi savdo aylanmasi qoldig'ining ijobiy bo'lishi va davlat budjeti ko'rsatkichlari kabi makroiqtisodiy parametrlaridan kelib chiqqan holda o'zining pul-kredit, monetar siyosatini ishlab chiqadi.

Bizning nazarimizda, eng muhim masala shundan iboratki, pul-kredit, monetar siyosatni belgilashda Markaziy bank hukumat tomonidan prognozashtirilgan makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'sish dinamikasi bilan muomaladagi pul massasi o'zgarishi o'rtasidagi mutanosiblik darajasini aniqlash va doimiy ravishda unga erishishdan iborat bo'lmog'i lozim. Chunki xalq xo'jaligining har bir tarmog'ida ma'lum darajada o'sishni ta'minlash albatta qo'shimcha pul mablag'larini talab qiladi. Demak, doimo yalpi ichki mahsulot o'sishi bilan pul massasi o'sishi o'rtasida qandaydir mutanosiblik bo'lishini talab qiladi.

Shunday qilib, monetar siyosatning asosiy yo'nalishlari mamlakat iqtisodiyotiga pul-kredit vositalari orqali ta'sir qilish natijasida mamlakat pul birligi barqarorligini ta'minlovchi muhim hujjatdir.

Markaziy bankning monetar siyosati mohiyatini alohida fan sifatida o'rganilganligi uchun ushbu masalalarga to'xtalmadik.

2.3. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimining rivojlanishi

O‘zbekiston banklari milliy iqtisodiyotga ta’sir etuvchi qudratli tuzilmaga aylanish uchun rivojlanishning uzoq evolutsion, ya’ni tadrijiy yo‘lini bosib o‘tishiga, anchagina mashaqqatlarni bartaraf etishiga to‘g‘ri keldi.

O‘zbekistonda avvalo, birinchi bosqich milliy valutani muomalaga kiritish uchun asos yaratilgan va ikki pog‘onali bank tizimining poydevori qurilgan 1991-1994-yillarni o‘z ichiga oladi. Bu Markaziy bank o‘z faoliyatida to‘liq mustaqil bo‘lganini, kelgusida bozor instrumentlari orqali milliy pul tizimini tartibga solish samarali tashkil etilishiga yordam berishi mumkin ekanini anglatar edi. Aynan shu vaqtdan boshlab Markaziy bankning pul-kredit siyosatini yuritish, valutaga oid ishlarni tartibga solish, bank faoliyatini boshqarish va keyinchalik samarali to‘lov tizimini yaratish bo‘yicha faoliyati to‘laqonli ravishda milliy valutaning barqarorligini ta’minlashga qaratildi.

1995-yil bank qonunchiligini takomillashtirish davri bo‘lgani bilan ajralib turadi. Tarixiy muhim hujjat — “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi Qonun nafaqat bank tizimining huquqiy asosini boyitdi, balki O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining yangi, alohida maqomi va vakolatlarini, asosiy maqsad-vazifalarini aniq-ravshan belgilab berdi. Shu bilan bir qatorda mazkur yilda aholiga xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilash, shuningdek, kredit va depozit bozorlarida raqobat muhitini shakllantirish uchun zarur sharoitlar yaratildi. Banklarning kapital hajmiga jalb etiladigan aholi jamg‘armalari miqdorini cheklovchi qoida bekor qilingach, bank muassasalarining imkoniyatlari sezilarli darajada kengaydi va raqobat kuchaydi. Buning samarasi darhol namoyon bo‘ldi. Agar 1994-yil boshida aholi jamg‘armalarining 98,5 foizi Jamg‘arma banki (hozirgi Xalq banki), 1,5 foizi esa boshqa banklar hissasiga to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, o‘sha yil oxirida boshqa tijorat banklarining hissasi ham ko‘payib, bu boradagi ko‘rsatkich 12,8 foizga yetdi. Bugungi kunga kelib, bu boradagi ko‘rsatkich 83,2 foizni tashkil etmoqda.

1991-yilda qator banklar shakllana boshladi. Ular O‘zbekiston iqtisodiyoti rivojlanishining o‘zgaruvchan sharoitlarida faoliyat yuritib, zamonaviy ish uslublarini o‘zlashtirgan holda tobora yangi qirralarga ega bo‘la bordi. 1991–1992-yillar banklar faoliyatiga doir qarashlarda chinakam burilish yillari bo‘ldi. O‘zbekiston Respublikasi “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunining qabul qilinishi ikki darajali

bank tizimining tarkib topishi va mamlakat Markaziy banki zimmasiga yangi vazifalar yuklanishi uchun asos bo'lib xizmat qildi. Uning oldiga pul muomalasini tartibga solish, tijorat banklari tizimi hamda to'lov tizimini shakllantirish vazifalari qo'yildi. Iqtisodiyotning turli tarmoqlarini moliyalashtirish endi tashkil etiladigan, zamonaviy tamoyil va talablar asosida faoliyat yurituvchi ixtisoslashgan tijorat banklari tomonidan amalga oshirilishi lozim edi.

1993–1994-yillarda bank tizimidagi islohotlar davom etdi. 1994-yilning 1-iyulidan e'tiboran milliy valuta — so'mning muomalaga kiritilgani mustaqil bank tizimining, umuman, O'zbekiston iqtisodiyotining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etdi.

1996- yil. Ushbu yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonuni ikkinchi darajali bank tizimi — tijorat banklari faoliyatining huquqiy asosini konkretlashtirdi.

Bank tizimiga taalluqli ikki asosiy hujjat — "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi hamda "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunlarining ishlab chiqilishida rivojlangan moliya tizimiga ega mamlakatlar tajribasi inobatga olinganini alohida ta'kidlash joiz. Mazkur qonunlar, shuningdek, "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonun nodavlat banklarning xususiy va aksiyadorlik-tijorat shaklida tashkil etilishiga qulay huquqiy sharoit yaratdi. Bu davrda bank tizimi rivojiga alohida ta'sir etgan ikki omilni ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchisi, olib borilgan islohotlar natijasida 1996-yilda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki monetar boshqaruv va bank nazoratining to'la huquqli organi bo'ldi. Ikkinchisi, O'zbekiston Respublikasi "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonuni ikkinchi darajali bank tizimi – tijorat banklari faoliyatining huquqiy asosini aniq-puxta belgilab berdi. Unda bank aktivlarini diversifikatsiyalash va xorijiy kapital jalb qilish asosida universal tijorat banklarini shakllantirish prinsiplari mustahkamlangan.

Bu davrda iqtisodiyotning alohida tarmoqlariga xizmat ko'rsatuvchi kredit-moliya tashkilotlari tashkil etildi. Bunday ixtisoslashuv qishloq xo'jaligi, avtomobil sanoati, aviasozlik kabi xalq xo'jaligining muayyan soha va tarmoqlarini moliyalashtirish zarurati bilan bog'liq edi. Kelgusida ixtisoslashgan banklar o'z operatsiyalari va mijozlari doirasini mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishining yangi darajasi va biznes-muhit talablariga ko'ra kengaytira boradi.

Mazkur davrda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining bank sektorini boshqaruvchi va nazorat qiluvchi organ sifatida shakllanish jarayonlari davom etdi. Bank tizimiga taalluqli qonunchilik bazasi sifat jihatidan yangilanib, xalqaro bank amaliyoti bilan muvofiqlashtirildi.

1997-yil. Ushbu yilda islohotlarning strategik yo‘nalishlaridan biri bank sektorida xususiy kapital oqimini rag‘batlantirishdan iborat bo‘ldi.

Mazkur jarayon 1997-yilda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti-ning “Xususiy tijorat banklarini tashkil qilishni rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni e‘lon qilinganidan so‘ng jadallashdi. Unda jismoniy shaxslarning 50 foizdan kam bo‘lmagan ulushi bilan banklar ochish uchun imtiyozlar taqdim etish ko‘zda tutilgan edi. 1997-yil bank tizimining rivojlanish tarixida bank faoliyatida axborot tizimlarini joriy etish boshlangani bilan ahamiyatlidir. Ma‘lumki, o‘sha vaqtgacha respublika hududida amaldagi barcha hisob-kitoblar kun bo‘yi olib borilar edi. 1997-yilning mart oyidan yangi dasturiy ta‘minot joriy etilib, barcha hisob-kitoblar avtomatik rejimda amalga oshirila boshlandi. Bu esa to‘lovlarni respublika tashqarisida 15 daqiqa mobaynida, Toshkentdan chekka joylarda atigi 3 daqiqada amalga oshirish imkonini berdi.

Aynan o‘sha vaqtda hisob-kitoblar mexanizmi ishlab chiqildi va banklararo elektron to‘lovlarning zamonaviy tizimi joriy etildi. Banklarga o‘sha vaqtdagi noyob imkoniyat — kompyuter va telekommunikatsiya uskunalari xarid qilish va departamentlarni ular bilan jihozlash imkoniyati berildi. Ular mablag‘larni o‘z faoliyati uchun zarur uskuna-anjomlarni modernizatsiya qilishga yo‘naltirishi hisobga olinib, qator soliq to‘lovlaridan ozod qilindi.

Shu tariqa, moliyaviy va iqtisodiy axborotning sifat jihatidan yangi iste‘molchilari – mahalliy va xorijiy investorlar paydo bo‘ldi.

1998 yil. Ushbu yilda respublika banklari Bazel tavsiyalariga muvofiq holda faoliyat ko‘rsatish uchun zarur tadbirlar amalga oshirildi.

Bank nazorati va xalqaro amaliyoti bo‘yicha Bazel qo‘mitasining tavsiyalaridan kelib chiqib, tijorat banklari faoliyatini moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari doirasida tartibga soluvchi kompleks me‘yoriy hujjatlar ishlab chiqildi. Bunda tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta‘minlash maqsadida ular balansida mavjud muammolarni oldindan aniqlash hamda bank likvidligi pasayishi va kapital tugashi yuzaga kelishidan oldin ogohlantiruv choralari ko‘rish tamoyillaridan foydalanildi.

1999–2000-yillar. Ushbu yillarda valuta siyosati yanada liberallashtirilgan holda, birjadan tashqari valuta bozorida xorijiy valutar savdosi mexanizmi amalga kiritildi.

Mazkur mexanizm vakolatli banklarning xorijiy valutada talab va taklifdan kelib chiqib, o'z mijozlaridan shartnoma asosida erkin kurs bo'yicha valutarlarni sotib olishini ko'zda tutadi.

2000-2010-yillar. Mazkur davr O'zbekiston bank tizimini mustahkamlashda salmoqli yutuqlarga erishilgani bilan ahamiyatlidir. Aynan shu yillarda zamonaviy infratuzilmaga ega samarali bank tizimini tashkil etish bilan bog'liq ishlar amalga oshirildi.

Bank tizimi oldiga uning rivojlanish istiqbollarini belgilab beruvchi strategik vazifalar qo'yildi. Vazifalarning birinchisi banklar moliyaviy barqarorligini oshirish va ichki bozorda moliyaviy xizmatlar doirasini kengaytirishdan iborat bo'lsa, ikkinchisi — O'zbekiston banklarining xalqaro kapital bozorida faolligini ta'minlashdir.

Mazkur davrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov mamlakatimiz moliya-bank tizimini rivojlantirish, uning faoliyatini mustahkamlash va sifat jihatidan yaxshilash masalalariga yanada ko'proq e'tibor qaratdi. Shu munosabat bilan qator yetakchi banklar ("O'zsanoatqurilishbank", "Asaka" banki va boshqalar)ning capitallashuv darajasini oshirish bo'yicha muhim qarorlar qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Mikrokreditbank" ustav fondini ko'paytirish to'g'risida"gi Farmoni mazkur bankni kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni moliyalashtirish bo'yicha asosiy kredit markazlaridan biriga aylantirgan holda uning faoliyatini sifat jihatidan yanada yaxshiladi.

Ushbu davrdagi har bir yil mamlakat bank-moliya tizimining izchil rivojlanishida yangi bosqich sifatida qayd etiladi.

2001-yil. Ushbu yilning 1-iyulidan e'tiboran kichik biznes korxonalari o'zlari ishlab chiqargan eksport tovarlar (ish va xizmatlar)ni bank muassasalari kassalari orqali belgilangan tartibda valuta ulushini o'z hisobiga o'tkazish yo'li bilan naqd xorijiy valutada amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ldi. Respublikamiz hukumati kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rag'batlantirishni hamda uning tashqi iqtisodiy faoliyatdagi ishtirokini kengaytirish borasida muhim qadam qo'ydi. Aynan shu yili erkin ayirboshlovchi valutadagi Birlashgan barqarorlashgan jamg'arma tashkil etildi. Bu o'z navbatida, O'zbekistonda birjadan tashqari valuta bozorini yanada rivojlantirishning muhim vositasi bo'lib xizmat qildi.

Bu vaqtda bank tizimi bilan xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlik sezilarli darajada rivojlandi. Mazkur hamkorlik rivojiga turtki bergan muhim omillar sifatida banklar tomonidan xizmat ko'rsatish sifatining tobora yaxshilanishi, banklarda raqobatchilik muhitining yuzaga kelishi, mamlakatimizda tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq jarayonlarni ko'rsatish mumkin. Aynan shu davrda banklar kreditlash siyosati kuchayganini, mijozlar so'rovlarini sinchkovlik bilan o'rgana boshlaganini va bank xodimlarida mijozlarning talab-ehtiyojlariga javoban tez harakat qilish qobiliyati shakllanganini yaqqol kuzatish mumkin.

2002-yil aholining banklardagi omonatlarini himoyalashning ishonchli va samarali mexanizmi yaratildi.

O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolarning banklardagi omonatlarini himoyalash kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni doirasida Fuqarolarning banklardagi omonatlarini kafolatlash fondi tashkil etildi. Davlat-tijorat Xalq bankidan tashqari, respublikamiz hududida o'z faoliyatini olib boruvchi barcha banklar unga a'zo bo'ldi. Ishonchlilik, xizmat ko'rsatishning yuqori sifati, barcha mijozlar bilan o'zaro sheriklik munosabatlari O'zbekiston banklari faoliyatida asosiy prinsiplarga aylana bordi.

Bank tizimi faoliyatining institutsional asoslari takomillashtirildi. Bank sektorini liberallashtirish va isloh qilishni ko'zda tutib qabul qilingan dasturiy hujjatlar uning samaradorligini oshirishni oldindan belgilab berdi. Mazkur hujjatlar zamirida bank faoliyatini liberallashtirish jarayonining tizimli va bosqichma-bosqichlik tamoyillari yotadi. Ushbu tamoyillarga amal qilish aholining mamlakat banklariga nisbatan ishonchini yanada mustahkamlash imkonini berdi. Bunday yondashuv, shubhasiz, barqaror va ishonchli bank tizimini tashkil qilish jarayonida ulkan yutuqdir.

2003–2004-yillar. Mamlakatimizda liberallashtirish va islohotlarni yanada chuqurlashtirish jarayonida bank tizimini rivojlantirish davri.

Bu davrda aholining bank tizimiga ishonchini mustahkamlash, banklarni respublikamizdagi yangilanishlarning moliyaviy tayanchiga aylantirish maqsadi qo'yildi. Uning muvaffaqiyati banklarning kelgusi rivojida dolzarb ahamiyat kasb etishi lozim edi. Korxonalarni aksiyadorlashtirish va ularning mulkchilik shaklini o'zgartirish jarayonlari jadalashdi. Banklar mamlakatimiz iqtisodiy taraqqiyotining yangi bosqichi talablaridan kelib chiqib, o'z rivojlanish konseptsiyasiga rioya etgan holda strategiyasini takomillashtirib bordi. Ularning resurs bazasini kengaytirish va kapitallashuv darajasini oshirish o'z faoliyatini diversifikatsiya-

lash, yangi aksiyadorlarning mablag'larini jalb etish, IT-texnologiyalar asosida yangi bank mahsulotlari va instrumentlarini ishlab chiqish hisobiga amalga oshirildi.

Valuta bozorini liberallashtirishni davom ettirish va joriy xalqaro operatsiyalar bo'yicha so'm konvertatsiyasini ta'minlash uchun zarur shart-sharoit yaratish bilan bog'liq bo'lgan omillar ham banklar faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Chunonchi, 2003-yilning 15-oktabridan O'zbekiston Respublikasi Xalqaro Valuta jamg'armasi Bitimining VIII moddasidagi majburiyatni qabul qildi. Natijada korxonalar joriy operatsiyalar bo'yicha konvertatsiyani amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ldi. Bu masala yuzasidan O'zbekistonning tashqi mablag'larni jalb etmay, amalda o'z resurslariga tayanib maqsadga erishgani yuksak e'tirofga sazovor. Mazkur choralar milliy valuta konvertatsiyasidan foydalangan mahalliy tadbirkorlar faoliyatini kengaytirishga yaqindan yordam berdi.

Bu haqiqatan ham boy va sermahsul faoliyatning qiziqarli davri edi. Markaziy bankning valuta siyosati inflatsiya darajasini ushlab turish va milliy valuta kursi keskin tebranishining oldini olish barobarida eksportni rag'batlantirish hamda valuta resurslaridan samarali foydalanishga qaratilgan edi. O'zbekistonning asosiy eksport tovarlariga nisbatan dunyo bozorlarida qulay narx konyunkturasi, shuningdek, eksportga yo'naltirilgan valuta siyosatining olib borilishi eksport va oltin-valuta zaxiralari hajmining oshishiga imkon berdi.

Bank tizimini isloh qilishga qaratilgan ishlar davom ettirildi. Uning asosiy yo'nalishlari sifatida banklar boshqaruvida aksiyadorlarning rolini oshirish orqali korporativ boshqaruv tizimini mustahkamlash, banklar moliyaviy barqarorligini ularning aktivlari, jumladan, valuta aktivlari sifatini yaxshilash evaziga kuchaytirish, bank ishini yanada takomillashtirish va banklar tomonidan ko'rsatiladigan xizmat turlarini tobora kengaytirish, tijorat banklarining investitsion jarayonlardagi rolini oshirish va mulkchilikning barcha shaklidagi tadbirkorlik tuzilmalarining kredit resurslaridan (jumladan, xalqaro moliyaviy tashkilotlarning liniyalari bo'yicha ham) foydalanish mexanizmi takomillashtirilganini qayd etish joiz.

2005–2006-yillar. Mamlakatimiz banklari kapitallashuv darajasining oshishi va ularning investitsiya jarayonlarida hamda iqtisodiy-tuzilmaviy o'zgarishlarda ishtiroki yanada faollashgan davri. O'sha kezlarda mamlakat hukumati banklarning foyda (daromad) solig'idan ozod qilinishiga banklar faolligi oshuvining yana bir zaxirasi sifatida qaradi.

Boz ustiga, tasdiqlangan davlat dasturlariga muvofiq, tijorat banklari-ning mini-banklar tashkil etish bilan bog'liq xarajatlari ham soliq undirish bazasidan chiqarildi.

Shu tariqa, asosiy e'tibor pul muomalasini mustahkamlash va milliy valuta, uning ayirboshlash kursi barqarorligini oshirish bo'yicha aniq chora-tadbirlarni amalga oshirishga qaratildi. Bu esa fuqarolarda katta rag'bat uyg'otib, ularning banklarga nisbatan ishonchini yanada orttirdi. Aholining banklarda depozit hisobraqamlar ochishga kirishishi bilan bog'liq ijobiy holatlar ko'paydi. Banklarning depozit bazasi hajmi oshdi, bank xizmatlari bozori shakllana boshladi. E'tiborlisi, bank mahsulotlari qatoridan yangi xizmat turlari, masalan, lizing xizmatlari joy ola boshladi.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, mamlakatimizda chakana xizmatlar rivoji xalqaro bank va moliya kapitalini keng jalb qilgan holda qo'shma banklarning tashkil etilishiga ta'sir ko'rsatdi. Respublikamiz bank bozori 100 foizli xususiy kapital asosidagi yangi banklarning vujudga kelishi natijasida tubdan o'zgardi. Xususiy banklarning xizmatlar bozorida raqobatni kuchaytirib yuborgani mamlakat bank tizimi rivojida eng muhim bosqichlardan biri bo'ldi. Mamlakatimiz hukumati va Markaziy banki soliq imtiyozlari va kadrlarni tayyorlash jarayonida texnikaviy ko'mak taqdim etgan holda ularning rivojlanishini muntazam rag'batlantirib bormoqda. Ayni paytda xususiy banklar soni tijorat banklari umumiy sonining qariyb yarmini tashkil etadi.

Respublikamizda xususiy banklar rivojlanishini izchil rag'batlantirish raqobatni kuchaytirishga, ko'rsatilayotgan bank xizmatlari sifatini yaxshilashga va moliyaviy resurslarning samarali taqsimotiga turtki berdi. Bu esa, o'z navbatida, xususiy tadbirkorlikni rag'batlantirish va rivojlantirish jarayonlariga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

2006–2007-yillar. Ipotekaviy kreditlashning rivojlanish davri. Bank xizmatlarining mazkur yangi shakli mahalliy aholi tomonidan darhol ijobiy baholandi. Aholining barcha qatlamlarini, ayniqsa, yoshlarni ijtimoiy himoyalashni ko'zda tutuvchi ushbu manba O'zbekiston Respublikasi "Iste'mol krediti to'g'risida"gi va "Ipoteka to'g'risida"gi Qonunlari orqali mustahkamlandi.

O'zbekiston Respublikasining "Iste'mol krediti to'g'risida"gi Qonuni iste'molchilarning huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgani bilan ahamiyatlidir. Mazkur qonun turarjoy va maishiy sharoitlarni yaxshilash borasida aholining imkoniyatlarini yanada kengaytirishga,

binobarin, banklarda iste'mol kreditlash hajmining sezilarli darajada oshishiga xizmat qiladi.

2006-yilning oktyabr oyida esa O'zbekiston Respublikasi "Ipoteka to'g'risida"gi qonuni kuchga kirdi. Ko'chmas mulkni xarid qilish uchun kreditlar ajratishning huquqiy mexanizmini o'zida mustahkamlagan ushbu qonun hujjati bank ipotekaviy kreditlash rivojida muhim ahamiyat kasb etdi. Undan ko'zlangan asosiy maqsad ko'chmas mulkka garov qo'yishda yuzaga keluvchi munosabatlarni tartibga solishdan iborat edi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 16- fevraldagi "Uy-joy qurilishi va uy-joy bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori doirasida uy-joylar qurilishini uzoq muddatli ipotekaviy kreditlash tizimida bir qator mexanizmlar joriy etildi.

Bu davrda, shuningdek, banklarning strategiyalari naqd pul muomalasini mustahkamlashga, har bir filialda naqd pul zaxiralarini shakllantirishga va o'z faoliyatida samaradorlikni oshirishga qaratildi.

"2005–2007-yillarga mo'ljallangan bank tizimini isloh qilish va rivojlantirish dasturi"da belgilangan chora-tadbirlarning amalga oshirilishi banklar kapitallashuv darajasi va ko'rsatkichlarining barqaror o'sishini ta'minlagan holda, bank tizimini yanada isloh qilish va liberalashtirishda muhim omil bo'ldi. Bu borada pul muomalasini mustahkamlash va milliy valuta, uning ayirboshlash kursi barqarorligini oshirish, banklarda aholi omonatlarini ko'paytirishni rag'batlantirishga ustuvor yo'nalishlar sifatida e'tibor qaratildi. Rivojlanish sari doimiy ravishda intilayotgan tijorat banklariga mamlakatimiz hukumati tomonidan o'z vaqtida taqdim etilgan imtiyozlar kredit muassasalari o'z yangi instrumentlarini ishlab chiqadigan va taklif qiladigan bank-moliya bozoring shakllanishini oldindan belgilab berdi.

2008–2009-yillar. Ushbu yillarda aholi va tadbirkorlik subyektlari uchun bank chakana mahsulotlarini rivojlantirish bank faoliyatining muhim yo'nalishiga aylandi.

Mazkur yo'nalishda banklar o'z faoliyatini dunyoviy amaliyotning "oltin" prinsipidan kelib chiqqan holda olib bordilar. Ya'ni, aholiga ko'rsatiladigan xizmatlarning jozibadorligi tadbirkorlarning kreditlardan foydalanish keng imkoniyati bilan mutanosib holda rivojlantirildi. Davom ettirilgan islohotlar bank faoliyatini aholining turmush darajasini oshirishda muhim ahamiyat kasb etuvchi, ilgari qabul qilingan "Iste'mol krediti to'g'risida"gi va "Ipoteka to'g'risida"gi qonunlar doirasidagi faolligini yanada kuchaytirdi.

O‘zbekiston tijorat banklari respublikamizdagi va jahon bank hamjamiyatidagi yangi voqelikka javoban o‘zlari taklif etayotgan xizmatlari to‘plamini kengaytirdi, bozorga yangi bank mahsulotlarini chiqardi va ayni paytda moliya institutlari faoliyatining xalqaro standartlarini faol joriy etishga kirishdi.

2010-yil. O‘zbekiston tijorat banklari, avvalo, ixtisoslashgan kredit institutlari sifatida ko‘zga ko‘rina boshladi. Bu, bir tomondan xo‘jaliklarning vaqtincha bo‘sh mablag‘larini jalb etishi, boshqa tomondan esa jalb etilgan mablag‘lar hisobidan korxonalar, xususiy tadbirkorlar va aholining moliyaviy ehtiyojlarini qondirishi bilan dolzarb ahamiyat kasb etdi.

Xorijiy va mahalliy ekspertlarning qayd etishicha, so‘nggi yillar davomida respublikada asosiy tamoyil — ixtisoslashuvdan uzoqlashish va bank faoliyatida universallashtirishni chuqurlashtirish kuzatilmoqda. Bu esa bank operatsiyalari mazmuni va kredit munosabatlari mohiyatini oldindan belgilab beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 21- noyabrdagi 1438-sonli “2011-2015-yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishishning ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida”gi qarorining qabul qilinishi respublika bank tizimida yangidan sifat tuzilishini takomillashtirishga qaratilgan bosqichni boshlab berdi.

Ushbu qarorga muvofiq, 2011–2015- yillarda respublika bank tizimini yanada isloh qilish, uning barqarorligini oshirish va hamda yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishish bo‘yicha chora-tadbirlar majmuasi hamda 2011–2015- yillarda mikromoliyalash va nobank moliya sohalarini rivojlantirish bo‘yicha chora-tadbirlar qabul qilindi.

Belgilangan chora-tadbirlar izchillik bilan amalga oshirilishi natijasida 4-oktabr 2011-yil “Kredit axborotlarini almashuvi to‘g‘risida” gi, 2012-yil 17- dekabrda “Xususiy bank va moliya institutlari va ular faoliyatining kafolatlari to‘g‘risida”gi va 2013-yil 23-oktabrdagi “Garov reystri to‘g‘risida”gi qonunlar qabul qilindi.

Banklar barqarorligini oshirish maqsadida, ularning kapital bazasini oshirish, banklar faoliyatiga muomaladagi vaqtincha bo‘sh mablag‘larni depozitlarga jalb qilish va iqtisodiyotning real sektorini, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni kreditlash hamda moliyaviy beqaror va iqtisodiy nochor korxonalar faoliyatini tiklash va strategik investorlarni jalb qilish borasidagi chora-tadbirlar muvaffaqiyat bilan amalga oshirildi. Bugungi kunda barcha tijorat banklari xalqaro “Fitch reyting”, “Mudis” va “Stan-

dart end purs” kabi reyting kompaniyalarining “barqaror” bahosini olishga erishdilar.

2.4. Tijorat banklarini davlat ro‘yxatidan o‘tkazish va litsenziyalash tartibi

O‘zbekiston Respublikasida banklarni ro‘yxatga olish va ular faoliyatini litsenziyalash tartibi “Banklarni ro‘yxatga olish va ular faoliyatini litsenziyalash tartibi to‘g‘risida”gi nizomga asosan amalga oshiriladi.

Banklarni litsenziyalash jarayoni ikki bosqichdan:

1. Bank ta’sis etish uchun Markaziy bankning dastlabki ruxsatini berish.

2. Bankni ro‘yxatga olish bilan bir vaqtda litsenziya berishdan iborat.

Muassislar o‘z oralaridan Markaziy bankda, uning hududiy Bosh boshqarmalarida va boshqa organlarda bankni tashkil etish yuzasidan ularning manfaatlarini ifoda etishga vakil qilingan shaxsni belgilaydilar. Uning vakolatlari ta’sis shartnomasi bilan tasdiqlanadi.

Markaziy bankning hududiy Bosh boshqarmalari bank muassislarini bank tashkil etish bilan bog‘liq bo‘lgan zarur qonun hujjatlari bilan ta’minlaydilar.

Bank tashkil etishga dastlabki ruxsatni olish uchun zarur bo‘lgan hujjatlar quyidagilardan iborat:

– Muassislar tomonidan ta’sis shartnomasi imzolanganidan so‘ng bir oy mobaynida Markaziy bankka bankni ochish uchun dastlabki ruxsatni berish to‘g‘risidagi arizani taqdim etadilar. Arizaga quyidagi hujjatlar ilova qilinadi:

1) muassislar tomonidan imzolangan va ularning muhrlari bilan (agar muassis yakka tartibdagi tadbirkor yoki yuridik shaxs bo‘lsa) tasdiqlangan ta’sis shartnomasi (uch nusxada, ularning bittasi asl nusxa). Jismoniy shaxslarning imzolari va ta’sis shartnomalarining nusxalari notarial idora tomonidan tasdiqlanadi (yagona muassislar bundan mustasno);

2) muassislar tomonidan tasdiqlangan va bank kengashi raisi tomonidan imzolangan bank ustavi (uchta asl nusxada);

3) ta’sis yig‘ilishining uch nusxada tayyorlangan bayonnomasi.

Bu hujjatda bankni tashkil etish, ustav kapitali miqdori, bank ustavi va biznes-rejani tasdiqlash, bank kengashi, boshqaruvi va taftish komissiyasini saylash to'g'risidagi qarorlar bo'lishi lozim. Bayonnoma nusxalari bank kengashi raisi tomonidan tasdiqlanadi;

4) muassislar to'g'risida quyidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan hujjatlar:

a) bank kengashi raisi tomonidan tasdiqlangan bankning barcha muassislari to'g'risidagi ma'lumotlar;

b) muassis-jismoniy shaxslar bo'yicha:

– tashkil etilayotgan bank ovoz beruvchi aksiyalarining bir yoki undan ortiq foiziga egalik qiladigan jismoniy shaxslar va ularning yaqin qarindoshlari haqidagi ma'lumotlar;

– tashkil etilayotgan bank ovoz beruvchi aksiyalarining besh yoki undan ortiq foiziga egalik qiladigan jismoniy shaxslar uchun qo'shimcha ravishda ma'lumotlar;

– tashkil etilayotgan bank ovoz beruvchi aksiyalarining o'n yoki undan ortiq foiziga egalik qiladigan jismoniy shaxslar uchun qo'shimcha ravishda oxirgi ikki yil uchun soliq deklaratsiyalari (xususiy tijorat banklari ustav kapitalida ishtirok etayotgan rezident jismoniy shaxslar bundan mustasno);

v) muassis-yuridik shaxslar bo'yicha:

– davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risidagi guvohnoma nusxasi va to'lov rekvizitlari;

– tashkil etilayotgan bankning ustav kapitaliga kiritilgan badallar summasi (jumladan, ustav kapitali umumiy summasiga nisbatan foiz hisobida);

– yuridik shaxsning so'nggi uch yil uchun, shu jumladan, soliq organlari va auditorlik firmasi tomonidan tasdiqlangan so'nggi ikki hisobot sanasi uchun balans hisobotlari;

– tashkil etilayotgan bank ovoz beruvchi aksiyalarining besh yoki undan ortiq foiziga egalik qiladigan muassislar uchun qo'shimcha ravishda mazkur yuridik shaxsning ustav kapitalida ishtirok etayotgan har bir ishtirokchining davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risidagi guvohnoma nusxasi va to'lov rekvizitlari, shuningdek, ularning ulushi (foiz ko'rinishida);

– agar yuridik shaxs ustav kapitalida yirik ishtirokchi-jismoniy shaxs bo'lsa u to'g'risidagi ma'lumotlar;

– bankni tashkil etayotgan muassis-yuridik shaxs kengashi va boshqaruvi a'zolari to'g'risidagi ma'lumotlar (rezyume);

g) o‘zaro bog‘langan shaxslar haqida ma’lumotlar:

- muassis-jismoniy (yuridik) shaxs yoki muassis-jismoniy shaxsning yaqin qarindoshlari, yuridik shaxslar ustav kapitalidagi ishtiroki munosabati bilan yoki boshqa usullar bilan ularning faoliyatiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan yuridik shaxslar to‘g‘risida hamda muassis-yuridik shaxsning ustav fondidagi ulushi (agar mavjud bo‘lsa) to‘g‘risidagi quyidagi ma’lumotlar:

– davlat ro‘yxatidan o‘tkazilganligi to‘g‘risidagi guvohnoma nusxasi va to‘lov rekvizitlari;

– muassislar ro‘yxati va mazkur yuridik shaxs ustav kapitaliga kiritilgan badallar summasi (jumladan, ustav kapitali umumiy summasiga nisbatan foiz hisobida);

– moliyaviy holat to‘g‘risidagi ma’lumotlar (moliyaviy hisobot, jumladan chiqarilgan obligatsiyalar, olingan kreditlar va berilgan bank kafolatlari to‘g‘risidagi ma’lumotlar);

– yuridik shaxs rahbarining familiyasi, ismi, otasining ismi;

5) tashkil etilayotgan bank ovoz beruvchi aksiyalarining besh yoki undan ortiq foiziga egalik qiladigan muassislar qo‘shimcha ravishda ariza taqdim qilingunga qadar oxirgi besh yil mobaynida sud yoki davlat organlari tomonidan ularga nisbatan qo‘llanilgan barcha jazo choralari to‘g‘risidagi ma’lumotlar. Markaziy bank zarur hollarda mazkur kichik bandda keltirilgan ma’lumotlarni tashkil etilayotgan bank ovoz beruvchi aksiyalarining besh foizidan kam bo‘lgan ulushiga egalik qiladigan muassislardan ham talab qilishga haqli;

6) tashkil etilayotgan bank kengashi raisi va uning o‘rinbosarlari ko‘rsatilgan holda bank kengashi a’zolarining hamda boshqaruv raisi va boshqa rahbar xodimlar ro‘yxati, jumladan, ularning avvalgi mehnat faoliyatlari, ma’lumot darajalari hamda ularga nisbatan qo‘llangan jazo choralari to‘g‘risidagi, shuningdek ularning Markaziy bank tomonidan rahbar xodimlarga qo‘yilgan talablarga mosligini tasdiqlovchi ma’lumotlar;

7) bankning tashkiliy tuzilmasi;

8) bank ichki auditi xizmati to‘g‘risida nizom;

9) bankning ichki kredit siyosati to‘g‘risida nizom;

10) bank biznes-rejasi. Unda bank faoliyati strategiyasi, yo‘nalishlari, ko‘lami, moliyaviy istiqbollari va boshqa zaruriy ma’lumotlar ochib berilishi kerak;

11) vakilning muassislar nomidan ariza berish vakolatiga ega ekanligini tasdiqlovchi (notarial tartibda yoki boshqa usulda tasdiqlangan) hujjat;

12) bankning investitsiya siyosati to'g'risida nizom. Bank kengashi tomonidan tasdiqlangan bankning investitsiya siyosati to'g'risidagi nizomda quyidagilar aks ettirilishi lozim:

- investitsiya strategiyasi va maqsadlari;
- bank mablag'larini investitsiyalash rejalashtirilayotgan qimmatli qog'ozlar turlari va shakllari, investitsiyalarni amalga oshirish muddatlari;
- qimmatli qog'ozlar emitentlari va ularning faoliyat sohalari bo'yicha aksiyalarni jamlashni chegaralash;
- qimmatli qog'ozlarga qo'yilmalarning xavfsizligini va ularning sifatini baholash;
- qimmatli qog'ozlar emitentlarining moliyaviy ahvolini va boshqarish tajribasini baholash;
- investitsiyalar diversifikatsiyasini amalga oshirish;

13) arizani ko'rib chiqish uchun to'lanishi lozim bo'lgan yig'im to'langanligini tasdiqlovchi hujjat.

Rezyume, shaxsiy balans qaydnomasi va bank biznes-rejasida keltirilgan barcha savollarga to'liq javob berilishi kerak. Arizaga ilova qilingan hujjatlardagi barcha ma'lumotlarning haqqoniyligi tekshiriladi.

Bankni ro'yxatga olish va litsenziya olishga dastlabki ruxsatni berishni rad etish uchun quyidagilar asos bo'ladi:

- hujjatlarning tegishli tartibda rasmiylashtirilmay taqdim etilishi;
- taqdim etilgan hujjatlarda noto'g'ri yoki buzib ko'rsatilgan ma'lumotlarning mavjudligi.

Yuridik va jismoniy shaxslar, shu jumladan chet ellik yuridik va jismoniy shaxslar bank muassislari va aksiyadorlari bo'lishi mumkin.

Bankning boshqa banklarning ustav kapitalida ishtirok etishiga yo'l qo'yilmaydi, chet el kapitali ishtirokidagi banklar va chet el banki-ning sho'ba banklarini tashkil etish, shuningdek qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa hollar bundan mustasno.

Yuridik yoki jismoniy shaxs yoxud o'zaro kelishuv bilan bog'langan yoki bir-birining mol-mulkini nazorat qiluvchi yuridik va jismoniy shaxslar guruhi tomonidan bir yoki bir nechta bitim natijasida bankning shakllantirilgan ustav kapitalining besh foizidan ortig'iga egalik qilinsa, bu haqda besh ish kunidan kechikmasdan Markaziy bankka xabar berilishi lozim. Ustav kapitalining yigirma foiz va undan ortiq bo'lgan

ulushiga egalik qilish uchun Markaziy bankdan oldindan rozilik olinishi talab etiladi.

Markaziy bankning roziligi olingan ulush miqdorini oshirish uchun Markaziy bankdan takroran oldindan rozilik olinishi lozim.

Bir aksiyador yoki o'zaro bog'liq aksiyadorlar guruhining bank ustav kapitalidagi ulushi (davlat ulushidan tashqari) ustav kapitali umumiy miqdorining yigirma besh foizidan oshishi mumkin emas (chet el kapitali ishtirokidagi banklar va xususiy tijorat banklari bundan mustasno).

Agar shaxs yuridik shaxsning boshqaruviga yoki uning siyosatiga katta ta'sir o'tkazish imkoniyatiga ega bo'lsa, ushbu shaxs bunday yuridik shaxsni nazorat qiluvchi hisoblanadi.

Shaxs quyidagi hollarda katta ta'sir o'tkazuvchi hisoblanadi:

- mazkur yuridik shaxsning yirik ishtirokchisi bo'lsa;
- yuridik shaxsning aksiyadorlari, boshqaruv organlari yoki ishtirokchilari bilan rasmiy ravishda kelishuv tuzib yoxud boshqa har qanday tarzda uning faoliyatiga rahbarlik qilish yoki uni boshqarish imkoniyatiga ega bo'lsa.

Yuridik shaxsning yirik aksiyadori yoki ishtirokchisi deganda, mazkur yuridik shaxsning ustav kapitali yoki uning ovoz beruvchi aksiyalarining o'n va undan ortiq foiziga to'g'ridan to'g'ri yoki bilvosita egalik qiluvchi bir yoki o'zaro kelishuv bilan bog'langan bir necha shaxslar tushuniladi.

To'g'ridan to'g'ri egalik qilish deganda, aksiyador (ishtirokchi) tomonidan yuridik shaxsning ustav kapitalidagi ulushiga yoki uning ovoz beruvchi aksiyalariga bevosita egalik qilish tushuniladi.

Bilvosita egalik qilish deganda, yuridik shaxsning ustav kapitalidagi ulushiga yoki uning ovoz beruvchi aksiyalariga sho'ba korxonalar va jamiyatlar orqali egalik qilish tushuniladi.

Agar ikki va undan ortiq shaxslar rasmiy kelishuv asosida harakat qilsa yoki bank aksiyalariga jamoa bo'lib to'g'ridan to'g'ri yoxud bilvosita egalik qilish maqsadida ongli ravishda birgalikdagi faoliyatni olib borish hollari mavjud bo'lsa, ular bank aksiyalariga egalik qilish maqsadida o'zaro kelishuv bilan bog'langan shaxslar bo'lib hisoblanadi.

Agar shaxs va boshqa yuridik shaxs bank aksiyalariga to'g'ridan to'g'ri yoki bilvosita egalik qilsalar hamda mazkur shaxs ushbu yuridik shaxsning yirik ishtirokchisi yoki uning boshqaruv, kuzatuv kengashi a'zosi yoxud vakili bo'lsa, mazkur shaxs yuridik shaxs bilan kelishuv asosida faoliyat yurituvchi bo'lib hisoblanadi.

Quyidagi ikki yoki undan ortiq shaxslar bir-biri bilan kelishuv asosida faoliyat yurituvchilar bo‘lib hisoblanadi, agar ular:

- ushbu barcha shaxslarning yirik ishtirokchisi, a‘zosi (sherigi) yoki yuridik vakili hisoblangan hech bo‘lmaganda bitta shaxs bilan bog‘liq bo‘lsalar;

- bitta bankning aksiyalariga egalik qilsalar hamda ayni vaqtda ular bitta yuridik shaxsning (mazkur bankdan tashqari) boshqaruv, kuzatuv kengashi a‘zolari, yirik ishtirokchilari (sherigi) yoki yuridik vakillari bo‘lsa yoxud ushbu shaxslar yaqin qarindosh bo‘lishsa. Shaxsning yaqin qarindoshlari bo‘lib eri, xotini, ota-onasi, bolalari, tug‘ishgan hamda o‘gay aka-uka va opa-singillari, bobolari, buvilari, nevaralari hisoblanadi.

Bank muassislari bank aksiyadorlari tarkibidan u ro‘yxatga olingan kundan boshlab bir yil mobaynida chiqib ketish huquqiga ega emaslar.

Bank muassislari moliyaviy jihatdan barqaror va obro‘ga ega bo‘lishlari lozim.

Yuridik shaxsning moliyaviy barqaror bo‘lmaganligi quyidagi omillar bilan belgilanadi:

- balansning nolikvidligi;
- to‘lovga qobiliyatsizlik yoki bankrotlik;
- bu yuridik shaxs rasmiy ravishda bankrot deb e‘lon qilinishidan qat’i nazar, uning passivlarining aktivlaridan oshib ketishi;
- yuridik shaxsning majburiyatlari bank barqarorligiga nisbatan muayyan tavakkalchiliklarni yuzaga keltirsa;
- yuridik shaxs taqdim etgan moliyaviy hujjatlar bu shaxs zarur hollarda bank ustav kapitalidagi ulushini oshira olmasligini ko‘rsatsa;
- yuridik shaxs tomonidan bank aksiyalarining sotib olinishi natijasida bankka yoki uning omonatchilariga moliyaviy xavf solinishi mumkinligini ko‘rsatuvchi boshqa hollar ma’lum bo‘lsa.

Quyidagi shaxslar bank muassislari bo‘la olmaydilar:

- offshor hududlarda ro‘yxatga olingan norezident yuridik shaxslar;
- offshor hududlarda istiqomat qiladigan chet el fuqarolari;
- davlat boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari, jamoat birlashmalari va diniy tashkilotlar, jamoat fondlari, xalqaro nodavlat notijorat tashkilotlari, budjetdan tashqari jamg‘armalar, agar qonun hujjatlarida boshqacha holatlar ko‘zda tutilmagan bo‘lsa.

Bankning ta'sis etilishi quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

Muassislar aksiyadorlik jamiyati shaklidagi bankni tashkil etish uchun avval ta'sis shartnomasini imzolaydilar, so'ngra ta'sis yig'ilishini o'tkazadilar.

Mazkur harakatlar muassislar tomonidan O'zbekiston Respublikasi "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida" (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1996-yil, 5-6-son, 61-modda), "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2008-yil, 29–30-son, 278-modda) qonunlari hamda aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatini tartibga soluvchi boshqa qonun hujjatlariga rioya etilgan holda amalga oshiriladi.

Bankni tashkil etish to'g'risidagi ta'sis shartnomasida quyidagilar bo'lishi lozim:

- bankni ta'sis etish borasida birgalikda faoliyat ko'rsatish tartibi;
- bank ustav kapitali miqdori;
- muassislar o'rtasida joylashtirilishi lozim bo'lgan aksiyalar turlari, ularning nominal qiymati, har xil turdagi aksiyalarning nisbati, ularni to'lash miqdori va tartibi;
- muassislarning bankni tashkil etishga doir huquq va burchlari.

Ta'sis shartnomasiga muassislarning kelishuviga muvofiq boshqa shartlar ham kiritilishi mumkin.

Ta'sischilar tomonidan bank ustavi tuziladi va u faoliyatni litsenziyalashda muhim ahamiyatga ega.

Bank ustavida quyidagi ma'lumotlar bo'lishi lozim:

- bankning to'liq va qisqartirilgan nomi hamda uning joylashgan yeri (pochta manzili);
- bank operatsiyalarining ro'yxati, maqsadi va faoliyat muddati;
- ustav kapitalining miqdori, muassislar ro'yxati, ustav kapitalidagi ulushlarning taqsimlanishi;
- ustav kapitalini ko'paytirish yoki kamaytirish tartibi;
- chiqarilayotgan aksiyalar turlari, ularning nominal qiymati, har xil turdagi aksiyalarning nisbati;
- sof foyda va dividendlarni taqsimlash hamda zararlarni qoplash tartibi;
- zaxira fondini va boshqa fondlarni tashkil etish tartibi;
- bank aksiyadorlarining huquq va majburiyatlari;
- bankning boshqaruv organlari, ularni tashkil etish tartibi, a'zolarining soni, vakolatlari hamda vazifalari haqidagi ma'lumotlar;

- yillik hisobotlarni tuzish, tekshirish va tasdiqlash tartibi;
- bank auditi tartibi, shu jumladan, buxgalteriya hisobining xalqaro andozalariga muvofiq belgilangan hisobotlar va auditorlik dasturlarining maqsadlari;

- bankni qayta tashkil etish va tugatish tartibi;

- bank tomonidan aksiyalarni joylashtirish tartibi va shartlari.

Bank ustavida qonun hujjatlariga zid bo‘lmagan boshqa qoidalar ham bo‘lishi mumkin.

Bankning ustav kapitali bank muassislari va aksiyadorlarining pul mablag‘lari hisobidan tashkil topadi.

Kreditga va garovga olingan hamda boshqa jalb etilgan mablag‘lardan bank ustav kapitalini shakllantirishda hamda bank aksiyalarini sotib olishda foydalanish taqiqlanadi. Mazkur talabga zid ravishda ustav kapitaliga kiritilgan mablag‘lar egalariga qaytarilishi va shu vaqtning o‘zidayoq aksiyalar kelgusida sotish uchun bankka topshirilishi lozim.

Alohida hollarda qonun hujjatlariga muvofiq bankning ustav kapitalini shakllantirish uchun budjet mablag‘laridan foydalanilishi mumkin.

Tashkil etilayotgan bank kapitalining yetarlilik darajasini belgilashda quyidagilar asosiy omil bo‘lib hisoblanadi:

- Markaziy bank tomonidan belgilangan ustav kapitalining eng kam miqdori bo‘yicha talablarga muvofiqligi;

- bank kapitali, shu jumladan ustav kapitali miqdorini doimiy ko‘paytirib borishning rejalashtirilganligi;

- ko‘zda tutilayotgan daromadlar hamda fondlarni shakllantirish istiqbollari;

- muassislarning zarur hollarda qo‘shimcha kapital kirita olish qobiliyati.

Bank ro‘yxatga olingunga qadar ustav kapitalini shakllantirish uchun muassislar tomonidan Markaziy bankda yoki rezident banklarning birida vaqtinchalik jamg‘arma hisobvarag‘i ochiladi.

Bank ustav kapitalining belgilangan eng kam miqdori mazkur vaqtinchalik jamg‘arma hisobvaraqda muassislar tomonidan bankni ro‘yxatga olingunga qadar to‘liq shakllantirilgan bo‘lishi kerak.

Markaziy bankning bankni ochish uchun bergan dastlabki ruxsati hamda bank muassislarining vakolatli shaxsi tomonidan vaqtinchalik jamg‘arma hisobvarag‘ini ochish to‘g‘risidagi ariza vaqtinchalik jamg‘arma hisobvarag‘ini ochishga asos bo‘ladi.

Vaqtinchalik jamg'arma hisobvarag'idan ustav kapitali jamg'arilgunga va litsenziya olingunga qadar foydalaniladi. Mazkur hisobvaraqdagi mablag'lar bank tomonidan depozit sifatida jalb etilishi mumkin.

Bankni ro'yxatga olish rad etilgan hollarda muassislarning vakolatli shaxsiga bu haqda yozma ravishda xabar beriladi. Bunda, vaqtinchalik jamg'arma hisobvarag'idagi mablag'lar mazkur hisobvaraq ochilgan bank tomonidan muassislarga qaytariladi.

Bank ro'yxatga olinganidan va unga litsenziya berilganidan keyin Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag'ini ochish uchun Markaziy bankning Toshkent shahar hududiy Bosh boshqarmasiga quyidagi hujjatlarni taqdim etadi:

- vakillik hisobvarag'ini ochish to'g'risidagi ariza;
- Markaziy bankda ro'yxatga olingan bank ustavi nusxasi;
- litsenziya nusxasi;
- imzolar va muhr izi namunalari qo'yilgan, notarial tarzda tasdiqlangan kartochka.

Vakillik hisobvarag'i ochilganidan keyin vaqtinchalik jamg'arma hisobvarag'i ochilgan bank muassislarning vakolatli shaxsi arizasiga ko'ra vaqtinchalik jamg'arma hisobvarag'idagi mablag'larni tashkil etilgan bankning vakillik hisobvarag'iga o'tkazadi hamda uch kunlik muddatda vaqtinchalik jamg'arma hisobvarag'ini yopadi.

Bank ro'yxatga olingach va litsenziyaga ega bo'lgach muassislar aksiyadorlar umumiy yig'ilishida bankni tashkil etish bo'yicha xarajatlarni amalga oshirish to'g'risidagi shartnomaga muvofiq qilingan xarajatlar haqida hisobot beradilar.

Ularning harakati aksiyadorlar umumiy yig'ilishi tomonidan ma'qullansa, bank shartnomaga muvofiq ular tomonidan sarflangan summani qaytarib beradi.

Ustav kapitalining eng kam miqdori 2011- yil 1-yanvardan boshlab quyidagi miqdorlarda belgilandi:

- banklar uchun –10 mln. yevro ekvivalentida;
- xususiy tijorat banklari uchun – 5 mln. yevro ekvivalentida.

Yangi tashkil etilayotgan banklar uchun ustav kapitali eng kam miqdorining hisob-kitobi Markaziy bank tomonidan valuta operatsiyalari bo'yicha buxgalteriya hisobi, statistika va boshqa hisobotlarni yuritish uchun e'lon qilingan yevro kursining muassislar tomonidan bank tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilingan (ta'sis yig'ilishi o'tkazilgan) kundagi kursidan kelib chiqqan holda milliy valutada amalga oshiriladi.

Bank ro'yxatga olingandan keyin uning ustav kapitali miqdorida egasi yozilgan aksiyalar chiqariladi va ular muassislar o'rtasida joylash-tiriladi.

Bank nomida "Bank" atamasi yoki mazkur atama qo'shib yasalgan so'z birikmalari ishlatilishi hamda bankning tashkiliy-huquqiy shakli ko'rsatilishi lozim. Bank nomi firma nomlari to'g'risidagi qonun hujjatlarida keltirilgan talablarga muvofiq bo'lishi zarur.

Markaziy bank tomonidan bankning rahbar xodimlariga qo'yiladigan talablar quyidagilardan iborat:

Bankning rahbar xodimlariga bank kengashining raisi va a'zolari, boshqaruv raisi va uning o'rinbosarlari, boshqaruv a'zolari, bosh bankning bosh buxgalterlari, amaliyot boshqarmasi va bank filiallarining rahbarlari hamda ularning bosh buxgalterlari kiradi. Ular (bank kengashi raisi va a'zolaridan tashqari) "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tijorat banklari va ularning filiallari rahbarlari, bosh buxgalterlari, boshqaruv a'zolari, kredit uyushmalari hamda mikrocredit tashkilotlari ijro organlari rahbarlari lavozimlariga tavsiya etilayotgan nomzodlarga nisbatan malaka talablari qo'yish tartibi to'g'risida"-gi nizomning talablari asosida kasbga muvofiqligi aniqlanadi.

Bank kengashining raisi va a'zolari Markaziy bank tomonidan suhbatga taklif etilishlari mumkin. Ular aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida saylanadi.

Chet el kapitali ishtirokidagi bank va chet el bankining sho'ba bankini tashkil etishga qo'shimcha talablar quyidagilardan iborat:

1. Faqat moliyaviy ahvoli mustahkam va obro'ga ega bo'lgan norezident banklarga O'zbekiston Respublikasi hududida o'z sho'ba banklarini ochishga yo'l qo'yiladi. Bunda, qisqa muddatli majburiyatlari IVSA, Moody's yoki Standart and Poor's tasniflari bo'yicha A1 (yoki A+)dan past bo'lmagan reytingga ega bo'lgan norezident banklar ustunlikka egadirlar.

2. O'zbekiston Respublikasi hududida o'z sho'ba bankini ochish yoki bank ustav kapitalida ishtirok etish istagini bildirgan norezident bankning ustav kapitali 500 mln. yevro ekvivalentiga teng summadan kam bo'lmasligi kerak.

3. Norezident jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan, shuningdek, ellik foizdan ortiq aksiyalari (ishtirokchilar badallari) norezident jismoniy va yuridik shaxslarning egaligida, foydalanuvda yoki tasarrufida bo'lgan rezident yuridik shaxslar tomonidan O'zbekiston Respublikasida tashkil etilgan banklarning aksiyalarini sotib olish, ular-

ga egalik huquqini berish va shu kabi boshqa munosabatlar bo'yicha kelishuvlar faqat Markaziy bankning oldindan ruxsati olinganidan so'ng amalga oshiriladi.

4. O'zbekiston Respublikasi hududida norezident banklarning filiallarini tashkil etilishiga yo'l qo'yilmaydi.

5. Chet el kapitali ishtirokidagi banklar va chet el bankining sho'ba banklarida — bosh buxgalter, boshqaruv raisi o'rinbosari lavozimlariga, boshqaruv raisi o'rinbosarlari bir kishidan ko'p bo'lgan banklarda esa — birinchi o'rinbosar lavozimiga O'zbekiston Respublikasi fuqarolari tayinlanadi.

6. Chet el kapitali ishtirokidagi banklarda bank kengashi a'zolarining hech bo'lmaganda bittasi O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lishi lozim, chet el bankining sho'ba banklari bundan mustasno.

7. Bankni tashkil etishda norezident bank ishtirok etgan hollarda Markaziy bank qo'shimcha ravishda quyidagi omillarni ko'rib chiqadi:

- norezident bank mamlakatidagi nazorat darajasi va sifati;
- norezident bankning IBCA, Moody's yoki Standart and Poor's tasniflari bo'yicha kredit reytingi;
- norezident bank mamlakatida omonatlarni muhofaza qilish tizimi;
- norezident bank mamlakatidagi iqtisodiy ahvol.

Markaziy bank mazkur badda qayd etilgan omillarni belgilash maqsadida quyidagilar bilan munosabatlarni o'rnatadi:

- norezident bank mamlakatida bank nazoratini amalga oshiruvchi organ bilan;
- norezident bank mamlakatida huquqni muhofaza qiluvchi organlar bilan;
- norezident bank mamlakatidagi fiskal organlar bilan.

Bankni tashkil etishda norezident bank ishtirok etsa, qo'shimcha ravishda quyidagi hujjatlarni taqdim etadilar:

a) norezident bankning tegishli organi tomonidan qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi hududida bank tashkil etishda qatnashish to'g'risida qaror;

b) muassis-norezident bankning ustavi;

v) muassis-norezident bank joylashgan mamlakatdagi bank nazorati organining muassis-norezident bankning bank faoliyati bilan shug'ullanish uchun litsenziyaga ega ekanligi, jumladan, o'z mamlakatida qaytarib berish sharti bilan pul depozitlari va boshqa boyliklarni qabul qilish huquqiga ega ekanligi haqidagi yozma tasdiqnomasi;

g) bank nazorati organining muassis-norezident bank joylashgan va ro'yxatdan o'tkazilgan joyda nazoratda ekanligini tasdiqlovchi yozma tasdiqnomasi;

d) auditorlik firmasi tomonidan tasdiqlangan muassis-norezident bankning oxirgi uch yillik moliyaviy hisoboti;

e) bank nazorati organining muassis-norezident bank O'zbekiston Respublikasida tashkil etilayotgan bank ustav kapitalida qatnashishi uchun bergan yozma ruxsatnomasi yoki muassis-norezident bank mamlakati qonunlariga ko'ra bunday ruxsatnoma talab etilmasligi to'g'risidagi yozma tasdiqnomasi;

j) muassis-norezident bank aksiyadorlari (ishtirokchilari) haqidagi quyidagi ma'lumotlar:

- familiyasi, ismi, otasining ismi (jismoniy shaxslar uchun), firma nomi (yuridik shaxslar uchun);

- tug'ilgan sanasi va joyi (jismoniy shaxslar uchun), davlat ro'yxatidan o'tkazilgan sanasi va joyi (yuridik shaxslar uchun);

- norezident bank aksiyadorlarining mazkur bank ustav kapitalidagi ulushi.

Norezident banklar O'zbekiston Respublikasining faoliyat ko'rsatayotgan banklari ustav kapitali ulushini sotib olgan hollarda ham mazkur badda keltirilgan hujjatlar taqdim etiladi.

Bankni tashkil etishda bank bo'lmagan norezident yuridik shaxslar qatnashsa qo'shimcha ravishda quyidagi hujjatlar taqdim etiladi:

a) muassis vakolatli organining uning O'zbekiston Respublikasi hududidagi bank ustav kapitalida ishtirok etishi to'g'risidagi qarori nusxasi;

b) auditorlik firmasi tomonidan tasdiqlangan muassisning oxirgi uch yillik moliyaviy hisoboti;

v) agar muassisning mamlakati qonunlari talab qilsa, muassis joylashgan mamlakat nazorat organining uning O'zbekiston Respublikasi hududidagi bank ustav kapitalida ishtirok etishiga roziligini tasdiqlovchi hujjati;

g) muassisning to'lovga layoqatliligi to'g'risida birinchi darajali chet el banki tomonidan berilgan tasdiq;

d) muassisning ta'sischiylari to'g'risida quyidagi ma'lumotlar:

- ta'sischi-yuridik shaxslar uchun — firma nomi, davlat ro'yxatidan o'tkazilgan sanasi va joyi, muassisning ustav fondidagi (kapitalidagi) ulushi;

- ta'sischi-jismoniy shaxslar uchun — familiyasi, ismi, otasining ismi, turar joyi (to'liq manzili), ishbilarmonlik yoki professional faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar, muassisning ustav fondidagi (kapitalidagi) ulushi.

Barcha hujjatlar O'zbekiston Respublikasining konsullik muassasi yoki muassis-norezident bank ro'yxatdan o'tkazilgan davlatdagi vakolat berilgan boshqa konsullik muassasalari tomonidan tasdiqlanadi.

Bankni tashkil etishda norezident jismoniy shaxs qatnashsa, qo'shimcha ravishda uning to'lovga layoqatliligini (ustav kapitalidagi o'z ulushini to'lashga layoqatliligini) tasdiqlovchi birinchi darajali chet el banki tomonidan berilgan tasdiq, shuningdek, uning mablag'larining qonuniyligi to'g'risidagi xorijiy davlat vakolatli organining ma'lumotnomasi ilova qilinadi.

Birinchi darajali chet el banki bo'lib qisqa muddatli majburiyatlari IVSA, Moody's yoki Standart and Poor's tasniflari bo'yicha A1 (yoki A+) dan past bo'lmagan reytingga ega bo'lgan bank hisoblanadi.

Norezidentlarning arizasini ko'rib chiqish va ularning moliyaviy ahvolini baholashda, Markaziy bank norezidentlar mamlakatining nazorat organi ma'lumoti va fikr-mulohazalariga tayanadi.

Zarurat bo'lganda, Markaziy bank o'z mezonlari va fikr-mulohazalarini qo'llash huquqiga ega.

Chet el kapitali ishtirokidagi banklar va chet el bankining sho'ba banklarini ro'yxatga olishda ularning chet el valutasida operatsiyalarni amalga oshirishga tayyor bo'lishlari majburiydir.

Norezidentlar tomonidan bankni tashkil etishga berilgan arizalarni rad etish uchun quyidagilar asos bo'lishi mumkin:

- mahalliy iqtisodiyotga yoki raqobat muhitiga yomon ta'sir o'tkazish xavfining mavjudligi;

- biznes-rejaning asoslanmaganligi va moliyaviy institutning muvaffaqiyatli ish olib borishiga yordamlashmasligi;

- ularning mamlakatida bank nazoratining yetarli darajada emasligi (norezident bank ishtirok etsa);

- norezident mamlakatining nazorat qiluvchi organlari tomonidan rad etish tavsiya qilinsa;

- norezidentning ustav kapitalida jinoiy faoliyatdan olingan mablag'larning mavjud bo'lishi yoxud ularning aksiyadorlari tarkibida offshor hududlarda ro'yxatdan o'tkazilgan yuridik shaxslarning mavjud bo'lishi;

- norezidentning moliyaviy holati qoniqarsiz bo'lsa;

- bankning chet el valutasida operatsiyalarni amalga oshirishga tayyor emasligi;

- bank kengashi (chet el bankining sho'ba banki bundan mustasno) va boshqaruvi tarkibida O'zbekiston Respublikasi fuqarosining bo'lmashligi;

- bankning xavfsiz va barqaror faoliyat yuritishiga xalaqit beruvchi boshqa holatlar.

Bankni tashkil etish uchun dastlabki ruxsatni berish uchun litsenziyalash departamenti bir oy muddat ichida muassislar taqdim etgan hujjatlar to'plamini talablarga muvofiqligi nuqtayi nazaridan ko'rib chiqadi.

Notarius tasdig'idan o'tkazilishi talab qilinmaydigan va hajmi bir varaqdan ko'p bo'lgan hujjatlar alohida yig'majild shaklida tikilgan bo'lishi lozim.

Taqdim etilgan hujjatlar to'plami to'liq jamlansa Litsenziyalash departamenti Markaziy bankning Kredit tashkilotlarini ro'yxatga olish va litsenziyalash komissiyasiga bankni ochish uchun dastlabki ruxsatni berish to'g'risidagi masalani kiritadi, aks holda hujjatlar to'plami qaytarish sababi va qancha muddat ichida hujjatlarni takroran taqdim etish mumkinligi ko'rsatilgan holda qaytariladi.

Hujjatlarni qayta ko'rib chiqish uchun taqdim etish muddati o'n besh ish kunidan oshmasligi lozim. Ushbu muddatdan kechikib taqdim etilgan hujjatlar yangidan taqdim etilgan hisoblanadi. Muassislar tomonidan takroran taqdim etilgan hujjatlarni qayta ishlash uchun ketgan vaqt hujjatlarni ko'rib chiqish uchun belgilangan muddatga kirmaydi.

Takroran topshirishda qayta ishlangan hujjatlar yangidan tegishli tartibda rasmiylashtirilishi va tasdiqlangan bo'lishi lozim.

Dastlabki ruxsatni berish to'g'risidagi qaror barcha zarur hujjatlar ilova qilingan ariza taqdim etilgan kundan boshlab uch oydan kechikmagan muddatda qabul qilinadi.

Markaziy bankning dastlabki ruxsati muassislar moliyaviy imkoniyatlari va obro'si, biznes-reja, kapital tarkibi, moliya rejasi hamda tegishli bank binolari va jihozlari bilan ta'minlash imkoniyatlarini baholash asosida beriladi.

Dastlabki ruxsat olinganidan keyin muassislar bankni ro'yxatga olish va litsenziya olish uchun zarur bo'lgan tashkiliy-texnik va boshqa tadbirlarni amalga oshiradilar. Bank boshqaruvi raisi va bosh buxgalteri nomzodlari tanlanib, Markaziy bankning roziligini olish uchun taqdim

etiladi. Dastlabki ruxsatning olinishi litsenziya berilishini kafolatlamaydi.

Markaziy bank tomonidan berilgan dastlabki ruxsat u olingan kundan boshlab olti oydan oshmaydigan muddat davomida o'z yuridik kuchini saqlab qoladi.

Quyidagi hollarda dastlabki ruxsat amal qilish muddatidan oldin bekor qilinishi mumkin:

- muassislar yoki bankning rahbar xodimlari tarkibida Markaziy bank talablariga javob bermaydigan o'zgarishlarning yuz berishi yoki yangi ishtirokchilar va bankning rahbar xodimlariga beriladigan rezyume, shaxsiy balans qaydnomasi, biznes-rejaning va yirik muassislar yoki rahbarlarga taalluqli bo'lgan holatlarning o'zgartirilgan qismining taqdim etilmasligi;

- bank mulkiy-huquqiy shaklining o'zgarganligi, biznes-rejadagi va kapitaldagi muayyan tarkibiy o'zgarishlarning sodir bo'lishi;

- muassislar yoki ular bilan bog'liq shaxslar moliyaviy ahvolidan yomonlashishi;

- bankni boshqarish xavfsiz va barqaror bo'lmasligini ko'rsatuvchi holatlarning ma'lum bo'lishi;

- qonun hujjatlarini buzganligi uchun jinoiy javobgarlikka tortilganligining aniqlanishi.

Banklar Markaziy bankda Tijorat banklarini ro'yxatga olish kiritilgan ro'yxatga olingan vaqtdan boshlab yuridik shaxs maqomini oladilar. Ro'yxatga olinish bilan bir vaqtda ularga litsenziya ham beriladi.

Bankni ro'yxatga olish va litsenziya olish uchun muassislar dastlabki ruxsat olingan kundan boshlab uzog'i bilan olti oy muddatda quyidagi talablarni bajarishlari shart:

- a) muassislarning vakolatli shaxsi imzolagan bankni ro'yxatga olish va litsenziya berish to'g'risidagi arizani taqdim etish;

- b) bankni ro'yxatga olish va litsenziya olish uchun ushbu Nizomda nazarda tutilgan barcha zaruriy talablarni bajarish;

- v) bank binolari muhofazasini ta'minlash hamda muhandis-texnik qo'riqlash vositalari bilan jihozlash, dasturiy mahsulotlarni tayyorlash;

- g) Markaziy bank tomonidan belgilangan minimal talabdan kam bo'lmagan miqdorda bank ustav kapitalini shakllantirish hamda ustav kapitaliga yo'naltirilgan to'lovni tasdiqlovchi hujjatlarni va muassislar ro'yxatini taqdim etish;

- d) bank boshqaruvi raisi va uning o'rinbosarlari, bosh buxgalter va uning o'rinbosarlari egallab turgan lavozimlariga kasbiy muvofiqlili-

gini baholash bo'yicha Markaziy bankning ijobiy xulosasini taqdim etish;

e) barcha hujjatlarning fayl (elektron) ko'rinishdagi nusxalarini ham taqdim etish.

Bankni ro'yxatga olish to'g'risidagi ariza taqdim etilganidan so'ng Litsenziyalash departamenti ochilayotgan bankni tekshiradi.

Bankni ro'yxatga olish va unga litsenziya berish to'g'risidagi qaror Markaziy bankning barcha talablari bajarilgan kundan boshlab bir oy muddat ichida qabul qilinadi.

Quyidagilar bankni ro'yxatga olish va unga litsenziya berishni rad etish uchun asos bo'ladi:

a) ta'sis shartnomasi va ustavning qonun hujjatlariga mos kelmasligi;

b) bir yoki bir necha muassis moliyaviy ahvolining qoniqarsizligi;

v) muassislarning mablag'lari manbalarining deklaratsiya qilinmaganligi (xususiylar tijorat banklari ustav kapitalida ishtirok etayotgan rezident jismoniy shaxslardan tashqari);

g) bank ro'yxatga olinadigan vaqtgacha bank eng kam ustav kapitalining shakllantirilmaganligi;

d) bank binolari muhofazasining ta'minlanmaganligi hamda muhandis-texnik qo'riqlash vositalari bilan jihozlanmaganligi, dasturiy mahsulotlarning tayyor emasligi;

e) tashkil etilayotgan bank rahbari va bosh buxgalterining kasbga nomuvofiqligi.

Markaziy bank tomonidan berilgan litsenziya bankka unda ko'rsatilgan faoliyat turlari bilan shug'ullanish huquqini beradi.

Tashkil etilayotgan bankni boshqarish imkoniyatlari, umumiy tavakkalchilik va kapital tuzilmasini o'rganish asosida ayrim faoliyat turlari cheklab qo'yilishi mumkin.

Litsenziya uchinchi shaxslarga berilishi mumkin emas.

Chet el valutasida operatsiyalar amalga oshirish uchun banklarga "Tijorat banklariga chet el valutasida operatsiyalarni amalga oshirish uchun litsenziyalar berish qoidalariga"ga muvofiq bosh yoki ichki litsenziyalar beriladi.

Ro'yxatga olingan bankning yuridik yig'majildida quyidagi hujjatlar bo'ladi:

a) bank ustavi. Uning titul varag'ida bank ro'yxatga olinganligi to'g'risida belgi qo'yilib, Markaziy bank vakolatli mansabdor shaxsining imzosi va Markaziy bank muhri qo'yiladi;

b) bank tashkil etish to'g'risidagi ta'sis shartnomasi (asl nusxa bankda saqlanadi);

v) ta'sis yig'ilishi bayoni;

g) bank kengashi raisi imzolagan ta'sischilar ro'yxati;

d) O'zbekiston Respublikasi Hukumati qarori nusxasi (bankning muassisi davlat bo'lsa);

e) muassis norezident shaxs tegishli organining O'zbekiston Respublikasi hududida tashkil etilgan bank ustav kapitalida qatnashish yoki sho'ba bank tashkil etish to'g'risidagi qarori;

j) Markaziy bank Boshqaruvining bankni davlat ro'yxatiga olish va unga litsenziya berish to'g'risidagi qarori;

z) litsenziya (asl nusxa bankda, nusxalari Markaziy bank va uning tegishli hududiy Bosh boshqarmasi yig'majildida saqlanadi);

i) ro'yxatga olish kartasi.

Yuridik yig'majild uch nusxada tayyorlanadi:

- bir nusxa yangi tashkil etilgan bank kengashi raisiga imzo chek-tirilgan holda topshiriladi;

- bir nusxa Markaziy bankda saqlanadi;

- bir nusxa Markaziy bankning yangi tashkil etilgan bank joylash-gan hududdagi Bosh boshqarmasiga yuboriladi.

Bank ro'yxatga olingunga qadar bank nomidan bajarilgan bank operatsiyalari haqiqiy emas deb hisoblanadi.

Bank ro'yxatga olinganidan keyin o'n kunlik muddatda o'zi joylashgan hududdagi davlat soliq organiga zarur hujjatlarni topshiradi.

Bankni ro'yxatga olish va litsenziya berish to'g'risidagi arizani ko'rib chiqish uchun yig'im undiriladi. Mazkur yig'im bankni ochish uchun dastlabki ruxsatni berish bosqichida undiriladi. Arizani qayta ko'rib chiqish uchun yig'im undirilmaydi.

Bank ro'yxatga olinganligi va unga litsenziya berilganligi uchun davlat bojlari undiriladi. Davlat bojlari va yig'imning stavkalari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Litsenziya dublikatini berishda yoki uni qayta rasmiylashtirishda bankni ro'yxatga olish va litsenziya berish to'g'risidagi arizani ko'rib chiqish uchun to'lanadigan yig'im summasining teng yarmi miqdorida yig'im undiriladi.

Banklar Tijorat banklarini ro'yxatga olish kitobiga kiritilgan o'zlari haqidagi va ularning muassislari to'g'risidagi ma'lumotlarni olish uchun Markaziy bankka eng kam oylik ish haqining uch baravari miqdorida to'lov amalga oshirishlari lozim.

Davlat organlariga bank hamda uning muassislari to'g'risidagi ma'lumotlar to'lov amalga oshirilmagan holda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda taqdim etiladi.

Ma'lumotlar Tijorat banklarini ro'yxatga olish kitobidan ko'chirma ko'rinishida beriladi.

Litsenziyaning asl nusxasi yo'qolgan taqdirda, bank bir haftalik muddatda bu haqda Markaziy bankka yozma ravishda ma'lumot beradi va uni qayta tiklash uchun quyidagi hujjatlarni taqdim etadi:

- avval berilgan litsenziyaning yo'qolganligi sababi ko'rsatilgan hamda litsenziya dublikati berilishini so'rab, litsenziyani saqlash uchun javobgar bo'lgan mansabdor shaxslarga nisbatan ko'rilgan va bunday holatlarning oldini olish bo'yicha amalga oshirilgan chora-tadbirlar aks ettirilgan ariza;

- topilmalar byurosi tomonidan litsenziyaning yo'qotilganligini tasdiqlovchi ma'lumotnoma;

- ommaviy axborot vositalari manbalariga yo'qotilgan litsenziyani haqiqiy emas deb topish to'g'risida berilgan e'lon nusxasi.

Markaziy bank bir oy muddat ichida taqdim etilgan hujjatlarni ko'rib chiqadi va litsenziyani yo'qotgan bankka uning dublikatini beradi.

Agar litsenziya dublikati olingandan so'ng avval yo'qotilgan litsenziya topilsa, bank besh ish kuni ichida litsenziyaning asl nusxasini bekor qilish uchun Markaziy bankka topshiradi.

Litsenziyani qayta rasmiylashtirish "Faoliyatning ayrim turlarini litsenziyalash to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuniga muvofiq amalga oshiriladi.

2.5. Tijorat banklarining tashkiliy tuzilishi

Yuqorida qayd etilganligi kabi, tijorat banklarining tashkiliy tuzilishi quyidagi omillar ta'sirida turlicha bo'lishi mumkin:

- bankning ixtisoslashuvi;
- bankning tashkil etilish shakli;
- bankni tashkil etish maqsadlari;
- bank tashkil etilayotgan hudud iqtisodiyotining o'ziga xos xususiyatlari.

Shunga qaramasdan, harakatdagi qonun va qoidalarga muvofiq, banklarning boshqaruv organlari quyidagilar hisoblanadi:

1. Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi.
2. Bank kengashi (kuzatuv kengashi).
3. Bank boshqaruvi.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi bankning oliy boshqaruv organi-dir. Aksiyadorlar umumiy yig'ilishining vazifalari va vakolatlari qonun hujjatlari va bank ustavi asosida belgilanadi.

Odatda aksionerlarning umumiy yig'ilishi yilda 1 marta, zarur hollarda aksionerlarning ko'pchiligi (2/3) ning talablariga muvofiq, navbatdan tashqari yig'ilishlari bo'lib o'tadi. Aksionerlarning umumiy yig'ilishlarida asosan quyidagi masalalar ko'rib chiqiladi:

- bank boshqaruvining yillik hisoboti;
- bank taftish komissiyasining yillik hisoboti;
- bank balansi, daromad va xarajatlari va sof foydasini taqsimlash masalalari;
- keyingi yil uchun qimmatli qog'ozlar emissiyasini belgilash;
- keyingi yil uchun tashqi auditni tanlash;
- bank kuzatuv kengashi a'zolarini saylash;
- bank boshqaruvi mehnatini baholash va ularni saylash hamda tasdiqlash uchun nomzodlarni Markaziy bankka taqdim etish;
- bank ustavi va qonunchilik doirasidagi boshqa masalalar.

Qonun hujjatlariga muvofiq aksiyadorlar umumiy yig'ilishining mutlaq vakolatiga kiruvchi masalalar bank kengashi yoki uning boshqaruvi-ga topshirilmaydi.

Bank kengashining miqdoriy tarkibi bank ustavi yoki aksiyadorlar umumiy yig'ilishi qaroriga ko'ra belgilanadi.

Bunda, aksiyadorlari soni 500 tagacha bo'lgan ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyati shaklidagi banklarning Kengashi tarkibi kamida besh a'zodan, aksiyadorlari soni 501 tadan 1000 tagacha bo'lgan bank-larda kamida yetti a'zodan va aksiyadorlari soni 1000 tadan ortiq bo'l-gan banklarda kamida to'qqiz a'zodan iborat bo'lishi lozim.

Yopiq aksiyadorlik jamiyati shaklidagi banklarning bank kengashi a'zolarining umumiy soni aksiyadorlar sonidan qat'i nazar, beshtadan kam bo'lmasligi kerak.

Ovoz beruvchi aksiyalarning egasi bo'lgan aksiyadorlar soni o'ttiz kishidan kam bo'lgan yopiq aksiyadorlik jamiyati shaklida tashkil etilgan bankda kuzatuv kengashi vazifasi bank ustavi bilan aksiyadorlar-ning umumiy yig'ilishi zimmasiga yuklanishi mumkin.

Odatda bank kengashi yig'ilishlari har bir chorakda bir marta, zarur hollarda kengash a'zolari (2/3) ning talablariga muvofiq, navbatdan tashqari tarzda yig'ilishlari o'tkaziladi.

Bank kengashi raisi aksionerlar umumiy yig'ilishidan keyin saylangan a'zolar yig'ilishi tomonidan saylanadi.

Bank kengashi yig'ilishida asosan quyidagi masalalar ko'rib chiqiladi:

- bank boshqaruvining choraklik hisobotlari;
- bank ichki audit guruhining hisobotlari;
- bank strategik masalalarining bajaralishi;
- bank faoliyatining ayrim jihatlari bilan bog'liq masalalar;
- bank ustavi va qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan boshqa masalalar.

Bank boshqaruvi bankning ijro organi bo'lib, bankka operativ rahbarlikni amalga oshiradi hamda bank faoliyati uchun javobgar hisoblanadi. Boshqaruvga rais rahbarlik qiladi.

Boshqaruv qonun hujjatlariga muvofiq bank kengashi vakolatiga kiritilgan masalalarni hal qilish huquqiga ega emas. Boshqaruv bank kengashi va aksiyadorlar umumiy yig'ilishiga hisobot beradi.

Bank boshqaruvi a'zolari, aksionerlar va bank kengashi a'zolaridan farqli o'laroq, ular aksioner bo'lishlari shart emas. Ular yollanma ishchilar, ya'ni soha mutaxassislaridan tashkil topadi. Shuning uchun ham ular Markaziy bankning kasbga layoqatlilik komissiyasi tomonidan ko'rib chiqilishi va tasdiqlanishlari lozim.

Bank boshqaruvi yig'ilishlari uning faoliyatini operativ boqsharish maqsadida strategik rejaning bajarilishini ta'minlash, har oyda bir yoki bir necha marta rejaga muvofiq o'tkazilishi mumkin.

Bankning tashkiliy tuzilmasi biznes-rejada ko'rsatilgan faoliyat turlarini o'zida aks ettirishi kerak. Tashkil etishning nazarda tutilayotgan ko'lami amalga oshirilishi rejalashtirilgan operatsiyalar hajmiga mos bo'lishi kerak.

Ishga jalb etilayotgan xodimlarning malakasi bank tomonidan bajarilishi ko'zda tutilayotgan faoliyatining belgilangan turlariga mos bo'lishi hamda ular soni bank faoliyatini amalga oshirishni ta'minlash uchun yetarli bo'lishi kerak.

Bank qonun hujjatlariga muvofiq bankda ichki nazorat holatini, jumladan, moliya-xo'jalik faoliyati samaradorligini, hisobning ishonchiligi va aniqligini, hisobotlarning to'liq va obyektivligini, bank qonunchiligi hujjatlari va boshqa ichki hujjatlarga, bank operatsiyalarini amal-

ga oshirish qoidalari va tartiblariga rioya qilinishini tekshirish (audit) va monitoringini amalga oshiruvchi, shuningdek, bank operatsiyalarining samaradorligi va ishonchliligini oshirish bo'yicha bank kengashiga maslahatlar beruvchi mustaqil tarkibiy tuzilma - ichki audit xizmatini tashkil etishi shart.

Ta'kidlaganimizdek, bankni tashkil etish maqsadi va ixtisoslashuvi inobatga olingan holda qo'shimcha departament va boshqarmalar tashkil etilishi mumkin.

Masalan, ko'pchilik tijorat banklarida kichik biznes va tadbirkorlikni kreditlash uchun mustaqil departament yoki bankni yangi xizmat turlarini taqdim etish uchun mustaqil bo'linmalar (masalan plastik kartochkalarga xizmat ko'rsatish ulgurji xizmatlar ko'rsatish) tashkil etilishi mumkin.

Bank faoliyat yuritish uchun litsenziya olgan kundan boshlab tarkibiy tuzilmalari tashkil qilinadi va o'z faoliyatini boshlaydi.

Harakatdagi qonun-qoidalarga muvofiq tijorat banklari xizmatlar ko'lamini inobatga olgan holda hamda o'zlarining hududiy filiallarini ochishlari mumkin. Bank filiallarini ochish uchun quyidagi tartibda amalga oshiriladi.

Quyidagi biz yirik tijorat banklari Respublika apparati uchun taxminiy tarkibiy tuzilishni keltirib o'tamiz:

Bank nomidan bank operatsiyalarining barchasini yoki bir qismini, shu jumladan, filial joylashgan hududda vakolatxona (vakil) vazifalarini amalga oshiruvchi alohida bo'linma bank filiali hisoblanadi.

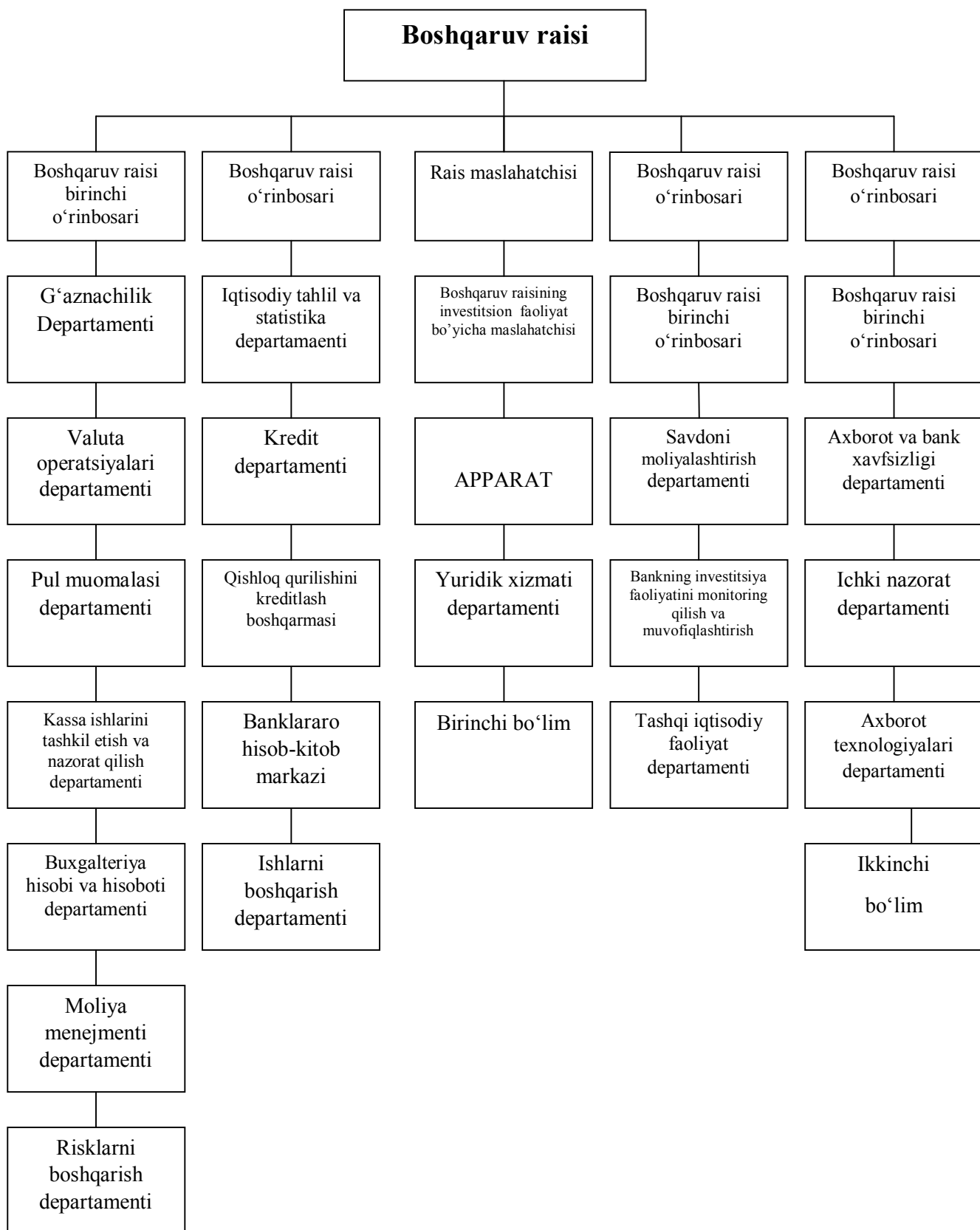
Filial uni tashkil etgan bank tomonidan mol-mulk bilan ta'minlanadi. Filial nomi bank nomiga to'liq mos kelishi kerak.

Filial o'z faoliyatini bank kengashi tasdiqlagan filial to'g'risidagi nizom va bank tomonidan berilgan ishonchnoma doirasida, bankka berilgan litsenziya asosida amalga oshiradi.

Bank filiallari qonun hujjatlariga muvofiq bank kengashi qaroriga binoan Markaziy bankdan oldindan rozilik olingan holda ochiladi (yoki tugatiladi) hamda Markaziy bankda ro'yxatga olinadi.

Ro'yxatga olingunga qadar filial tomonidan amalga oshirilgan faoliyat noqonuniy hisoblanadi.

Markaziy bankning bank filialini ochishga beradigan dastlabki ruxsatini olish uchun Markaziy bankka filialni tashkil etish to'g'risidagi kengash qarori, mazkur filialni ochish uchun iqtisodiy asoslov hamda filialning taxminiy balans qaydnomasi va daromadlar to'g'risidagi taxminiy hisoboti taqdim etilishi lozim (1-rasm).

1-rasm. Yirik tijorat banklari Respublika apparatining taxminiy tarkibiy tuzilishi.

Taqdim etilgan hujjatlar to'plami to'liq jamlansa Litsenziyalash departamenti Kredit tashkilotlarini ro'yxatga olish va litsenziyalash komissiyasiga bank filialini ochish uchun dastlabki ruxsatni berish to'g'risidagi masalani kiritadi, aks holda hujjatlar to'plami qaytarish sababi ko'rsatilgan holda qaytariladi.

Dastlabki ruxsatni berish to'g'risidagi qaror barcha zarur hujjatlar ilova qilingan ariza taqdim etilgan kundan boshlab bir oydan kechikmagan muddatda qabul qilinadi.

Dastlabki ruxsatni olish uchun bankning moliyaviy holati qoniqarli bo'lishi va u iqtisodiy me'yorlarga hamda qonun hujjatlari talablariga rioya etishi lozim.

Filialni ochish to'g'risida dastlabki ruxsatni olgandan so'ng bank filialni tashkil etish bo'yicha tashkiliy-texnik va boshqa tadbirlarni amalga oshirishi lozim.

Markaziy bank tomonidan bank filialini ochish uchun berilgan dastlabki ruxsat u berilgan vaqtdan boshlab bir yil vaqt mobaynida o'z kuchini saqlab turadi.

Filial quyidagi shartlarga rioya qilgan holda ochilishi mumkin:

- bank qoniqarli moliyaviy ahvolga ega bo'lishi lozim;
- bank iqtisodiy me'yorlarga va qonun hujjatlariga rioya etishi kerak;
- bank filiali rahbari va bosh buxgalteri lavozimlariga taklif etilayotgan nomzodlar kasbga muvofiq bo'lishi zarur;
- talablarga muvofiq bank filiali binolari muhofazasini ta'minlagan hamda texnik qo'riqlash vositalari bilan jihozlagan, dasturiy mahsulotlarni tayyorlagan bo'lishi lozim.

Bank barcha filiallarning ichki vakillik hisobvaraqlari bo'yicha operatsiyalarni hisobga olgan holda kunlik jamlama buxgalteriya balansini tuzish uchun dasturiy mahsulotlarga ega bo'lishi lozim.

Bank filiali Markaziy bank talablariga javob beradigan bino va jihozlar bilan ta'minlanishi kerak.

Filialni ro'yxatga olish uchun Markaziy bankka quyidagi hujjatlar taqdim etiladi:

- bank filialini ro'yxatga olish uchun bank kengashi raisining imzosi qo'yilgan murojaat xati;
- bank filiali to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqidagi bank kengashining qarori;

- bank filiali to'g'risidagi nizom. Unda bank o'z vakolatlari doirasida filialga beradigan huquqlar va uning zimmasiga yuklanadigan majburiyatlar belgilab qo'yiladi;

- bank filiali rahbari va bosh buxgalteri lavozimlariga ko'rsatilgan nomzodlar to'g'risidagi ma'lumotlar, shuningdek, bank filiali rahbarlarining egallab turgan lavozimlariga kasbiy muvofiqligini baholash bo'yicha Markaziy bank komissiyasining ijobiy xulosasi;

- talablarga muvofiq bank filiali binolari muhofazasini ta'minlanganligi va texnik qo'riqlash vositalari bilan jihozlanganligi, dasturiy mahsulotlarning tayyorligi yuzasidan Markaziy bank hududiy Bosh boshqarmasining ijobiy xulosasi.

Bank filialini ochish uchun taqdim etilgan hujjatlar bir oy mobaynida ko'rib chiqiladi. Taqdim etilgan hujjatlarni Markaziy bank tomonidan belgilangan talablarga muvofiq bo'lganda hamda bank filialini tashkil etish bo'yicha tashkiliy-texnik va boshqa tadbirlar amalga oshirilganda, Litsenziyalash departamenti bank filialini ro'yxatga olish to'g'risidagi masalani Kredit tashkilotlarini ro'yxatga olish va litsenziyalash komissiyasi muhokamasiga kiritadi. Aks holda, asoslantirilgan sabablari ko'rsatilgan holda taqdim etilgan hujjatlar qaytariladi. Hujjatlar qaytadan topshirilganda, bank filiali to'g'risidagi nizom bank kengashi tomonidan yangidan tasdiqlangan bo'lishi lozim.

Banklarning filiallari yuridik shaxs hisoblanmaydilar va ular ro'yxatga olingan vaqtdan boshlab o'z faoliyatlarini boshlaydilar.

Bank filiali yuridik yig'majildi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- bank kengashining mazkur filialni tashkil etish to'g'risidagi va uning nizomini tasdiqlash haqidagi qarori;

- bank filialini tashkil etish iqtisodiy asoslab berilgan holda uni ro'yxatga olish to'g'risidagi murojaat xati;

- bank filiali to'g'risidagi nizom. Uning titul varag'ida bank filiali ro'yxatga olinganligi to'g'risidagi belgi, Markaziy bankning vakolatli mansabdor shaxsi imzosi hamda muhri qo'yilgan bo'lishi kerak;

- Markaziy bankning qaroridan ko'chirma;

- bank filiali rahbari va bosh buxgalteri lavozimiga nomzodlar to'g'risidagi ma'lumotlar, shuningdek, bank filiali rahbarlarining egallab turgan lavozimlariga kasbiy muvofiqligini baholash bo'yicha Markaziy bank komissiyasining ijobiy xulosasi;

- ro'yxatga olish kartasi.

“O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq belgilangan tartibda Markaziy bank filialni tugatishni talab qilishi mumkin.

Filialni tugatish ishlari qonun hujjatlari asosida amalga oshiriladi.

BAHS-MUNOZARA YOKI NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. Bank tizimi deganda nimani tushunasiz?
2. Sobiq Ittifoq davrida O'zbekiston bank tizimining holati qanday bo'lgan?
3. O'zbekiston bank tizimining shakllanish jarayoni qanday kechgan?
4. Mamlakat bank tizimining rivojlanishi necha bosqichni bosib o'tdi?
5. O'zbekiston Respublikasi bank tizimining me'yoriy-huquqiy asoslari qaysi qonunlarda va qonun osti hujjatlarida o'z aksini topgan?
6. O'zbekiston Markaziy banki yuridik shaxs sifatida qanday maqomga ega?
7. Respublika Markaziy banki qanday funksiyalarni bajaradi?
8. O'zbekiston Markaziy bankining mustaqilligi deganda nimani tushunasiz?
9. Respublika bank tizimida faoliyat yuritayotgan tijorat banklari-ning yuridik shaxs sifatidagi maqomi va mulk shakli nimalardan iborat?
10. O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan nobank moliya-kredit tashkilotlari faoliyatining asosiy yo'nalishlari va resurs manbalari nimalardan iborat?
11. Respublika bank tizimini rivojlantirishning 2011–2015-yillarga mo'ljallangan Konsepsiyasida qanday ustuvor yo'nalishlar belgilangan?
12. O'zbekiston Respublikasi bank tizimini rivojlantirishning 2015–2019-yillarga mo'ljallangan Konsepsiyasida qanday ustuvor yo'nalishlar belgilangan?
13. Tijorat banklariga Bosh litsenziyani berish uchun qanday talablar bajarilishi lozim?
14. Qaysi shartlar bajarilganda tijorat banklariga valuta operatsiyalarini amalga oshirish huquqini beruvchi Bosh litsenziya beriladi?
15. Tijorat banklari qay tartibda davlat ro'yxatidan o'tkaziladi?
16. Tijorat banklari qanday funksional tuzilishga ega?
17. Banklar qaysi shakllarda va qanday tartibda qayta tashkil etiladi?
18. Bankning Bosh litsenziyasini chaqirib olish uchun qaysi sabablar asos bo'ladi?

3 bob. TIJORAT BANKLARI FAOLIYATINI TARTIBGA SOLISH VA NAZORATI USULLARI

REJA:

3.1. O‘zbekistonda bank nazoratini tashkil qilish asoslari

3.2. Bank nazorati usullari va ularni rivojlanishi

3.3. Bank nazoratini tashkil qilish bo‘yicha rivojlangan mamlakatlar tajribasi

3.4. Bank nazorati bo‘yicha xalqaro kelishuvlarning kelib chiqishi

3.1. O‘zbekistonda bank nazoratini tashkil qilish asoslari

O‘zbekiston Respublikasi bank tizimining shakllanishi bevosita mamlakatimizning davlat mustaqilligiga erishishi bilan bog‘liqdir. Aynan 1991- yilda O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonuni qabul qilindi. Natijada mamlakatimizda ikki pog‘onali bank tizimini yuzaga keltirishning dastlabki huquqiy asoslari yaratildi.

Ushbu qonunga muvofiq, sobiq ittifoq Davlat bankining respublika boshqarmasi asosida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tuzildi. Markaziy bankka pul muomalasini tartibga solish, milliy bank tizimini shakllantirish, milliy to‘lov tizimini tashkil etish va rivojlantirish vazifasi yuklatildi. Mazkur vazifalarni bajarish maqsadida Markaziy bankda dastlab pul-kredit siyosati, valuta siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish, tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish, to‘lov tizimini rivojlantirish bo‘yicha bo‘linmalar tuzildi.

“Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuniga muvofiq, xo‘jalik subyektlarini moliyalashtirish tijorat banklari zimmasiga yuklatildi. Bu esa, o‘z navbatida, mazkur banklarda tegishli funksional bo‘linmalarni yuzaga kelishiga olib keldi.

Yuqorida qayd etilgan chora-tadbirlar milliy bank tizimini shakllantirish yo‘lidagi dastlabki muhim qadamlar edi. Lekin u bozor munosabatlari talablariga javob bera olmas edi. Chunki, birinchidan, ixtisos-

lashtirilgan tijorat banklarini tashkil etish qonunda ustivor yoʻnalish sifatida eʼtirof etildi, bu esa boshqa tijorat banklarini tashkil etish uchun teng imkoniyatlar yaratmas edi; ikkinchidan, mijozlarga banklarni erkin tanlash huquqi yoʻq edi; uchinchidan, mijozlarning ehtiyojlarini toʻlaroq qondirish imkonini beruvchi bank xizmatlari turlari yetarli emas edi.

Milliy bank tizimini rivojlantirish, iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan qayta qurish jarayonlarida banklarning ishtirokini kuchaytirish masalalariga 1992–1994- yillarda eʼtibor kuchaydi.

1992–1994- yillarda milliy iqtisodiyotdagi ahvol murakkabligicha qoldi. Bu davrda isteʼmol narxlarining oʻsishi oʻrtacha 1000 foizdan oshdi. Bu koʻrsatkich 1994-yilda oʻzining yuqori choʻqqisiga chiqdi, yaʼni mazkur yilda inflatsiya darajasi 1282 foizni tashkil qildi. 1993–1994-yillarda tijorat banklarining resurslar bazasiga va moliyaviy holatiga salbiy taʼsir etuvchi majburiy zaxira talabnomalari saqlab qolindi. 1993-yil noyabr oyidan boshlab talab qilib olinguncha boʻlgan depozitlar va uch yildan ortiq boʻlmagan muddatga jalb qilingan depozitlar uchun majburiy zaxira stavkasi 30 % qilib belgilandi. Uch yildan ortiq boʻlgan muddatli depozitlar uchun 10 foiz qilib belgilandi.

Birinchi marta 1995-yil dekabr oyida “Oʻzbekiston Respublikasi-ning Markaziy banki toʻgʻrisida”gi qonun qabul qilindi. Bu qonun Markaziy bankning muomaladagi pul massasini tartibga soluvchi davlat organi sifatidagi mavqeini huquqiy jihatdan mustahkamladi. Qonunning muhim ahamiyatga molik jihatlaridan biri shundaki, Markaziy bank oʻz vakolatlar doirasida qarorlar qabul qilish borasida mustaqil hisoblanadi. Bundan tashqari qonun moddalarida davlat Markaziy bankning majburiyatlari yuzasidan, Markaziy bank esa davlatning majburiyatlari yuzasidan javobgar emasligi aniq qilib koʻrsatib qoʻyildi.

1996-yil aprelda “Banklar va bank faoliyati toʻgʻrisida”gi Oʻzbekiston Respublikasi qonuni qabul qilindi. Ushbu qonunning 44-moddasida “Markaziy bank qonun hujjatlariga muvofiq banklar faoliyatini nazorat qilib boradi” - deb aniq belgilab qoʻyildi.

1997-yil mart oyidan boshlab jahon andozalariga toʻliq mos keladigan va banklar faoliyatini oydinlashtirish imkonini beradigan tijorat banklari hisob-varaqlari yangi rejasi amalga joriy qilinishi bilan banklar faoliyatini nazorat qilishda zamonaviy hisobotlar ishlab chiqildi va amalda joriy qilindi. Bu esa oʻz navbatida Oʻzbekistonda tijorat banklari faoliyatini tartibga solishda va nazorat qilishda xalqaro bank nazorati amaliyotiga asoslangan nazorat tizimi shakllanib borayotganligini isboti edi.

Bank sohasini isloh qilishning ustuvor jihati oqilona bank nazoratini amalga oshirishdan iboratdir. Shu jihatdan, respublikamizda ta'sirchan bank nazorati tizimi iqtisodiyotning moliyaviy barqarorligini ta'minlaydigan asosiy o'zak ekanligini hisobga olgan holda Markaziy bank tomonidan banklarni nazorat qilish faoliyati "oldindan ogohlantirish tizimi" asosida tashkil etilgan.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, harakatdagi qonunlarga asosan tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish Markaziy bankka yuklatilgan. Bank nazoratining asosiy maqsadi va vazifalari respublikamizda tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish tarkibini yaratadi.

Tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish Markaziy bankda tashkil qilingan ikki departament tomonidan olib bariladi. Tijorat banklariga litsenziya berish va ularning faoliyatini tartibga solish departamenti masofada turib distantsion nazoratni amalga oshirsa, tijorat banklarini nazorat qilish departamenti banklar faoliyatini joyida tekshirish bilan shug'ullanadi.

Bundan tashqari, 2002-yil aprel oyida O'zbekiston Respublikasi-ning "Fuqarolarning banklardagi omonotlarini himoyalash kafolatlari to'g'risida"gi qonuni qabul qilinishi bilan respublikamizda aholi omonotlarini kafolatlash tizimi tashkil etildi. Qonun ijrosini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 19-sentabrdagi 326-sonli qarori bilan Fuqarolarning banklardagi omonotlarini kafolatlash fondi tashkil etildi.

Fond faoliyatining maqsadi bankning bank operatsiyalarini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyasi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan chaqirib olingan taqdirda, fuqarolarning banklardagi omonatlari bo'yicha haq to'lanishini qonunchilikda nazarda tutilgan shartlarda va miqdorda kafolatlashdan iborat.

Yuqoridan keltirib utilgan qonunning qabul qilinishi va fondni tashkil etishdan asosiy maqsad aholining banklarga bulgan ishonchini yanada oshirishdan iborat.

Fond tomonidan qisqa muddat ichida respublikada faoliyat ko'rsatayotgan barcha tijorat banklari, shu jumladan, xorijiy banklar va qushma banklar bilan yozma bitimlar tuzilib, ushbu banklardagi fuqarolarning omonatlari belgilangan tartibda va miqdorda qaytarilishi kafolatlanadi.

Demak, fond o'zining oldiga qo'yilgan maqsadni bajarish uchun tijorat banklaridan ma'lum darajada hisobotlar talab qilishga majbur bo'ladi. Bugungi kunda fond ushbu hisobotlarni Markaziy bankning

Tijorat banklariga litsenziyalar berish va ular faoliyatini tartibga solish departamenti orqali olmoqda.

Ushbu holatni AQSH bank nazorati tizimi bilan solishtiradigan bo'lsak, AQSHda faoliyat ko'rsatayotgan "Sug'urta jamg'armalari Federal Korporatsiyasi" aholi omonatlarini kafolatlash maqsadida AQSHning Markaziy banki hisoblanmish, Federal Rezerv tizimi bilan birgalikda tijorat banklarini nazorat qilib turadi, ya'ni nazorat tizimi birgina Markaziy bankda shakllanmasdan balki boshqa organlarda ham shakllangandir.

Bu esa o'z navbatida istiqbolda respublikamiz bank nazorati tizimi ham birgina Markaziy bank tomonidan amalga oshirilmasdan, yuqorida keltirilgan fondga ham shakllanishini ko'zda tutadi. Bundan kelib chiqib, shunday xulosa hosil qilish mumkinki, respublikamiz bank nazorati tizimi xalqaro maydonda vujudga kelgan bank nazorati tizimi bilan uyg'unlasha bormoqda. Bu esa o'z navbatida bank nazorati tizimi iqtisodiyotimizda naqadar katta ahamiyatga ega ekanligini yaqqol tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi-ning 2000- yil 24-martdagi 104-sonli "Bank tizimini isloh qilishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar tug'risida"gi qarorining 1-ilovasida keltirilgan "2000–2003-yillarda O'zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilish dasturi"ga asosan kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirish hamda qullab-quvvatlash uchun investitsiya jarayonlarida ayniqsa xalqaro moliyaviy tashkilotlar liniyasi bo'yicha moliyaviy vositachilikni faollashtirish maqsadida O'zbekiston taraqqiyot bankini tashkil etish ko'zda tutilgan edi.

Ushbu bankni tuzishdan asosiy maqsad respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan tijorat banklarida mavjud hukumat tomonidan kafo-latlangan kreditlarni barchasini mazkur bankka jamlash hamda hukumat-ning asosiy talablarini qondirishga xizmat qilish hisoblanadi. Lekin bugungi kundagi moliyaviy ayrim to'siqlar ushbu bankni tashkil etishni kechiktirilishiga sabab bo'lmoqda. Shunday bo'lsada, kelajakda O'zbe-kiston taraqqiyot bankini tashkil etilishi milliy bank nazorati tizimiga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi.

Bankning aksioneri bo'lib, hukumat hisoblanadi. Bu esa, o'z nav-batida mazkur bankni hukumat tomonidan, ya'ni Moliya vazirligi tomonidan nazoratni tashkil etilishiga sabab bo'ladi. Yana AQSH yoki Germaniya nazorat tizimiga nazar tashlasak, ularda banklarni nazorat qilishni faqat Markaziy bank tomonidan emas, balki Moliya vazirligi

tomonidan ham amalga oshirilishini kuzatamiz. Demak, respublikamiz bank nazorati tizimining yangi qirralari namoyon buladi

3.2. Bank nazorati usullari va ularni rivojlanishi

Banklar faoliyatini rivojlanish tarixi va rivojlangan davlatlarda bank tizimini nazorat qilishni tashkil etish tajribasiga ko'ra hozirgi kunda bank faoliyatini nazorati uchta usul bo'yicha amalga oshirilmoqda. Bank nazoratini birinchi usuli – bu Markaziy bank tomonidan tijorat banklari faoliyatini masofadan, ya'ni ularni moliyaviy hisobotlarini tahlil qilish orqali amalga oshirilsa, ikkinchi usuli – bu joylarda inspeksiya, ya'ni barcha moliyaviy hisobotlar va ularga tegishli qo'shimcha ma'lumotlar tijorat banklarining o'zida tekshirish o'tkazish jarayoni orqali amalga oshiriladi. Uchinchi usul – bu masofadan turib va joylarda tekshirish usullaridan bir vaqtda foydalanishdan iborat.

Masofadan turib tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish usuli asosan Yevropa mamlakatlarida keng qo'llanilib, Markaziy bank tijorat banklari moliyaviy hisobotlarini tahlil qilish yo'li bilan nazorat olib boradi. Bu usulda Markaziy bankning nazorat departamentlari tashqi audit firmalari bilan yaqindan munosabatda bo'ladi. Har yili yil tugashidan oldin barcha sertifikatlangan tashqi audit firmalariga tijorat banklari faoliyatining qaysi qirralarini audit tekshirishlarida asosiy e'tiborni qaratishlari zarurligi ko'rsatiladi. Ayrim hollarda tashqi audit firmalarining ishchi materiallari garchi ularning xususiy mulki bo'lsada, ushbu materiallardan foydalanish uchun talab qilinadi.

Tijorat banklari faoliyatini joylarga borib, (inspeksiya qilish) tekshirish Amerika qo'shma Shtatlari bank nazorati amaliyotida keng foydalanadigan usuldir. AQSH bank nazorati departamentlarida juda ko'p sonli inspektorlar ishlashadi. Ular doimiy joylarga chiqib, tijorat banklari hujjatlarini bevosita tekshirib bank Boshqaruviga baho beradilar. Agar bank kapitalini yiriklashtirish uchun amalga oshirilgan qo'shilishlar tufayli banklar soni bir oz qisqargan bo'lsada, ularning soni 11 mingtadan ortiqdir. Shuncha sonli banklarni joyiga chiqib tekshirish qancha vaqt va mablag' talab etishini ko'z oldiga keltirish mumkin.

Keyingi yillarda Amerika va Yevropa bank nazorati amaliyotida uchunchi usul, ya'ni tijorat banklari faoliyatini masafadan turib va joyiga chiqib inspeksiya tekshiruvlarini o'tkazishni qo'shib olib borilmoqda. Respublikamizda bank nazoratini tashkil qilish asoslari yoritilgan parag-

rafda ko‘rganimizdek samarali bank nazorati har ikkala usuldan foydalalanib olib boriladi. Xuddi shu usullarga mos departament va boshqarmalar tashkil qilingan bo‘lib, ular bir–birlari bilan chambarchas bog‘liq ravishda ish olib boradi.

Yuqorida keltirilgan fikrlarni mujassamlab ta’kidlash joizki nazorat mohiyatini falsafiy talqinda uning funksiyalaridan chiqarmoq zarur edi. Lekin, amaliy tajribalardan ko‘rinadiki, nazorat mohiyatini uning bosh maqsadi va shu maqsad yo‘lida olib boradigan nazorat usullarini yuzaga keltiruvchi vazifalarida aks etadi. Bosh maqsad bank mohiyatidagi kamchiliklarni bartaraf etib, bank tizimining barqarorligini oshirish natijasida bank omonatchilari va kreditorlari manfaatlarini himoya qilishdan iborat ekan, nazoratning oldiga qo‘yilgan vazifalari uning usullari oldiga qo‘yilgan maqsadga muvofiq o‘zgaradi. Lekin, har qanday o‘zgarish bosh maqsaddan chetga chiqmaydi, balki uni boyitib to‘ldirib boradi. Agar biz jahon mamlakatlari kredit tizimining tarixiy rivojiga nazar solsak, bank va ular mijozlarining ko‘p bor xonavayron bo‘lganiga guvoh bo‘lamiz. Shu bois ular faoliyati ustidan O‘zbekistonda davlat nazorati o‘rnatilishi zarurligini tushunishga olib keldi. Misol uchun, 1929–1933-yillarda ro‘y bergan jahon iqtisodiyoti inqirozi AQSH iqtisodiyotiga katta zarba berdi. Bu holni tahlil etgan “The Banker” jurnali quyidagi xulosani chiqaradi: Amerika bank tashkilotining qoniqarsiz ahvoli va uni keskin o‘zgartirish zarurati shunda bo‘ldiki, bu tizim tadbirkorlik hamjamiyatiga ham, alohida shaxsga ham xizmat qila olsin. Inqiroz quyidagilarni oshkor etdi:

1. Amerika banklari tashkilotining nosog‘lom tabiati banklarning turli sabablar bilan xonavayron bo‘lishiga olib keldi.

2. Amerika bank tizimi iqtisodiy inqiroz va stresslar paytida jamiyat manfaatlarini ta’minlashga noqobil bo‘lib chiqdi.

3. Federal Rezerv Tizimi (o‘sha davrda, inqiroz paytida) pul bozorini nazorat ham, muvofiqlashtira ham olmadi.

AQSHning “ulug‘ inqiroz” yillaridagi audit va bank nazorati tahlili sohadagi ishlarni butunlay qayta ko‘rib chiqishga olib keldi. Prezident F.Ruzvelt boshchiligidagi hukumat bank tizimini markazlashtirish siyosatini yuritdi va bu siyosat mamlakatda bank nazorati va auditini yangi bosqichga olib chiqdi. Keyinchalik depozitlarni sug‘urtalash siyosatining kengayib borishi AQSH moliya tarixida banklarni Umum-federal nazorati ostiga olish imkonini berdi¹¹.

¹¹ И.А.Дьяконова. «Американский аудит в годы «великого кризиса». Бизнес и банки., 1999 г., ноябрь, 44.

Umuman olganda, “buyuk inqiroz”dan keyingi yillarda ham moliyaviy bo‘hronlar u yoki bu mamlakatda turli shakllarda yuz berib turdi va ularning tahlili hamda jahon iqtisodiyotining integratsiyalashuv jarayoni banklar ustidan maxsus davlat nazoratining o‘rnatilishiga va kuchaytirilishiga olib keldi.

Bank nazoratining asosini banklarning o‘zlari tomonidan tayyorlangan moliyaviy hisobot shakli yoki auditorlik firmalari tasdiqlagan ish faoliyatining moliyaviy ahvoli va rentabelligi haqidagi axborotlar tashkil etadi. Ko‘pgina xalqaro me‘yoriy hujjatlarda bank aktivlari va passivlarini to‘g‘ri baholash, ular faoliyatining moliyaviy natijalari haqqoniy baholanishi zarurligi ta’kidlanadi.

Bank ishining moliyaviy ahvoli va rentabelligi haqidagi aniq axborotlarning nazorat organlariga taqdim etilishiga bank nazorati bo‘yicha Bazel qo‘mitasi bankning barqaror faoliyat ko‘rsatishining majburiy sharti sifatida qaraydi va bu uning “Samarali bank tizimining asosiy mezonlari” deb nomlangan hujjatida ham o‘z aksini topgan. Mazkur qo‘mitaning 1998-yil sentabrida “Bank ravshanligini mustahkamlash” degan maxsus materiali tayyorlanib, unda bank faoliyatining moliyaviy ahvoli va natijalari haqidagi axborotlarning o‘z vaqtida ommaga yetkazib borilishi ta’kidlangan.

Bazel qo‘mitasining 1999-yil iyunida qabul qilingan boshqa bir hujjatida shunday uqtiriladi: “Banklar mavjud tavakkalchiliklar va unga olib keluvchi vaziyatlar haqidagi ma’lumotlar kabi yo‘qotish hollariga zaxira sifatida shakllantirgan kapitallarining barcha asosiy komponentlarini qisqa muddatlarda ommaga yetkazib borishi kerak. Bunday axborotlar hech bo‘lmaganda yillik moliyaviy hisobotlarga kiritilishi, ularda bank moliyaviy ahvoli va faoliyati natijalarini aks ettiruvchi miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlari, operatsiyalari, risklar tarkibi va ularni boshqarish borasidagi sa’y-harakatlari yoritilmog‘i lozim”¹².

O‘zbekistonda bank nazoratini takomillashtirish, tijorat banklarining risklari va rentabelligi darajasi, moliyaviy ahvoli haqida haqqoniy axborotlar bilan ta’minlashga qaratilgan kompleks tadbirlar ko‘rib borilmoqda. Bunda 1996-yilda Oliy Majlis tomonidan “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi qonunning qabul qilinishi hamda 1997-yil mart oyidan boshlab tijorat banklarida buxgalteriya hisobining yangi hisobvaraqlar rejasiga o‘tkazilishi muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Bular banklar resurslarining tarkibi, ularning yuridik tegishliligi va muddati, bank resurslarining turli daromadlilik bo‘yicha joylashtirilishi, tezligi va

¹² Новые рамки достаточности капитала. Базельский комитет по банковскому надзору. С.16-64.

operatsiyalar tavakkalchiligi bo'yicha bank faoliyatiga qiziquvchilarni haqqoniy axborotlar bilan ta'minlash imkonini berdi.

3.3. Bank nazoratini tashkil qilish bo'yicha rivojlangan mamlakatlar tajribasi

Rivojlangan mamlakatlar banklari tomonidan o'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, keyingi 15-20 yil mobaynida bank nazorati nafaqat moliya sektorida, balki butun iqtisodiyotda juda muhim rol o'ynadi.

Oldingi mavzuda ta'kidlanganidek, bank nazorati o'zining turli xil ko'rinishlari bilan 100 yildan ko'p vaqt mobaynida banklar faoliyatida amal qilib kelmoqda.

Ilk bor vujudga kelgan banklar faoliyatida ularni barqarorligini saqlab turish, banklarni moliyaviy muammolarini oldindan aniqlash imkoniyatlari bo'lmaganligi tufayli ko'pchilik banklar ketma-ket bankrot bo'la boshladi.

Bu holatdan kelib chiqqan holda, ya'ni banklarda asta-sekin mazkur muammolar yechimini topish va bartaraf etish hamda omonatchilarni manfaatlarini himoya qilish maqsadida bank nazoratining dastlabki shakllari yuzaga kela boshlagan.

Bank nazoratining vujudga kelish tarixi va ularning tashkil etilishini ayrim rivojlangan davlatlar misolida ko'rib o'tamiz.

Jumladan, bank nazoratining vujudga kelishi hamda uning rivojlanish jarayonlarini AQSHda kuzatadigan bo'lsak, albatta ayrim tegishli qonunlarga to'xtalib o'tish lozimdir. 1863-yildagi "Milliy bank akti to'g'risida"gi qonunga asosan mamlakatning milliy valutasini joriy etildi va Milliy bankka banknotalar chiqarish huquqi berildi.

Bundan tashqari, mazkur qonunga asosan mamlakatda pul muomalasini tartibga solish va Milliy bank uchun pul rezervlarini ta'minlash maqsadida "Pul muomalasini nazorat qiluvchi ofis" nomli maxsus xizmat turi tashkil etildi. Lekin u kreditor vazifasini bajarmadi.

Shuni ta'kidlash joizki, AQSHda 1913-yilga qadar Markaziy bank yoki uni funksiyasini bajaruvchi boshqa bir organ faoliyat ko'rsatmagan. Bu yilga kelib esa, AQSHda Federal Rezerv sistemasi (FRS) tashkil etildi. Federal banklar va Federal Rezerv Sistemasi tashkil etilishi o'z navbatida, banklar likvidligini oshirish imkonini berdi hamda u kreditor vazifasini bajara boshladi. Bundan tashqari, FRS tomonidan foiz stavkalari miqdorini belgilash, ochiq bozorda operatsiyalarni amal-

ga oshirish va tijorat banklari rezervlarini nazorat qilish kabi vazifalar ham amalga oshirila boshlandi.

1930–34-yillar davomida AQSH banklarining ko‘pchiligi bankrotga uchrashi oqibatida mamlakatda “Sug‘urta jamg‘armalari Federal Korporatsiyasi” tashkil topdi. Uning asosiy vazifasi tijorat banklarini bankrot bo‘lishini oldini olish hamda omonatchilar (kreditorlar) manfaatlarini himoya qilishdan iborat edi.

Mazkur mamlakatda bir necha yillar mobaynida banklar faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish jarayoni Federal va Shtatlar darajasida keng tarzda shakllanib keldi.

AQSHda banklar faoliyatini tartibga solish 2 ta muhim tamoyilga asoslanadi:

Kredit institutlarini barqarorligini ta‘minlash va ularning bankrot bo‘lishini oldini olish (ushbu tamoyilni amalga oshirish maqsadida yuqori xatarli bank operatsiyalari bo‘yicha qonuniy tarzda chegaralar o‘rnatildi. Shulardan biri bitta qarz oluvchiga beriladigan kredit miqdoridir.

Sarmoyalarning kamchilik banklar qo‘lida to‘planishini cheklash va pul bozorini monopol tarzda nazorat qilinishiga yo‘l qo‘ymaslik (ushbu tamoyilga asosan banklarning bo‘limlarini ochish bo‘yicha bitta shtat me‘yorida chegaralar belgilandi, xolding kompaniyalarini tashkil etish ustidan FRS nazorati joriy etildi).

AQSHda banklar faoliyati ustidan nazorat juda murakkab tizimga ega bo‘lib, ikki bo‘g‘inda olib boriladi:

1) Milliy banklar tizimi Federal Hukumatiga, ya‘ni pul muomalasini nazoratchisiga bo‘ysinadi;

2) Shtatlar banklari tizimi ayrim shtatlarga bo‘ysinadi.

Federal darajada asosan 3 ta tashkilot: pul muomalasi nazoratchisi, FRS va FKDS tomonidan bank nazorati amalga oshiriladi.

Pul muomalasini nazoratchisi Moliya vazirligining Xazina organi bo‘lib, unga mamlakatdagi 4,9 mingta milliy banklar qaraydi. Uning nazorat funksiyasiga quyidagilar kiradi:

- milliy banklarni tashkil etilishida ruxsatnoma berish;
- nazorat va taftish tekshiruvlarini o‘tkazish;
- banklar tomonidan ochiladigan bo‘limlar yoki ularni bir-biriga qo‘shilishini nazorat qilish.

FRS mamlakatdagi bevosita o‘z qaramog‘ida bo‘lgan 1056 ta Banklar va bank xolding kompaniyalari faoliyatini nazorat qiladi. Sug‘urta jamg‘armalari Federal Korporatsiyasi (FKDS) esa mustaqil federal muassasa bo‘lib, u FRS a‘zosi bo‘lmagan 8,4 mingta sug‘urta

banklari faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiradi. FKDSning asosiy funksiyasi depozitlarni sug'urtalashdan iboratdir. Lekin, u har qanday bank faoliyatini tekshirish huquqiga egadir.

Yuqorida keltirib o'tilgan organlardan tashqari AQSHda banklar faoliyati ustidan nazorat qiluvchi Shtatlarning bank departamentlari mavjud bo'lib, ularning vazifasi bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun shtat banklariga ruxsatnomalar berish, yo'riqnomalar ishlab chiqish, banklarda tekshiruvlarni o'tkazish va hokazolardan iborat.

AQSHda nazorat bo'yicha nodavlat nazorat organlari ham mavjud-dir. Ular jumlasiga Amerika banklar assotsiatsiyasi, Mustaqil banklar assotsiatsiyasi, turli shaharlarning Kliring palatalari komiteti va bosh-qalar kiradi. Mazkur nodavlat nazorat organlarining vazifasi - mijozlarga xizmat ko'rsatish bo'yicha standartlar ishlab chiqish, bank operat-siyalarini amalga oshirishning texnik masalalarini hal etish, Kongress va matbuot bilan aloqalar olib borish kabilar hisoblanadi.

Buyuk Britaniyada yaqin davrga qadar banklar faoliyatini nazorat qilish to'g'risida qonun mavjud bo'lmagan. Kredit muassasalari ustidan amalga oshirib kelingan nazorat esa yashirin va norasmiy xarakterga ega edi.

Shuni ta'kidlash lozimki, keyingi vaqtda Buyuk Britaniya bank-larining faoliyati davlat aralashuvi va qonuniy tartibga solinishdan ozod edi. Banklar faoliyatini tartibga solish "Aksioner kompaniyalari to'g'ri-sida"gi qonun doirasida amalga oshirilgan.

Banklar faoliyati ustidan kuchli nazoratning yo'qligi va natijada mablag'larni kontsentratsiyalashuvi oqibatida mamlakatda banklarning birlashmalari tashkil topdi.

Bu holat shunga olib keldiki, bank operatsiyalarining asosiy qismi "Katta to'rtlik" banklari, ya'ni "Lloyds", "Midlend", "Barklayz" va "Neyshnl Vestminister" banklari hissasiga to'g'ri keldi. Shuningdek, kredit resurslari ham mazkur banklar qo'lida to'planib, mamlakatda naqdsiz pul oboroti to'laligicha ushbu banklar tomonidan amalga oshiri-la boshlandi.

70-yillarning oxiriga kelib Buyuk Britaniyada kredit institutlari ustidan nazorat birmuncha kuchaytirildi. 1979-yildagi qonunga asosan tijorat banklari faoliyati uchun majburiy ruxsatnoma olish joriy etildi hamda depozitlarning umummilliy jamg'arma fondi tashkil etildi va Buyuk Britaniya Markaziy banki - Angliya bankiga nazorat organi maqomi berildi.

1987-yildagi bank qonuniga asosan tijorat banklari faoliyatini tartibga solish qoidasi joriy etildi. Bundan tashqari, aynan shu qonun asosida auditorlik tekshiruvlari amal qila boshladi.

Angliya banki tomonidan qo'llanilayotgan nazorat tizimi har bir bank bo'yicha alohida xususiyatga egadir. O'tkazilgan nazorat natijasida banklarni shart sharoitlari va imkoniyatlaridan kelib chiqib, ularni rahbarlari bilan kelishilgan holda tadbirlar ishlab chiqildi.

Mazkur tadbirlar bankning kerakli darajada kapitalga nisbatan eng kam operativ xavfsizligini, rezerv mablag'lar, likvidlik, buxgalteriya hisobi va boshqaruv xodimlari bilan suhbat o'tkazish orqali amalga oshirildi. Bank rahbariyati bilan suhbat o'tkazish Buyuk Britaniya nazorat tizimining asosiy xususiyatlaridan biri hisoblanadi.

Shuni alohida qayd etish kerakki, 1982-yilga qadar Angliya banklarida inspeksion tekshiruvlarni o'tkazish amaliyoti mavjud bo'lmagan. Hozirgi paytda joylarga chiqib inspeksion tekshirish tashkil etilgan bo'lib, bu maqsadda Angliya bankining xodimi bo'lmagan 3 ta bank xizmatchisi va 5 nafar buxgalterlar xizmatidan foydalaniladi.

Mazkur guruh inspektorlari davriy tekshirishlarni amalga oshiradilar. Ular asosiy e'tiborni bankning hisob va nazorat tizimi, kredit portfelining sifati, boshqaruvchining kompetentlik darajasi, bank tomonidan amalga oshirilgan barcha operatsiyalarning qonuniyligi kabilarga qaratadilar.

Bundan tashqari, Angliya banki tarkibida 11 nafar buxgalterdan iborat maxsus kuzatuv bo'limi tashkil etilgan bo'lib, mazkur bo'lim tomonidan maslahatlar berish va zaruriy hollarda huquqni himoya qilish organlari bilan birgalikda ayrim shubhali banklarda kuzatuvlar olib borish kabi vazifalar amalga oshiriladi.

Yuqoridagilarga qaramasdan Buyuk Britaniyada kredit institutlari ustidan nazorat boshqa mamlakatlarga nisbatan birmuncha yengil holda olib borilmoqda.

Germaniyada esa banklar ustidan nazoratning huquqiy asosi bo'lib, "Germaniya Federativ Respublikasi banklari to'g'risida"gi va "Nemis Federativ banki to'g'risida"gi qonunlar hisoblanadi.

Mazkur mamlakatda kredit institutlari ustidan nazorat maxsus organlar, ya'ni banklar ustidan nazorat bo'yicha Federal nazorat boshqarmasi hamda Nemis Federal banki (Bundesbank) tomonidan amalga oshiriladi.

Yuqorida nomi zikr etilgan nazorat muassasasining asosiy vazifasi quyidagilardan iborat:

- yangidan ochilayotgan banklar faoliyatiga ruxsatnoma berish;
- kredit institutlari uchun majburiy rezervlarni ishlab chiqish;
- kredit va pul muomalasi sohasiga tegishli qonun va me'yoriy hujjatlarga amal qilinishini nazorat qilish;
- banklardan kerakli ma'lumotlarni talab qilish;
- banklarning operatsiyalariga aralashish;
- bank operatsiyalarini to'xtatish bo'yicha farmoyishlar berish;
- moliya muassasalari rahbarlarini lavozimdan ozod etish;
- banklardagi mavjud muammolarni oldindan aniqlash va hokazo.

Mamlakatdagi barcha kredit institutlari mazkur Nazorat boshqarmasiga o'z faoliyatlaridagi barcha o'zgarishlar to'g'risida hisobot berib borishadi. Shuningdek, oylik hamda yillik hisobotlarni taqdim etadilar. Banklar ustidan nazoratni amalga oshiruvchi Federal boshqarma Bundesbank bilan kelishilgan holda kredit institutlari faoliyati uchun majburiy iqtisodiy me'yorlar o'rnatib boradi. Ushbu o'rnatilgan iqtisodiy me'yorlarga quyidagilar kiradi:

- tijorat banklarining xatarga ega bo'lgan aktivlari miqdori aksionerlik kapitalining 18 barobaridan ko'p bo'lasligi lozim;
- har operatsiya kunining chet el valutasini bo'yicha yopilmagan qismi aksiyadorlik kapitalining 30 foizidan oshmasligi lozim;
- bir qarz oluvchiga berilgan "Katta" kreditlar (bank sarmoyasining 15% dan yuqorisi) to'g'risida zudlik bilan Bundesbankka xabar berish kerak;
- mazkur kreditlarning umumiy summasi bank sarmoyasining 8 barobaridan oshmasligi lozim;

Yuqorida keltirilgan me'yorlarga amal qilmagan banklarga nisbatan Bundesbank tomonidan ularning faoliyatini to'xtatish, hattoki vaqtincha yopishgacha bo'lgan choralar qo'llaniladi. Germaniyada banklar faoliyatini tartibga solish Buyuk Britaniya nazorat sistemasidan farq qiladi. Bunda asosiy e'tibor tashqi mustaqil auditorlik tekshiruvlariga qaratiladi. Qonunga asosan, Germaniya banklari o'zining ishonchli aktivlarini yetarli darajada saqlab turmoqlari lozim. Bu aktivlar bankning ishonchli va operatsiyalari samaradorligini ta'minlaydi. 1977-yildan boshlab mamlakatda "Depozitlarni himoya qilish fondi" faoliyat ko'rsata boshladi. Mazkur fondga a'zo bo'lish majburiy emas, chunki fond davlat tasarrufida tashkil etilmagan. Lekin, Germaniya banklarining Federal assotsiatsiyasiga a'zo bo'lgan banklar mazkur fondning a'zosi bo'lishlari shartdir.

Fondning asosiy maqsadi ba'zi moliyaviy qiyichiliklar yuz bergan holatlarda mijozlarga moliyaviy yordam ko'rsatishdan iborat. Shuningdek, Fond mijozlarga Germaniya bank tizimini barqarorligiga ishonch hosil qilishlarini ta'minlamog'i lozim. Fondning mavjud mablag'lari bankning joriy, muddatli va jamg'arma omonatlari bo'yicha majburiyatlarini himoya qilish uchun xizmat qiladi. Bundan tashqari, mazkur fond Germaniya hududidagi rezident va norezident banklarning depozitlarini himoya qilishni, shuningdek nemis banklarining chet eldagi filiallarini himoya qilishni kafolatlaydi.

Ko'pchilik mamlakatlarda banklarni nazorat qilish vazifasini bir nechta organlar birgalikda amalga oshirishadi (1-ilogaga qaralsin). Masalan Yaponiyada bu vazifani Moliya Vazirligi bilan Yaponiya banki birgalikda amalga oshiradi. Germaniyada Nazorat boshqarmasi hamda Bundesbank tomonidan olib boriladi. Bundan tashqari, Daniya davlatida banklar ustidan nazoratni mamlakatning Sanoat vazirligi amalga oshiradi.

3.4. Bank nazorati bo'yicha xalqaro kelishuvlarning kelib chiqishi

Xalqaro moliya bozorlarida resurslarning yanada samarali taqsimlanishini ta'minlash yo'li bilan moliya innovatsiyalari, moliya bozorlarining ochiqligi hamda globalizatsiya mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi va iqtisodiy O'sishlariga turtki bo'ldi. Shu bilan birgalikda, kapital harakatining erkinligi qarzдорlar uchun yangi moliyaviy manbalarga yo'l ochilishiga va oqibatda investitsiyalar miqdorining haddan tashqari ko'payib ketishiga hamda bank tavakkalchiligini oshishiga olib keldi. Bu o'z navbatida, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda banklarni sinishiga olib keldi.

80-yillar boshidan boshlab milliy va xalqaro darajada kredit tashkilotlari tomonidan tavakkalchilikni baholashda aniq qoida va me'yorlar kiritish yo'li bilan moliyaviy barqarorlikni himoya qilishga urinishlar qilingan. XX asrning 80-yillariga kelib, yuqorida aytib o'tilganidek bank ishining internatsionallashuvi oqibatida bank nazorati tizimi xalqaro miqyosdagi shakilni ola boshladi. Mazkur davrda bank nazorati va tartibga solish masalalari bo'yicha Bazel qo'mitasi shakllana boshladi.

Ushbu qo'mita to'g'risida olimlarimiz tomonidan tayyorlangan turli o'quv metodik qo'llanmalarda ma'lumotlar berilishiga qaramay, Bazel

qo‘mitasining tarkibiy tuzilishi, maqsad va vazifalari hamda tamoyillari tahlil qilinmaganligini hisobga olib, Bazel qo‘mitasi to‘g‘risida to‘liq ma‘lumot berilishi respublikamiz bank tizimida ushbu talablardan foydalanish imkoniyatlarini oshiradi deb o‘ylaymiz.

Bank nazorati bo‘yicha Bazel qo‘mitasi 1974-yil iyul oyida “o‘n guruhi” bilan mashhur bo‘lgan o‘nta sanoati rivojlangan davlatlar turli davlatlarning bank faoliyatini tartibga soluvchi nazorat organlari o‘rtasida aloqalarni yaxshilash maqsadida asos solingan. Unga Belgiya, Kanada, Fransiya, Germaniya, Italiya, Luksemburg, Niderlandiya, Shvetsiya, Shveytsariya, Buyuk Britaniya va AQSH ning markaziy bank hamda bank nazorati organi rahbarlari kirgan. 2001-yil 1-fevraldan boshlab qo‘mita tarkibiga Ispaniya ham kirgan.

80-yillarning o‘rtalariga kelib, qo‘mita faoliyatiga qiziqishni “o‘ntalikka” kirmaydigan davlatlar ham bildirdilar. Bu sharqiy Yevropa davlatlariga taalluqli bo‘lib, ular Bank nazorati va tartibga solish bo‘yicha Bazel qo‘mitasi doirasida o‘zlarining hududiy guruhlarini tuza boshladilar.

Bazel qo‘mitasi uchun kotibiyot vazifasini xalqaro tashkilot hisoblangan, iqtisodiy va monetar izlanishlar markazi bo‘lgan Xalqaro hisob-kitob banki (XXKB) bajaradi. “Markaziy banklar uchun bank” bo‘lgan Xalqaro hisob-kitob banki markaziy banklar uchun hamda jahon moliya hamjamiyati uchun qarorlar qabul qilish jarayonida ko‘maklashadi. Hozirgi kunga kelib, 120 ga yaqin markaziy banklar va xalqaro moliya tashkilotlari ushbu bankda o‘z depozitlariga egadir. Xalqaro hisob-kitob banki ishonchliligi yuqori reytingga ega bo‘lgan banklarda, shuningdek, turli mamlakatlarning qisqa muddatli davlat qimmatli qog‘ozlariga mablag‘larni joylashtiradi.

Bazel qo‘mitasining bank nazoratiga oid asosiy vazifasi bank nazorati va tartibga solishning asosiy tamoyillarini ishlab chiqish va muvofiqlashtirish bo‘lib hisoblanadi. Kelishuvga a‘zo bo‘lgan davlatlar qo‘mitaga ularning bank muassasalari uchun majburiy bo‘lgan ko‘rsatmalarni ishlab chiqishini yuklaydilar. Ushbu ko‘rsatmalar tijorat banklari faoliyatini turli jabhalarini tartibga solib turadi. Shuningdek ushbu ko‘rsatmalar a‘zo bo‘lgan davlatlarda qoida bo‘yicha bank qonunchiligining bir qismi bo‘lib qoladi.

Bazel qo‘mitasi faoliyatining asosiy yo‘nalishi bo‘lib, bank tizimi uchun o‘z kapitaliga sifat va miqdor jihatdan yetarli talablarni o‘rnatish yo‘li bilan mustahkam faoliyatni ta‘minlashdan iboratdir. Bu o‘rinda asosiy hujjat bo‘lib, 1988-yilda ishlab chiqilgan hozir ham kuchda bo‘l-

gan Kapital va tavakkalchilik bo'yicha Bazel kelishuvi hisoblanib, unda kapitalning yetarliligi bank tashkiloti tomonidan olayotgan tavakkalchilik darajasiga bog'liqligi ko'rsatilgan.

Bizga ma'lumki, bank faoliyatini nazorat qilishda asosiy faktor bo'lib kapitalni yetarliligi hisoblanadi. Bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun boshlang'ich mablag', mijozlar va kreditorlar ishonchini oshirish hamda bankrotlikdan himoyalash funksiyasini bajarishdan tashqari bank kapitali uning faoliyatini tartibga soluvchi bo'lib hisoblanib, u orqali davlat nazorat tashkilotlari bankni moliyaviy nomutanosibligini va tavakkalchilik darajasini haddan tashqari ko'payib ketishini oldini olish maqsadida iqtisodiy me'yorlarni belgilashda foydalaniladi.

Turli davlatlar tomonidan yakka tarzda o'rnatilgan bank kapitalining yetarliligi me'yori xalqaro moliya tizimini mustahkamligini va ular o'rtasida haqqoniy raqobatni ta'minlamayapti. 1988-yilda bank kapitalini tartibga soluvchi talablarni yaqinlashtirish maqsadida Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi "Kapitalni o'lchash usullari va andozalarini xalqaro yaqinlashtirish" (Bazel kelishuvi) borasidagi hujjatni tasdiqlab, unda kapital etarliligi me'yorini hisoblash uslubini belgiladi.

Kapital yetarliligini aniqlash bo'yicha ishlab chiqilgan mazkur uslub kapital summasi bilan bank aktiv operatsiyalarining tavakkalchiligi o'rtasida o'rnatilgan bog'liqlikni maqsadlilikiga asoslanadi. Ushbu bog'liqlik o'z kapitalini tavakkalchilikka tortilgan aktivlarning jami miqdoriga yoki potensial kreditlar, investitsiyalar hamda boshqa qo'yilmalar bo'yicha yo'qotishlarning jami miqdorini nisbati bilan aniqlanadi.

Mazkur uslubda kapital ikki guruhga bo'linadi. Birinchi darajali kapitalga to'liq to'plangan oddiy aksiyalar va dividendlar yig'ilmasdan to'lanadigan imtiyozli aksiyalardan iborat bo'lgan aksiyadorlik kapitali, ochiq (e'lon qilinadigan) zaxiralar, qo'shimcha to'langan kapital, taqsimlanmagan foyda, ko'zda tutilmaydigan yuqotishlarga qarshi umumiy zaxiralar va aniq bir davlat qonunchiligining o'ziga xosligi bilan bank tomonidan tuziladigan boshqa zaxiralardan tashkil topadi.

Shuningdek, kelishuvda qo'shimcha kapitalni, ya'ni ikkinchi darajali kapitalni shakllantirishning boshqa uslublari ko'rsatilgan bo'lib, uning tarkibiga kapitalning yetarliligi darajasi o'zgargan taqdirda hisobga olinadigan turli shakldagi zaxiralar va aralash moliya instrumentlari kiradi, qo'shimcha kapitalni komponentlaridan biri bu aktivlarni balansida ko'rsatilgan boshlang'ich qiymatini (bino, qimmatli qog'ozlar va boshqalar) joriy bahoda qayta hisoblashdan kelib chiqqan bank aktivlarni qayta baholash zaxirasi hisoblanadi.

Ikkinchi darajali kapitalning navbatdagi komponenti bu ssudalar bo'yicha yo'qotishlarga qarshi umumiy zaxira bo'lib, u ssuda portfeli bo'yicha ko'zda tutilmagan yuqotishlarni qoplashga qaratilgan bo'lsagina kiritiladi. Agarda mazkur zaxira aniqlangan sifatsiz ssudalar bo'yicha yo'qotishlarni qoplashga qaratilgan bo'lsa, u favquloddagi yo'qotishlarni qoplash uchun erkin ishlatila olinmaydi va shunga muvofiq u kapitalni hisoblashda hisobga olinmaydi.

Ikkinchi darajali kapital tarkibiga aksiya va qarz majburiyatini o'z ichiga olgan (dividendlar yig'ilib boriladigan imtiyozli aksiyalar, aksiyalarga konvertatsiya qilib beriladigan obligatsiyalar) qimmatli qog'ozlarning ayrim turlari kirishi mumkin. Oxirgi yillarda g'arbda mashhur bo'lib ketgan banklar tomonidan chiqariladigan majburiyatlarning boshqa turlari, ya'ni subordinar majburiyatlar hisoblanadi. Subordinar majburiyatlar bu qimmatli qog'ozlarning asosiy turi bo'lib, uning maxsus ta'minoti bo'lmasdan, bank tugatilgan hollardagina kreditorlarning talablari qondirilgandan so'ng qaytariladi. Subordinar majburiyatlarni kapital tarkibiga kiritish uchun ularning boshlang'ich qaytarish muddati kamida besh yil bo'lishi, shuningdek hisobga olinadigan ularning summasi birinchi darajali kapitaldan oshib ketib, umumiy kapitalning 50% dan oshmasligi lozim. Bu iqtisodiy me'yorlar kapitalning yetarliligi koeffitsientlari bilan birga Jahon banki maslahatchilari bilan ishlab chiqilib, 1998- yil bank nazorati amaliyotiga joriy qilingandi. Keyingi yillardagi tijorat banklar faoliyatini tahlil qilish shuni ko'rsatmoqdaki, yuqoridagilarning isboti sifatida shuni aytish joizki, xalqaro bank nazorati talablarini, ya'ni meyorlarini o'rnatishda mahalliy sharoit makroiqtisodiy holatni hisobga olish lozim.

Xalqaro Bazel qo'mitasi tomonidan barcha davlatlardagi banklarga nisbatan belgilagan, ya'ni ikkinchi darajali kapitalning hajmi birinchi darajali kapitaldan oshib ketmasligi to'g'risidagi talabi bugungi kunda bizning respublikamizda qo'llanilishi maqsadga muvofiq emas. Chunki hozirgi davrda rivojlangan davlatlarda keng qo'llanilayotgan suboordinar qarzlar va derivativ moliyaviy instrumentlar milliy bank amaliyotimizga kirib kelgani yo'q. Shu bilan birga ularni amaliyotga joriy etish bo'yicha ham huquqiy normativ baza yaratilmagan. Buning asosiy sabablaridan biri respublikamiz tijorat banklari xalqaro moliyaviy bozorlarda amalga oshirilayotgan operatsiyalarni bajarish darajasiga to'liq ko'tarilmaganligi bo'lsa, ikkinchidan milliy valutamizning xorijiy valutaga nisbatan haqiqiy almashuv kursiga ega emasligidir.

Yuqorida aytib oʻtilgan Bazel qoʻmitasining kelishuviga koʻra balans hamda balansdan tashqari moddalarning har biriga tavakkalchilik darajasini belgilab, ularning tavakkalchiligi oʻxshashligi boʻyicha guruhlariga ajratadi. Tavakkalchilik koeffitsiyentlarining imkoniyati muhimligiga koʻra beshga boʻlingan: 0, 10, 20, 50 va 100 %.

Bazel qoʻmitasining kelishuviga muvofiq xalqaro faoliyatni amalga oshiruvchi banklar uchun aktivlari tavakkalchilikka tortilgan birinchi darajali kapitalning eng kam 4 % boʻlishi oʻrnatilgan boʻlib, birinchi va ikkinchi darajali kapitallardan tashkil topgan jami kapital 8 % boʻlishi belgilangan. Kapital yetarli boʻlmagan taqdirda bank uch usul orqali meʼyoriy talablarga moslashtirishi mumkin: kapitalni oshirish orqali, aktivlarni qisqartirish orqali, tavakkalchiligi yuqori boʻlgan qoʻyilmalar miqdorini qisqartirish orqali aktivlar tarkibini oʻzgartirishi mumkin.

Tavakkalchilik bilan bank kapitalining yetarliligini hisoblash oʻrtasida aloqalar mustahkamlanishi hamda Bazel qoʻmitasining kapital tarkibi boʻyicha yangi talablari 100 ga yaqin davlatlarda qabul qilinishi jahon bank tizimini mutanosibligi va ishonchliligini mustahkamlashga, xalqaro operatsiyalarni amalga oshiruvchi banklar oʻrtasida raqobatni tengligini taʼminlashda hamda nazoratni kelishuv asosida amalga oshirilishiga katta yordam berdi.

Bank nazoratiga kapitalning yetarliligi meʼyori orqali kredit tashkilotlarini ishonchliligini aniqlash amaliyotini tatbiq etish jahon bank tizimida maʼlum bir natijalarni berdi: oʻtgan oʻn yil ichida rivojlangan davlatlar kredit tashkilotlarining kapital yetarliligi oʻrtacha koʻrsatkichi 9,3 dan 11,2 % ga oshdi. Moliyaviy munosabatlar globalizatsiyasining kuchayishi va ular bilan bank tavakkalchiligining ortishi kredit tashkilotlarining ishonchliligini baholovchi yangi yoʻllarni, shu bilan birga kapital yetarliligi va tavakkalchiliklarni baholashning yangi uslublarini topish zarurati tugʻildi.

Bazel qoʻmitasi jahon tajribasini umumlashtirgan holda 1999-yilning boshlarida bank kapitalining yetarliligi toʻgʻrisidagi nizom masalalariga bagʻishlangan muloqotni tashkil qiladi. Muloqot chogʻida oxirgi 10 yil ichida bozor amaliyotini jadal rivojlanishi sharoitida hamda turli yangiliklarni paydo boʻlishi bilan moliya dunyosida ham oʻzgarishlar vujudga kelib, amaldagi uslubda hisoblangan bank kapitalining yetarliligi koeffitsiyenti har doim ham uning moliyaviy holatini ishonchli koʻrsatkichi boʻla olmasligi maʼlum boʻldi.

Shuningdek, mazkur muloqotda shuni ham alohida ta'kidlab o'tishdiki, amaldagi nizomda ayrim bank operatsiyalarining turlari bo'yicha tavakkalchilikni kamaytirish usullarini qo'llashni rag'batlantirish ta'minlanmagan. Masalan, garov ta'minoti kapitalni yetarliligiga qo'yilgan talabni minimal kamayishiga olib keladi xolos, boshqa holatlarda amaldagi me'yorlar kredit tavakkalchiligini kamaytirish yo'lini izlashga imkon bermaydi.

Ko'p tarafli o'tkazilgan muloqotlar natijasidan so'ng Bazel qo'mitasi 1999-yil iyun oyida kapitalni yetarliligini ta'minlash muammosiga yangicha yondashish hamda banklar tomonidan me'yorlarni buzmasligi ustidan nazoratni yaxshilash masalalariga bag'ishlangan ma'ruzani e'lon qildi. Yangi sxema uch bazaviy va uni to'ldirib turuvchi komponentlarga asoslanadi: kapital yetarliligiga minimal talab, nazorat jarayonlari hamda bozor instrumentlaridan samarali foydalanish.

Mazkur komponentlarni birgalikda qo'llash orqali kredit tashkilotlari tomonidan bank kapital bazasini uning tavakkalchiligi va strategiyasiga muvofiqlashtirishni ta'minlash orqali boshqaruvni yaxshilashga olib keladi. Ushbu komponentlarni mohiyatan alohida o'rganib chiqamiz.

Kapitalni yetarliligiga minimal talablar. 1988-yil kelishuvning asosiy elementlari, ya'ni regulyativ kapitalni aniqlash hamda kapitalni tavakkalchilikka tortilgan aktivlarga nisbatining eng kam miqdori yangi hujjatlarda o'zgarishsiz qoldi. Yangi talablar asosan tavakkalchilikka tortilgan aktivlarni hisoblashga qaratilgan tavakkalchilikni baholashni o'z ichiga oldi.

Bazel qo'mitasi hisobga olinadigan tavakkalchiliklar tarkibini kengaytirishni taklif qildi. Uchta yirik toifa ajratildi: kredit, bozor va boshqa tavakkalchiliklarga kirgan birinchi navbatda bank balansining hisobvaraqlari bo'yicha operatsion va foiz tavakkalchiliklarini, shuningdek, likvidlikni, obro'-e'tiborni va boshqalarni yo'qotish tavakkalchiligi o'z ichiga oladi. Kapital yetarliligiga eng kam bo'lgan talab o'z ichiga kredit va operatsion tavakkalchiliklarni baholashni olib, bunda bozor tavakkalchiligini baholashga talablar o'zgarmaydi. Foiz tavakkalchiligini baholash murakkab modelni qo'llashni talab qilganligi munosabati bilan Bazel qo'mitasi uni ikkinchi komponentga kiritishni maqsadga muvofiq deb topgan.

Kredit va operatsion tavakkalchiliklarni baholash, banklar tomonidan quyidagilardan foydalanish ko'zda tutilgan: ichki reytingning andozaviy, baza usullari, ichki reytingning mukammal usuli.

Aktivlarning turli toifalari bilan bog'liq tavakkalchiliklarni baholash aniqligini oshirish uchun banklarga tashqi kredit reytinglaridan foydalanish imkonini, ya'ni moliya instrumentlarini investitsion jihatdan jalb qilishni baholash bilan malakali shug'ullanadigan ixtisoslashgan moliya agentligi tomonidan, shuningdek, eksport operatsiyalarni kafolatlash bilan shug'ullanadigan sug'urta kompaniyalarga berish masalasi ko'tarilgan edi. Mazkur sohada Standart and Poor's, Moody's Service, Fitch IVSA mashhur firmalardan hisoblanadi.

Ushbu kelishuvga muvofiq Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotiga (IHRT) a'zo bo'lgan mamlakatlar qarzdorlari va bu mamlakatlardan tashqari bo'lgan qarzdorlarga bo'lishni tugatish ko'zda tutilgan. Amaliyot shuni ko'rsatdiki, qarzdorlarni bunday bo'lish ularni sifatiga qo'yiladigan talablarni to'liq aks ettirmaydi. Yangi usul bo'yicha qarzdor (aktiv)lar bo'yicha tavakkalchilikning asosiy toifalari ko'rsatilgan: davlat boshqaruv va hokimiyat tashkilotlari (hukumat, mamlakat Markaziy banki), tijorat banklari, aniq, sohaning nomoliyaviy tashkilotlari, jismoniy shaxslar, moliyani loyihalash hamda kapitalda qatnashish.

Yangi tizim bo'yicha muhim o'rinni ixtisoslashtirilgan reyting agentliklari o'ynaganligi sababli ularni tanlab olish mezonlari (obyektivlik, aniq, uslublardan foydalanish, reyting agentliklariga bo'lgan ishonch) oldindan kelishib olinadi.

Yuqorida aytib o'tilgan kapitalni aniqlash bo'yicha yangi talab o'zgarishsiz qoldi. Kapitalni yetarliligi to'g'risidagi 1988-yildagi Nizomga muvofiq qarzdorlarga beriladigan kreditlar uning moliyaviy holatidan qat'i nazar 8 foiz miqdorida o'z mablag'lari bilan ta'minlanishi lozim. Berilayotgan kreditlar ta'minotiga bunday o'rnatilgan talab iqtisodiy nuqtayi nazardan ko'p banklar kapitalini noratsional taqsimlanishiga olib keldi. Kredit tavakkalchiligi kichik bo'lgan tijorat banklari balansinipg aktiv portfeli iqtisodiy nuqtayi nazardan o'z kapitalini yuqori miqdorda ta'minot sifatida ajratishi lozim bo'ladi. Va aksincha kredit tavakkalchiligi darajasi yuqori bo'lgan banklarda ko'zda tutilmagan vaziyatlar yuz bergan hollarda o'z kapitali yetishmasligi mumkin.

Bankning o'z kapitali xavf va zararlar vujudga kelganda bankni faoliyat ko'rsatishini ta'minlaydi. Shuning uchun kapitalning himoya alomatlari uning miqdori bilan balki uni aktivlarga: (birlamchi zaxira, kreditlar, qimmatli qog'ozlar, ko'chmas mulk va boshqalar) joylashtirish tarkibi darajasi bilan belgilanadi.

Qabul qilingan kelishuvga muvofiq kapitalni yetarliligi xo‘jalik subyektlari faoliyatiga ta’sir qiluvchi tavakkalchilik xarakteri bilan belgilanadi.

2005-yildan boshlab qarzdorning kredit qobiliyati har bir mijozga beriladigan bankning ichki reyting tizimi bilan baholanadigan bo‘ladi. Bunda, to‘lovga qobiliyatlik reytingi qancha past bo‘lsa, o‘z kapitali miqdoriga bo‘lgan talab shuncha yuqori bo‘ladi. Mustaqil ishlab chiqarish reyting tizimidan foydalanish tijorat banklari uchun kreditlashga har tomonlama qarzdor bilan bog‘liq tavakkalchilik darajasi va turiga qarab yondashish imkonini beradi. Shu bilan birgalikda zamonaviy dunyoda tavakkalchiliklar doim diversifikatsiya qilinib borishi hamda bank oldida mazkur tavakkalchiliklarni baholash uslublarini har doim yaxshilab borish vazifasi turadi. Ushbu masalani hal qilish uchun banklarning o‘zlarini hamda nazorat organlarini, maslahat beruvchi firmalarni, reyting agentliklari-ning harakatlarini muvofiqlashtirish lozim bo‘ladi.

Mavzuning mohiyatidan kelib chiqib Bazel qo‘mitasining iqtisodiy me‘yorlarni bajarilishini nazorat organlari tomonidan nazorat qilish yuzasidan bildirgan takliflariga qisqa to‘xtalib o‘tsak. Banklar kapitalni yetarliligiga qo‘yiladigan talabni yangilashning muhim o‘rnini Bazel qo‘mitasi nazorat faoliyatini mukammallashtirishga qaratgan. Nazorat organlarining maqsadi bankning kapital bazasi holatini nazorat qilish bo‘lsa, ularning strategiyasi - kapitalni bankning tavakkalchilik umumiy tuzilmasiga muvofiqligini ta’minlashi lozim bo‘ladi. Shu sababli nazorat organlari banklarning o‘z mablag‘lari kapitalni yetarliligi me‘yorining eng kam talablarini bajarishini talab qilishi huquqiga ega bo‘lishi, shuningdek, kapital bazasini baholash jarayoni va reytingi ishlab chiqilgan bo‘lishi lozim.

Kapital yetarliligi darajasini hamda kapitalni qo‘shimcha miqdorlarini (kapitalning ikkinchi darajasi) baholashda bank va nazorat organlari iqtisodiy jarayonlarni bog‘liqligi hamda umumiy makroiqtisodiy holatni e’tiborga olishni Bazel qo‘mitasi taklif qilgan.

Bank holatiga yomon ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan jarayonlarni oldini olish maqsadida istiqbolli testni o‘tkazish lozim bo‘ladi. Shuningdek, Bazel qo‘mitasi bank tomonidan qabul qilingan strategiya, uning kapitali va to‘lov qobiliyatini saqlash imkonini bermasa, nazorat organi uning faoliyatiga aralashish huquqi berilishi borasidagi taklifi bilan chiqqan.

Bank faoliyatida turli tabiatdagi foiz tavakkalchiligini paydo bo‘lishini hisobga olgan holda, Bazel qo‘mitasi mazkur turdagi tavakkal-

chilikni ikkinchi komponent doirasida hisobga olishni maslahat bergan. Agarda nazorat organlari shuni aniqlasaki, banklar foiz tavakkalchiligi darajasi miqdoriga mos ravishda kapitalni yetarli darajasiga ega bo'lmasa, unda ular bank faoliyatiga aralashishi orqali yoki tavakkalchilikni kamaytirishni yoki o'z kapitali miqdorini oshirishni talab qilishlari mumkin bo'ladi. Qo'mita shuni tushunib yetdiki, bunday banklarni topish uchun milliy miqyosda ma'lum darajada erkin faoliyat ko'rsatishi hamda ssuda-depozit operatsiyalar bo'yicha foiz tavakkalchilikni hisoblash uslubini ishlab chiqish zarur bo'ladi.

Shuningdek, rivojlangan davlatlar bank nazorati organlari bilan birgalikda ishlab chiqilgan xalqaro andozalari, ya'ni xalqaro darajadagi bank nazoratining 25 ta asosiy tamoyillari 1997-yil Bazel qo'mitasi tomonidan e'lon qilindi. Bu esa jahonning barcha davlatlarida banklarni nazorat qilish organlari tomonidan olib boriladigan nazorat tizimini bir xil andozaga keltirish imkonini berdi. Asosiy tamoyillar Bazel qo'mitasi tomonidan tayyorlangan 3-jildli hujjatlar to'plami bilan birga chop etildi. To'plam o'z ichiga Bazel qo'mitasi tomonidan 1975-yildan buyon ishlab chiqilgan nazorat siyosati masalalari bo'yicha muvofiqlashtirilgan asosiy hujjatlarni ifoda etadi.

Bazel qo'mitasining asosiy tamoyillari 1997-yil sentabr oyida Gonkongda bo'lib o'tgan Xalqaro Valuta fondi va Jahon bankining yig'ilishi arafasida nashr etildi. Asosiy tamoyillari Bazel qo'mitasi hamda bir qator "10" lik guruhiga kirmaydigan, jumladan, Chili, Xitoy, Chexiya, Gonkong, Meksika, Rossiya va Tailand davlatlari nazorat organlari bilan o'zaro faol hamkorlikda amalga oshirildi. Ushbu ishda yana 8 ta davlat, jumladan Braziliya, Vengriya, Indoneziya, Koreya, Malayziya, Polsha va Singapur bevosita ishtirok etdilar. Asosiy tamoyillarni keyingi boblarda yanada chuqurroq ko'rib chiqamiz.

Shunday qilib rivojlangan xorij davlatlarida bank nazorati tizimini shakllanishida asosiy e'tibor Markaziy banklar tomonidan tijorat banklari tomonidan amalga oshiriladigan operatsiyalari natijasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni oldini olish, kreditorlar va omonatchilar huquqini himoya qilishning zamonaviy mexanizmlarini yaratishga qaratilgan. Katta yo'qotishlar bilan bog'liq bank risklarini aniqlashda xalqaro kelishuv Bazel qo'mitasi talablari katta ahamiyatga egadir.

BAHS-MUNOZARA YOKI NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. Tijorat banklari faoliyatini tartibga solishning zarurligi.
2. Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish mexanizmlarining paydo bo'lish tarixi.
3. AQSH da banklar faoliyatini nazorat qilish tizimini tashkil topishi va uning o'ziga xos xususiyatlari.
4. Buyuk Britaniyada bank nazorati.
5. Germaniya bank nazoratining o'ziga xos xususiyatlari.
6. Xalqaro tajribada bank nazorati qaysi muassasalarga yuklatiladi.
7. Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasining vujudga kelishi va rivojlanishi:
 8. Bazel qo'mitasini tashkil topishi;
 9. Bazel qo'mitasining tarkibiy tuzilishi;
 10. Bazel qo'mitasining maqsad va vazifalari;
 11. Bazel qo'mitasining asosiy tamoyillari;
 12. Bank nazorati bo'yicha xalqaro andozalarning shakllanishi.

4 bob. TIJORAT BANKLARI FAOLIYATINI NAZORAT QILISH BO‘YICHA XALQARO BAZEL STANDARTI

REJA:

4.1. Bank nazorati bo‘yicha xalqaro talablarning vujudga kelishining nazariy asoslari

4.2. Bank nazorati bo‘yicha Bazel Qo‘mitasining asosiy prinsiplari

4.1. Bank nazorati bo‘yicha xalqaro talablarning vujudga kelishining nazariy asoslari

Barcha mamlakatlarda bank nazoratining asosiy obyekti kredit muassasalar, ya'ni tijorat banklari hisoblanadi. Jahonning rivojlangan davlatlari tajribasiga ko'ra, emissiya banki va tijorat banklari tarmog'ini o'z ichiga olgan ikki pog'onali bank tizimini samarali faoliyat ko'rsatishini yo'lga qo'ymay turib, davlat iqtisodiyotini yuksaltirish va uning barqarorligiga erishish mumkin emas. Bunda birinchi pog'onada Markaziy bank bo'lib, u mamlakatning pul muomalasini va barcha kredit muassasalarining faoliyatini tartibga solib turadi. Ikkinchi pog'onani esa tijorat banklari va boshqa kredit tashkilotlari tashkil etadi.

Har qanday davlatning iqtisodiyot sohasidagi pirovard maqsadi barqaror iqtisodiy o'sishni, yuqori bandlikni, barqaror ichki baholarning mavjudligini ta'minlash hisoblanadi. Ushbu maqsadga iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonida erishiladi. Pul-kredit siyosati, budget siyosati, narx-navo siyosati, ish haqi va bandlik siyosati iqtisodiy siyosatning muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Pul-kredit siyosati inflatsiyani jilovlash, ishlab chiqarishning pasayishi va ishsizlikning oldini olish, to'lov balansining muvozanatlashgan holatini saqlab turish, faol bozor konyunkturasi ta'minlash maqsadida amalga oshiriladigan siyosatdir. Mazkur siyosat barcha davlatlarda Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladi. Ayrim davlatlarda u Milliy bank deb ham yuritiladi, AQSHda esa Federal Rezerv Tizimi (FRT) deb ataladi.

Bank faoliyati barcha mamlakatlarda qat'i ravishda tartibga solinadi va nazorat qilinadi. Zero, banklar mamlakatdagi kapitalni safarbar qilish va kreditlar taqdim etish bilan mamlakat moliya tizimida faol ishtirok etadi. Bank nazoratini amalga oshirishning bir qator sabablari manfaatlar nuqtayi-nazaridan kelib chiqadi va ular quyidagilardan iborat:

Birinchidan, banklar mamlakat aholisining jamg'armasini asosiy saqlovchisi hisoblanadi. Banklar faoliyatini nazorat qilish mamlakat aholisini moddiy zarar ko'rishdan saqlash uchun tashkil etiladi. Chunki banklarning asosiy maqsadi daromad olishga qaratilgan bo'lib, bank daromadlilikligi uning likvidligi bilan teskari mutanosiblikda bo'lgan holda risk bilan to'g'ri mutanosiblikdadir. Bu esa, ba'zi hollarda banklarning investitsion va kredit portfelining yomonlashuviga olib kelishi mumkin. Bank mijozlari esa bank ro'para kelayotgan risk haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lmaydi. Demak, bankning riskni qabul qilish ehtimolining oshishi mamlakat aholisining jamg'armasining jiddiy zarar ko'rishiga olib keladi. Bankning salbiy faoliyatidan aholi jamg'armalarining faqat qisqa muddatli yuqori likvidli depozitlarga qo'yilgan qismi zarar ko'rib qolmay, balki uzoq muddatli jamg'armasi masalan, pensiya fondiga ajratilgan ajratmalar ham jiddiy zarar ko'rish mumkin. Bu esa, bank nazoratining naqadar muhimligini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, bank kreditorlari manfaatlarini himoya qilish maqsadida banklar faoliyatini nazorat qilish, tartibga solish amaliyotlari qo'llaniladi. Xo'jalik yurituvchi subyektlar va individual shaxslar o'z faoliyatlarini rivojlantirish, turmush farovonliklarini oshirish uchun tijorat banklarining turli xil kreditlaridan foydalanishadi. Ushbu kreditlar keng omma uchun yo'naltirilishini hamda bank xizmatlarining narxini oshib ketmasligini ta'minlash maqsadida hukumat, bank nazoratining bilvosita vositasi bo'lgan banklar o'rtasidagi kuchli raqobatni ta'minlashi kerak.

Uchinchidan, hukumat o'z iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish uchun samarali bank nazoratini tashkil qilishga harakat qiladi. Bu butun iqtisodiyotni inqirozga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari, banklar bo'sh pul mablag'larini jalb etib, ularni kreditlar uchun yo'naltirish bilan mamlakatdagi iqtisodiy faollikni oshirib, ishsizlik darajasini kamaytiradi, shu bilan birga, mamlakatdagi pul massasiga bilvosita tasir etib, inflatsiyani keltirib chiqaradi. Shuning uchun hukumat samarali bank nazoratini tashkil etishga harakat qiladi.

To'rtinchidan, bank aksiyadorlari va omonatchilar manfaatlarini himoya qilish uchun ham bank nazorati tashkil etiladi.

Bozor iqtisodiyoti to'liq qaror topgan rivojlangan davlatlarda davlatning bank nazorati sohasidagi siyosatining asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

- a) pul taklifi ustidan nazorat o'rnatish;
- b) iqtisodiyotdagi moliyaviy nobarqarorliklarga barham berish;
- v) banklarning foyda asosida faoliyat yuritishini ta'minlash;
- g) bank tizimiga nisbatan ishonchsizlik tuyg'ularini yuzaga keltirishga yo'l qo'ymaslik.

Iqtisodiyotga davlat aralashuvining qisqarishi, moliyaviy munosabatlarni erkinlashtirilishi barqaror pul-kredit tizimini rivojlantirishga imkoniyat tug'diradi. Ayni vaqtda, kuchayib boruvchi raqobat, o'zgaruvchan baholar sharoitida bank risklari va nobarqarorlik kuchayadi. Yirik banklarning bir vaqtning o'zida bankrot bo'lishi milliy iqtisodiyotga jiddiy ziyon yetkazadi, to'lov tizimining izdan chiqishiga, pul taklifi-ning keskin qisqarishiga olib kelishi mumkin. Demak, bank tizimini tartibga solish mexanizmini takomillashtirish orqali umumiy nobarqarorlik darajasini pasaytirish mumkin.

Bank ishi paydo bo'lgan vaqtdan boshlab alohida banklarning bankrotligi, depozitlarni ommaviy tarzda banklardan qaytarib olinishi natijasida yuzaga keladigan nobarqarorliklar bank tizimini tartibga solish amaliyotining vujudga kelishini taqozo qildi. Bank faoliyatini tartibga solish orqali hukumat omonatchilarni va kreditorlarni moliyaviy yo'qotishlardan, iqtisodiyotni esa banklarning bankrotligi natijasida yuzaga keladigan og'ir oqibatlardan himoya qiladi.

O'zbekiston bank tizimini qayta qurish mustaqil davlatimiz iqtisodiy tizimining muhim yo'nalishlaridan biri bo'ldi. Xo'jalik mexanizmi bir maromda faoliyat yuritishi barqaror ishlaydigan banklar milliy tizimini taqozo etadi. Bugungi kunda iqtisodiyotni bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida sifat jihatidan butunlay yangi bank tizimi hamda bank nazoratini tub asosini yaratish va qurish uzluksiz davom ettirilmoqda.

Banklar ustidan nazorat qilish, ular faoliyatida muayyan cheklashlarni o'rnatish iqtisodiy erkinlikka zid bo'lgan holat sifatida qaralishi mumkin. Lekin jahonning ko'pgina rivojlangan davlatlarida banklar, shuningdek, boshqa moliya tashkilotlarining faoliyatlari ko'p darajada davlat tomonidan tartibga solinadi. Boshqacha qilib aytganda, hatto rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy sektor jiddiy ravishda tartibga solinar ekan, o'tish davrida buni to'la oqlash mumkin.

To'g'ri, bank faoliyatini tartibga solishda raqobatning rivojlanishiga xalaqit beradigan omilga aylanadigan chegarani belgilash oson emas.

Shuning uchun, jahonda umumiy qabul qilingan tamoyillar va qoidalar har bir mamlakatda aniq vaziyat tahlilini hisobga olgan holda qo'llaniladi.

U yoki bu bankning faoliyatida aniqlangan kamchiliklarni tuzatishga majbur qilish uchun nazorat organi ixtiyorida ta'sir ko'rsatish choralarining muayyan to'plami bo'lishi kerak. Respublikamizdagi yangi bank qonunlarimizga ko'ra, turli vaziyatlarda foydalanish mumkin bo'lgan tabaqalashgan choralar majmui ko'zda tutilgan. Jumladan, iqtisodiy me'yorlarni o'zgartirish, majburiy rezerv fondini oshirish, ayrim bank operatsiyalarini amalga oshirishni taqiqlab qo'yish, hissadorlarga dividendlar to'lashni to'xtatib qo'yish, bank ustidan vasiylik o'rnatish kabilardir. Eng so'nggi chora esa, ularga berilgan litsenziyalarni qaytarib olishdir.

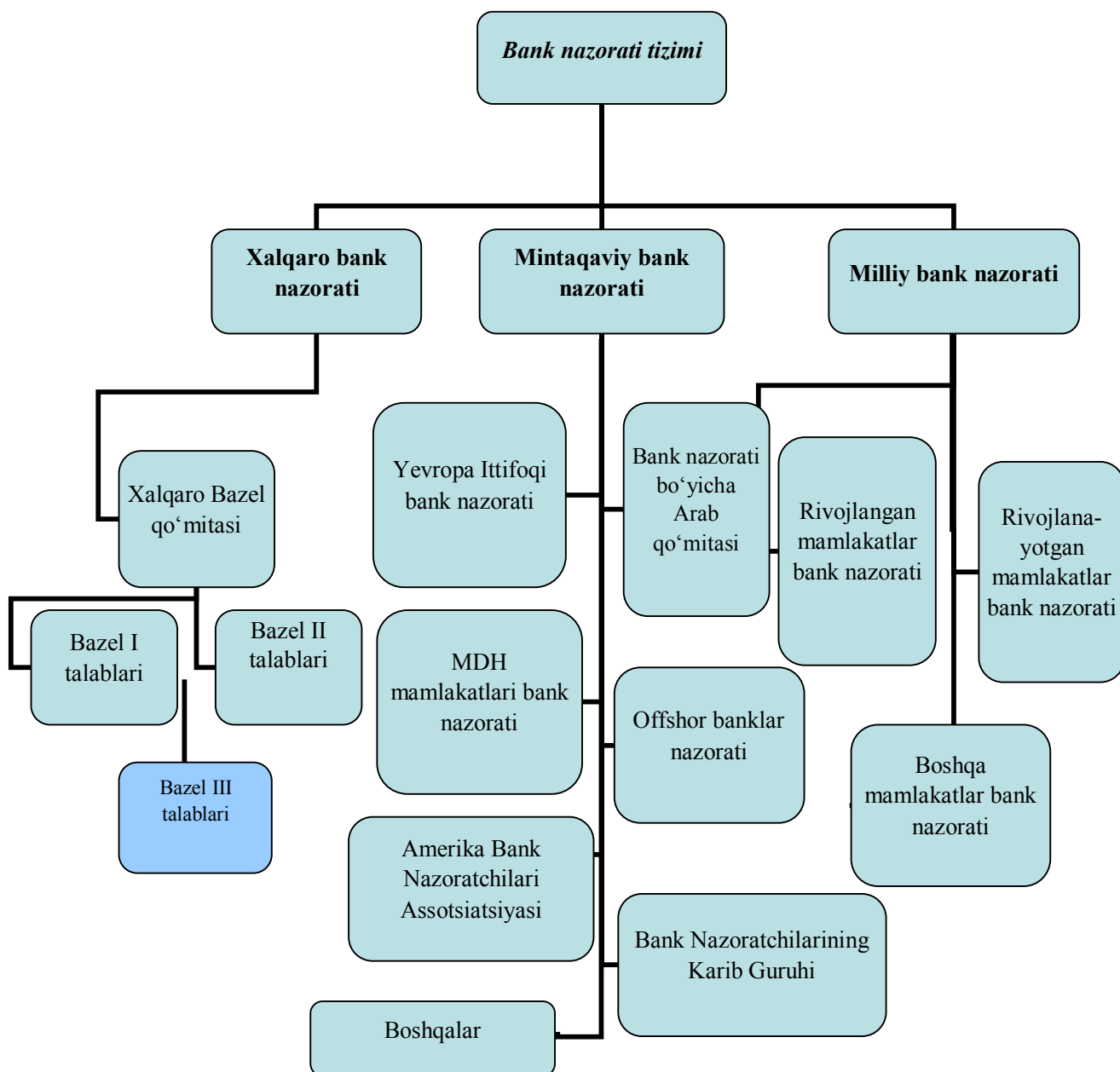
Tijorat banklarini nazorat qilish deganda, banklarning barqarorligini ta'minlash maqsadida doimiy ravishda amalga oshiriladigan nazorat tushuniladi.

Davlatning pul-kredit siyosati, xususan tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish siyosati qonun hujjatlari, hukumat qarorlari, Markaziy bankning yo'riqnomalari asosida amalga oshiriladi. Huquqiy me'yorlar banklar uchun majburiy bo'lgan cheklovlar va faoliyatning qat'i chegaralarini belgilab beradi. Bu esa, bank sifatsiz boshqarilgan taqdirda jiddiy zararlar yuzaga kelishini oldini oladi. Bank faoliyatini tartibga solishning huquqiy asoslarining mustahkam emasligi banklarning bankrot bo'lishi va umumiy nobarqarorlikni yuzaga kelishini kuchaytiradi. Bank tizimini ishonchli tarzda himoya qilishni ta'minlaydigan huquqiy tartibga solish me'yorlarini yaratish lozim. Masalan, iqtisodiy normativlar barcha tijorat banklariga nisbatan bir xil tarzda qo'llanilishi lozim. Aks holda, ayrim banklar erkin raqobat muhitidan chetga chiqib qoladi.

Bank nazorati 100 yildan ortiq muddat davomida AQSH da va G'arbiy Yevropa davlatlarida o'zining qanday ko'rinishda bo'lishidan qat'i nazar, shakllanib kelgan edi. Quyidagi chizmada bank nazorati tizimi keltiriladi.

Shu o'rinda rivojlangan davlatlarda, xususan Yevropa Ittifoqi davlatlarida, AQSH, Kanada, Yaponiya kabi davlatlarda bank nazoratining zarurligi 1975-yilga kelib o'z aksini topdi, ya'ni rivojlangan davlatlar bank nazoratini faqat moliyaviy sektorda emas, balki, umuman iqtisodiyotda asosiy rol o'ynashini tan oldilar. Natijada, bank nazorati bo'yicha xalqaro tashkilot "Bazel qo'mitasi" vujudga keldi. Banklarning tizimli riskni keltirib chiqarishi, bir-biri bilan iqtisodiy aloqada bo'lgan

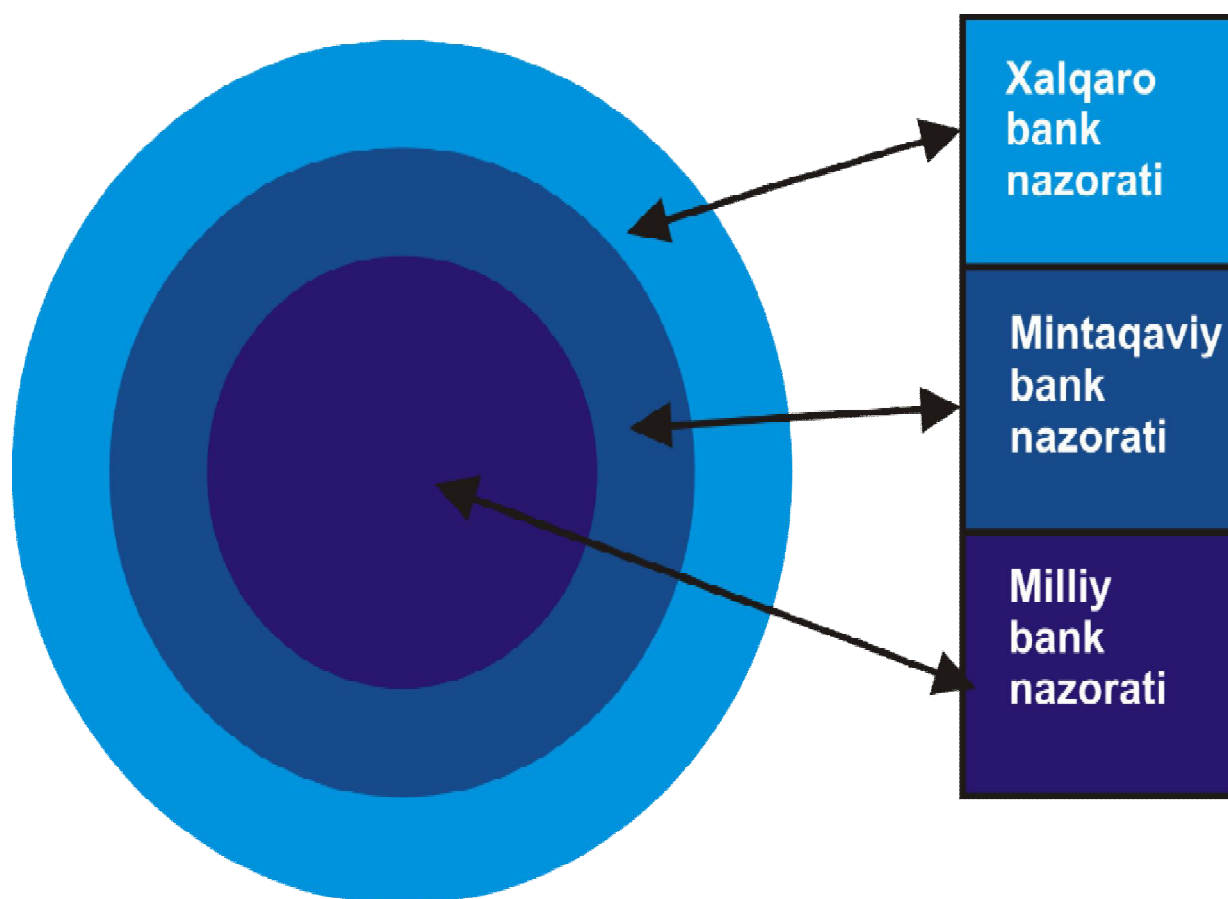
davlatlarni ham iqtisodiy inqiroz yoqasiga olib kelishi mumkin. Bu xuddi Lorensning “Kapalak effekti” nazariyasiga o‘xshaydi. Unga ko‘ra, Braziliyada qanot qoqqan kapalaklar Texasda tornado bo‘lishiga olib keladi. Bunday inqirozlar ehtimolining ortishi mamlakatlar o‘rtasida mintaqaviy bank nazoratini tuzish zarurligini keltirib chiqardi. Hozirgi kunda bank nazorati tizimini chizma 1 da ko‘rishimiz mumkin.

2-rasm. Xalqaro bank nazorati tizimi¹³

¹³ Norqobilov S., Dadaboyeva H., Jo‘rayev O‘. Xalqaro amaliyotda bank nazorati. –T.: “IQTISOD–MOLIYA”, 2007. 38-bet.

Bazel qo‘mitasi butun dunyo bank nazorati tamoyillarini ishlab chiqadi va mintaqaviy bank nazoratida banklar faoliyati, ularning nazorat qilish tamoyillari ishlab chiqilib, davlatlar uni o‘zlarining iqtisodiy holatidan kelib chiqqan holda bank nazorati bo‘yicha andozalariga muvofiqlashtirishadi. Umuman olganda, bank nazoratining mamlakatlar o‘rtasida va xalqaro miqyosda qamrab olish ko‘lamini quyidagicha tasvirlash mumkin.

3-rasm. Bank nazoratining xalqaro miqyosda qamrab olish darajasi¹⁴

Keng ma‘noda aytganda, bank nazorati bu hukumat tomonidan moliyaviy sektorni ishonchliligini, barqarorligini ta‘minlashda ishlatiladigan tizimdir.

Barcha davlatlardagi bank nazorati tizimlari oldida 2 ta muhim vazifa turadi:

1. Bank tizimini mustahkamlash hamda iqtisodiy o‘shishiga hamkorlik qilish.
2. Barcha omonatchilar va kreditorlar manfaatlarini himoya qilish.

¹⁴ Norqobilov S., Dadaboyeva H., Jo‘rayev O‘. Xalqaro amaliyotda bank nazorati. –T.: “IQTISOD–MOLIYA”, 2007. 39-bet.

Bank nazorati oldida turgan asosiy vazifa butun bank tizimi barqarorligini ta'minlash bo'lsa-da, lekin alohida olingan bank duch kelishi mumkin bo'lgan jiddiy muammolarni va inqirozlarni oldini olish maqsadga erishishdagi eng yaxshi yo'ldir. Omonatchilar va kreditorlar manfaatini himoya qilishdan maqsad, ular o'z mablag'laridan foydalana-yotgan banklar tomonidan qanday xavf-xatarli operatsiyalar bajarilayotganligi to'g'risida to'liq ma'lumotga ega emaslar.

Bu borada respublikamizda amalga oshirilgan ishlardan biri 1997-yil mart oyidan boshlab jahon andozalariga mos keladigan va banklar faoliyatini oydinlashtirish imkonini beradigan tijorat banklari hisobvaraqlari yangi rejasi amalga joriy qilingani bo'ldi. Yangi hisobvaraqlar rejasini joriy qilinishi banklar faoliyati "oshkoraligini" (inglizcha "transparent"-shaffoflik, ochiqlik, oydinlik) sarmoyadorlar, bank mijozlari va boshqa manfaatdor foydalanuvchilar uchun ochiqligini ta'minlash imkonini berdi.

Bank faoliyatini nazorat qilishning zarurligi amalga oshiriladigan monetar siyosatning asosini tashkil etish bilan birgalikda respublikamizning bozor iqtisodiyotiga o'tishdagi o'ziga xos yo'li bilan ham bog'liqdir.

Respublikamizda Markaziy bank tomonidan tijorat banklari faoliyatini nazorat qilinishining asosiy maqsadi tijorat banklariga biron bir iqtisodiy chora ko'rish emas, balki bank faoliyatida mavjud bo'lgan kamchiliklarni bartaraf etib, bank tizimining barqarorligini oshirish natijasida bank omonatchilari va kreditorlarining manfaatlarini himoya qilishdan iboratdir.

Shu o'rinda Markaziy bankning tijorat banklarini litsenziyalash bo-rasidagi siyosatini alohida ta'kidlab o'tish lozim. Banklarni litsenziyalash va ular faoliyatini tartibga solish, ya'ni bank nazorati bank tizimi-ni barqarorligini saqlash, yangi moliyaviy jihatdan barqaror bo'lgan banklarning bozorga kiritilishini nazorat etish yo'llaridan biridir. Banklarni ro'yxatga olish va litsenziyalash jarayonini takomillashuvi, avvalambor, litsenziyalash andozalarini, ya'ni bank muassasalarining moliyaviy ahvoli, bank rahbarlari malakasi va obro'siga qo'yiladigan talablarni oshirishdan iboratdir.

Shuni alohida qayd etish lozimki, respublikamizda Markaziy bank tomonidan tijorat banklari sonini ko'payishga yo'l qo'ygan MDH davlatlaridan farqli o'laroq, banklarni sonidan ham ko'ra sifatiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu esa, ko'plab davlatlarda yuz bergan moliyaviy inqirozlarni respublikamiz bank tizimiga o'z ta'sirini o'tkazmaganligi

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining tijorat banklarini litsenziyalash va bank nazoratini tashkil etishda olib borayotgan siyosatini to'g'riligini yana bir bor isbotladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, banklar tomonidan o'z kapitali yetarliligini ta'minlanishi, Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan iqtisodiy me'yorlarga rioya etilishi, iqtisodiyotning real sohasiga yo'naltirilgan kredit qo'yilmalari o'sishini va riskning oqilona diversifikatsiyalanishini ta'minlanishi, kreditlar berish shartlarini, shuningdek, bank kredit portfelining holatini aksiyadorlar va omonatchilar manfaatlarini himoya qilish nuqtayi nazaridan kelib chiqqan holda nazorat qilinishi bank nazoratining mohiyatini bildiradi.

Rivojlangan mamlakatlar banklari tomonidan o'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, keyingi 15-20 yil mobaynida bank nazorati nafaqat moliya sektorida, balki butun iqtisodiyotda juda muhim rol o'ynaydi. Bank nazorati o'zining turli xil ko'rinishlari bilan 100 yildan ko'p vaqt mobaynida banklar faoliyatida ulkan ahamiyat kasb etmoqda.

Ilk vujudga kelgan banklar faoliyatida ularni barqarorligini saqlab turish, banklarning moliyaviy muammolarini oldindan aniqlash imkoniyatlari bo'lmaganligi tufayli ko'pchilik banklar ketma-ket bankrot bo'la boshlagan. Banklarni nazorat qilish bo'yicha turli mamlakatlarda turli nazorat organlari nazoratni amalga oshirishadi.

Bu holatdan kelib chiqqan holda, ya'ni banklarda asta-sekin mazkur muammolarni yechimini topish va bartaraf etish hamda omonatchilarning manfaatlarini himoya qilish maqsadida bank nazoratining dastlabki shakllari yuzaga kela boshlagan. Bank nazoratini tashkil etish bo'yicha ko'pgina davlatlarda turli davrlarda bank bo'yicha qonun qabul qilingan.

Bank nazoratining vujudga kelish tarixi va ularning tashkil etilishini ayrim rivojlangan davlatlar misolida ko'rib o'tamiz.

Amerika Qo'shma Shtatlarida Bank nazoratining tashkil etilishi.

AQSHda 12000 dan ortiq tijorat banklari, taxminan 3000 ta jamg'arma banklari va ssuda-jamg'arma assotsiatsiyalari faoliyat yuritadi. Shuningdek, 13000 kredit uyushmalari va 12 ta moliyaviy konglomeratlar bank xizmatlari bozorida samarali faoliyat olib bormoqda.¹⁵

Bank nazoratining vujudga kelishi hamda uning rivojlanish jarayonlarini AQSHda kuzatadigan bo'lsak, albatta ayrim tegishli qonunlarga to'xtalib o'tish lozim. 1863-yildagi "Milliy bank to'g'risida"gi

¹⁵ Питер С. Роус "Банковский Менеджмент" пер. с англ. "Дело", Москва, 1997. 45 стр.

qonunga asosan mamlakatning milliy valutasini joriy etildi va Milliy bankka banknotalar chiqarish huquqi berildi. Mazkur qonunga asosan mamlakatda pul muomalasini tartibga solish va Milliy bank uchun pul rezervlarini ta'minlash maqsadida "Pul muomalasini nazorat qiluvchi ofis" nomli maxsus xizmat turi tashkil etildi. Lekin, u kreditor vazifasini bajarmadi.

Shuni ta'kidlash joizki, AQSHda 1913-yilga qadar Markaziy bank yoki uni funksiyasini bajaruvchi boshqa bir organ faoliyat ko'rsatmagan. Bu davrga kelib esa, AQSHda Federal Rezerv Tizimi (FRT) tashkil etildi. Federal banklar va Federal Rezerv Tizimining tashkil etilishi o'z navbatida, banklar likvidligini oshirish imkonini berdi hamda u kreditor vazifasini bajara boshladi. Bundan tashqari, FRT tomonidan foiz stavkalari miqdorini belgilash, ochiq bozorda operatsiyalarni amalga oshirish va tijorat banklari rezervlarini nazorat qilish kabi vazifalar ham amalga oshirila boshlandi.

1930–34-yillar davomida AQSH banklarining ko'pchiligi bankrotga uchrashi oqibatida 1934-yilda mamlakatda "Depozitlarni Sug'urtalash Federal Korporatsiyasi" (DSFK) tashkil topdi. Uning asosiy vazifasi tijorat banklarini bankrot bo'lishini oldini olish hamda omonatchilar (kreditorlar) manfaatlarini himoya qilishdan iborat edi.

Mazkur mamlakatda bir necha yillar mobaynida banklar faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish jarayoni Federal va Shtatlar darajasida keng tarzda shakllanib keldi.

AQSHda banklar faoliyatini tartibga solish 2 ta muhim tamoyilga asoslanadi:

1. Kredit institutlarini barqarorligini ta'minlash va ularning bankrot bo'lishini oldini olish (ushbu tamoyilni amalga oshirish maqsadida yuqori xatarli bank operatsiyalari bo'yicha qonuniy tarzda chegaralar o'rnatildi. Shulardan biri bitta qarz oluvchiga beriladigan kredit miqdoridir).

2. Sarmoyalarning kamchilik banklar qo'lida to'planishini cheklash va pul bozorini monopol tarzda nazorat qilinishiga yo'l qo'ymaslik. (Ushbu tamoyilga asosan banklarning bo'limlarini ochish bo'yicha bitta shtat me'yorida chegaralar belgilandi, xolding kompaniyalarini tashkil etish ustidan FRT nazorati joriy etildi).

AQSHda banklar faoliyati ustidan nazorat juda murakkab tizimga ega bo'lib, u ikki bo'g'inda olib boriladi:

1) Milliy banklar tizimi Federal Hukumatiga, ya'ni pul muomalasini nazoratchisiga bo'ysunadi;

2) Shtatlar banklari tizimi ayrim shtatlarga bo'ysunadi.

Federal darajada asosan 3 ta tashkilot: pul muomalasi nazoratchisi, FRT, DSFK hamda yana bir qator nazorat organlari tomonidan bank nazorati amalga oshiriladi. AQSHdagi banklar faoliyati, ularning nazorati hamda tartibga solishni amalga oshiruvchi tashkilotlar va ularning majburiyatlari quyidagicha:

Federal Rezerv Tizimi:

- mamlakatda bank xolding kompaniyalari, shtatlarda charter olgan banklar ustidan doimiy nazoratni tashkil etadi va amalga oshiradi;
- depozitlar bo'yicha majburiy zaxiralar miqdorini belgilaydi;
- AQSHda asos solingan xalqaro bank muassasalariga charter beradi va ular faoliyatini doimiy nazorat qiladi;
- FRT ga a'zo banklarning yangi bo'limlarini ochilishiga, milliy banklarning qo'shilishiga, birlashishiga va ularning qayta tashkil etilishiga, sotib olinishiga ruxsat beradi.

Pul muomalasi nazoratchisi:

- yangi milliy banklar tashkil etilishida ularga charter beradi;
- Milliy banklar ustidan doimiy nazoratni amalga oshiradi;
- Milliy banklarning yangi bo'limlarini ochilishida ruxsat berishga, milliy banklarning qo'shilishiga, birlashishiga va ularning qayta tashkil etilishiga, sotib olinishiga mas'uldir.

Depozitlarni Sug'urtalash Federal Korporatsiyasi:

- Korporatsiya talablarini bajargan banklar depozitlarini sug'urtalaydi;
- Korporatsiyaga a'zo banklarning yangi bo'limlarini ochilishida ruxsat berishga, milliy banklarning qo'shilishiga, birlashishiga va ularning qayta tashkil etilishiga, sotib olinishiga javobgar;
- depozitlari sug'urtalanadigan barcha banklardan moliyaviy hisobotlarini talab qiladi.

Federal moliyaviy institutlarni tekshirish konsulligi.

Ushbu Konsullik 1979-yil 10-mart kuni tashkil etilgan. Konsullik rasmiy tashkilot bo'lib, u moliyaviy institutlarni tekshirish uchun umumlashgan andozalar, tamoyillar va hisobot shakllarini ishlab chiqishda va-kolatdor tashkilot hisoblanadi. Konsullik andozalarni ishlab chiqishda FRTning boshqaruv kengashi, DSFK, kredit uyushmalarini milliy Boshqaruvi, Pul Muomalasi Nazorati Ofisi va Jamg'arma Nazorati Ofisi bilan ishlab chiqadi. Ushbu konsullik moliyaviy institutlarni, jumladan, tijorat banklarini UBPR(Uniform Bank Performance Report) bo'yicha nazorat qilishni ishlab chiqqan. Bank faoliyatining hisoboti (UBPR) har

chorakda banklarga yuboriladi va u federal darajada banklarni nazorat qiladi. UBPR hisobotida bankning aktivlari, uning majburiyatlari, kapitali, daromad va xarajatlarining joriy yil hamda oldingi 3 yildagi holati haqida ma'lumotlar beriladi. Shuningdek, taqdim etilgan kreditlar strukturasini, lizing bo'yicha majburiyatlar, muammoli kreditlar bo'yicha hamda kreditlar bo'yicha yo'qotishlar tahlili va bankning risk darajasi taqdim etiladi. UBPR yordamida AQSHda tijorat banklari masofadan turib nazorat qilinadi. Tijorat banklari faoliyatini nazorat qilishda, tahlil qilishda quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

- xususiy kapitalning daromadliligi (ROE—return on equity capital);
- aktivlarning daromadliligi (ROA—return on total assets);
- sof foiz marjasi;
- sof foizsiz marja;
- bankni operatsion foydasining sof marjasi;
- butun aksiyaga to'g'ri keluvchi sof foyda;
- foyda spredi;
- aktivlarning daromad bazasi;
- bank foydasining sof marjasi;
- bankning aktivlardan foydalanish koeffitsiyenti;
- kapital multiplikatori;
- soliqlarni boshqarish samaradorligi;
- xarajatlarni boshqarish samaradorligi;
- aktivlarni boshqarish samaradorligi;
- resurslarni boshqarish samaradorligi.

Adliya vazirligi banklarning qo'shilishiga, bank xolding kompaniyalari tomonidan banklarning sotib olinishini nazorat qiladi. Asosiy maqsadi esa ular o'rtasidagi sog'lom raqobatni ta'minlash va monopoliyaga qarshi kurashish.

Qimmatli qog'ozlar va Birja ishi bo'yicha Komissiya

Bank xolding kompaniyalari va banklar tomonidan chiqariladigan qarz majburiyatlari, qimmatli qog'ozlar ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Bank kengashlari yoki Bank faoliyati bo'yicha shtat Komissiyasi.

- Yangi banklar ochilishi uchun charter berishni amalga oshiradi;
- Shtatdagi charter olgan banklar ustidan doimiy nazoratni amalga oshiradi;
- Shtat miqyosidan chiqishni xohlovchi banklar arizasini ko'rib chiqadi va tegishli qarorlar qabul qiladi;

- Bank xolding kompaniyalarini tuzishda, bank filiallarini ochishda, boshqa banklar filiallarini sotib olishda tegishli qarorlar chiqaradi;

- Shtatda charter olgan banklar uchun minimal likvidlilik va bank kapitalining minimal miqdorini belgilaydi hamda ular bo'yicha talablar qo'yadi.

- Yo'riqnomalar ishlab chiqish, banklarda tekshiruvlarni o'tkazish va hokazolardan iborat.

AQSHda nazorat bo'yicha nodavlat nazorat organlari ham mavjuddir. Ular jumlasiga Amerika banklar assotsiatsiyasi, Mustaqil banklar assotsiatsiyasi, turli shaharlarning Kliring palatalari komiteti va boshqalar kiradi. Mazkur nodavlat nazorat organlarining vazifasi - mijozlarga xizmat ko'rsatish bo'yicha andozalar ishlab chiqish, bank operatsiyalarini amalga oshirishning texnik masalalarini hal etish, Kongress va matbuot bilan aloqada bo'lish kabilar hisoblanadi.

Buyuk Britaniyada bank nazoratining tashkil etilishi.

Buyuk Britaniyada yaqin davrga qadar banklar faoliyatini nazorat qilish to'g'risida qonun mavjud bo'lmagan. Kredit muassasalari ustidan amalga oshirib kelingan nazorat esa yashirin va norasmiy xarakterga ega edi.

Buyuk Britaniya banklarining faoliyati davlat aralashuvi va qonuniy tartibga solinishdan ozod edi. Banklar faoliyatini tartibga solish "Aksioner kompaniyalari to'g'risida"gi qonun doirasida amalga oshirilgan.

Banklar faoliyati ustidan kuchli nazoratning yo'qligi natijasida mablag'larni konsentratsiyalashuvi oqibatida mamlakatda banklarning birlashmalari tashkil topdi. Bu holat, bank operatsiyalarining asosiy qismi "Katta to'rtlik" banklari, ya'ni "Lloyds", "Midlend", "Barklayz" va "Neyshnl Vestminster" banklari hissasiga to'g'ri keldi. Shuningdek, kredit resurslari ham mazkur banklar qo'lida to'planib, mamlakatda naqd pulsiz oborot to'laligicha ushbu banklar tomonidan amalga oshirila boshlandi.

70-yillarning oxiriga kelib Buyuk Britaniyada kredit institutlari ustidan nazorat birmuncha kuchaytirildi. 1979-yildagi qonunga asosan tijorat banklari faoliyati uchun majburiy ruxsatnoma olish joriy etildi hamda depozitlarning umummilliy jamg'arma fondi tashkil etildi va Buyuk Britaniya Markaziy banki - Angliya bankiga nazorat organi maqomi berildi.

1987- yildagi bank qonuniga asosan tijorat banklari faoliyatini tartibga solish qoidasi joriy etildi. Bundan tashqari, aynan shu qonun asosida auditorlik tekshiruvlari amal qila boshladi.

Angliya banki tomonidan qo'llanilayotgan nazorat tizimi har bir bank bo'yicha alohida xususiyatga egadir. O'tkazilgan nazorat natijasida banklarning shart - sharoitlari va imkoniyatlaridan kelib chiqib, ularning rahbarlari bilan kelishilgan holda tadbirlar ishlab chiqildi.

Mazkur tadbirlar bankning kerakli darajada kapitalga nisbatan eng kam operativ xavfsizligini, rezerv mablag'lar, likvidlik, buxgalteriya hisobi va boshqaruv xodimlari bilan suhbat o'tkazish orqali amalga oshirildi. Bank rahbariyati bilan suhbat o'tkazish Buyuk Britaniya nazorat tizimining asosiy xususiyatlaridan biri hisoblanadi.

Shuni alohida qayd etish kerakki, 1982-yilga qadar Angliya banklarida inspeksion tekshiruvlarni o'tkazish amaliyoti mavjud bo'lmagan. Hozirgi paytda joylarga chiqib inspeksion tekshirish tashkil etilgan bo'lib, bu maqsadda Angliya bankining xodimi bo'lmagan 3 ta bank xizmatchisi va 5 nafar buxgalterlar xizmatidan foydalaniladi.

Mazkur guruh inspektorlari davriy tekshirishlarni amalga oshiradilar. Ular asosiy e'tiborni bankning hisob va nazorat tizimi, kredit portfelining sifati, boshqaruvchining kompetentlik darajasi, bank tomonidan amalga oshirilgan barcha operatsiyalarning qonuniyligi kabilarga qaratadilar.

Bundan tashqari, Angliya banki tarkibida 11 nafar buxgalterdan iborat maxsus kuzatuv bo'limi tashkil etilgan bo'lib, mazkur bo'lim tomonidan maslahatlar berish va zaruriy hollarda huquqni himoya qilish organlari bilan birgalikda ayrim shubhali banklarda kuzatuvlar olib borish kabi vazifalar ham amalga oshiriladi.

Yuqoridagilarga qaramasdan Buyuk Britaniyada kredit institutlari ustidan nazorat boshqa mamlakatlarga nisbatan birmuncha yengil holda olib borilmoqda.

Germaniyada bank nazoratining tashkil etilishi.

Germaniyada esa banklar ustidan nazoratning huquqiy asosi bo'lib, "Germaniya Federativ Respublikasi banklari to'g'risida"gi va "Nemis Federativ banki to'g'risida"gi qonunlar hisoblanadi.

Mazkur mamlakatda kredit institutlari ustidan nazorat maxsus organlari, ya'ni banklar ustidan nazorat bo'yicha Federal nazorat boshqarmasi hamda Nemis Federal banki (Bundesbank) tomonidan amalga oshiriladi.

Ushbu nazorat muassasalarining asosiy vazifasi quyidagilardan iborat:

- yangidan ochilayotgan banklar faoliyati uchun ruxsatnoma berish;
- kredit institutlari uchun majburiy rezervlarni ishlab chiqish;
- kredit va pul muomalasi sohasiga tegishli qonun va me'yoriy hujjatlarga amal qilinishini nazorat qilish;
- banklardan kerakli hisobot ma'lumotlarini talab qilish;
- banklarning operatsiyalariga aralashish;
- bank operatsiyalarini to'xtatish bo'yicha farmoyishlar berish;
- moliya muassasalari rahbarlarini lavozimdan ozod etish;
- banklardagi mavjud muammolarni oldindan aniqlash va hokazo.

Mamlakatdagi barcha kredit institutlari mazkur Nazorat boshqarmasiga o'z faoliyatlaridagi barcha o'zgarishlar to'g'risida hisobot berib borishadi. Shuningdek, oylik hamda yillik hisobotlarni taqdim etadilar. Banklar ustidan nazoratni amalga oshiruvchi Federal boshqarma Bundesbank bilan kelishilgan holda kredit institutlari faoliyati uchun majburiy iqtisodiy me'yorlar o'rnatib boradi. Ushbu o'rnatilgan iqtisodiy me'yorlarga quyidagilar kiradi:

- tijorat banklarining riskka ega bo'lgan aktivlari miqdori aksionerlik kapitalining 18 barobaridan ko'p bo'lmasligi lozim;
- har operatsiya kunining chet el valutasini bo'yicha yopilmagan qismi aksiyadorlik kapitalining 30 foizidan oshmasligi lozim;
- bir qarz oluvchiga berilgan "Katta" kreditlar (bank sarmoyasining 15% dan yuqorisi) to'g'risida zudlik bilan Bundesbankka xabar berish kerak;
- mazkur kreditlarning umumiy summasi bank sarmoyasining 8 barobaridan oshmasligi lozim;

Yuqorida keltirilgan me'yorlarga amal qilmagan banklarga nisbatan Bundesbank tomonidan ularning faoliyatini to'xtatish, hattoki vaqtincha yopishgacha bo'lgan choralar qo'llaniladi.

Germaniyada banklar faoliyatini tartibga solish Buyuk Britaniya nazorat sistemasidan farq qiladi. Bunda asosiy e'tibor tashqi mustaqil auditorlik tekshiruvlariga qaratiladi. Qonunga asosan, Germaniya banklari o'zining ishonchli aktivlarini yetarli darajada saqlab turmoqlari lozim. Bu aktivlar bankning ishonchliligini va operatsiyalari samaradorligini ta'minlaydi. 1977-yildan boshlab mamlakatda "Depozitlarni himoya qilish fondi" faoliyat ko'rsata boshladi. Mazkur fondga a'zo bo'lish majburiy emas, chunki fond davlat tasarrufida tashkil etilmagan.

Lekin, Germaniya banklarining Federal assotsiatsiyasiga a'zo bo'lgan banklar mazkur fondning a'zosi bo'lishlari shartdir.

Fondning asosiy maqsadi ba'zi moliyaviy qiyinchiliklar yuz bergan holatlarda mijozlarga moliyaviy yordam ko'rsatishdan iborat. Shuningdek, Fond mijozlarga Germaniya bank tizimini barqarorligiga ishonch hosil qilishlarini ta'minlamog'i lozim. Fondning mavjud mablag'lari bankning joriy, muddatli va jamg'arma omonatlari bo'yicha majburiyatlarini himoya qilish uchun xizmat qiladi. Bundan tashqari, mazkur fond Germaniya hududidagi rezident va norezident banklarning depozitlarini himoya qilishni, shuningdek, nemis banklarining chet eldagi filiallarini himoya qilishni kafolatlaydi.

Ko'pchilik mamlakatlarda banklarni nazorat qilish vazifasini bir nechta organlar birgalikda amalga oshirishadi. Masalan, Yaponiyada bu vazifani Moliya Vazirligi bilan Yaponiya banki birgalikda amalga oshiradi. Germaniyada Nazorat boshqarmasi hamda Bundesbank tomonidan olib boriladi. Bundan tashqari, Daniya davlatida banklar ustidan nazoratni mamlakatning Sanoat vazirligi amalga oshiradi.

Italiyada bank nazoratining tashkil etilishi.

Bank va moliya nazorati kreditlar va omonatlar bo'yicha vazirliklararo qo'mita, Italiya banki va moliya kompaniyalari hamda fond birjasi ustidan nazorat olib boruvchi milliy Komissiya tomonidan amalga oshiriladi. Ushbu organlarning birinchisi Moliya vaziri tomonidan boshqariladi. U kredit siyosati va omonatlarni himoyalash bo'yicha umumiy nazorat uchun javob beradi. Italiya Markaziy Banki qo'mita rezolutsiyasi bo'yicha nazorat borasidagi qarorlar va takliflar loyihasini tayyorlaydi, uning qoidalarini o'rnatadi va bevosita hujjat shaklida, shuningdek, masofaviy shaklda nazorat olib boradi. Moliya kompaniyalari va fond birjalari nazorati bo'yicha Komissiya kredit-moliya tashkilotlarini qimmatli qog'ozlar bozoridagi faoliyatini nazorat qiladi. Italiyadagi nazorat faoliyatining asosiy tamoyillari 1993-yil qabul qilingan "Banklar to'g'risida"gi qonunda belgilab berilgan. Unda bank va moliya nazorati organlari maqomi, nazoratni amalga oshirish va bank qiyin ahvolga tushib qolgan holatda uni to'g'ridan to'g'ri boshqarish tartiblari ko'rsatilgan.

80-yillarda xolding shaklida tuzilgan moliyaviy va bank kompaniyalari tashkil topgan bank guruhleri faoliyati ustidan nazorat qilishga katta e'tibor berila boshlandi. Ushbu guruhlar ustidan nazoratni olib borish uchun alohida banklar faoliyati emas, balki butun guruhni nazorat qiluvchi birlashgan nazorat kontseptsiyasi ishlab chiqildi.

Fransiyada bank nazoratining tashkil etilishi.

Fransiyada bank faoliyati ustidan nazorat Fransiya bankidan mustaqil holda faoliyat olib boruvchi, biroq unga uzviy bogʻlangan davlat boshqaruv organlari – bank komissiyasiga yuklatilgan. Komissiyani Fransiya banki boshqaruvchisi boshqaradi. Banklar toʻgʻrisidagi qonunga muvofiq komissiya ishchi organi xodimlari, yaʼni bosh sekretariat aʼzolari faqat Markaziy bank xizmatchilari boʻlishi mumkin. Bank komissiyasi majburiyatlariga kredit tashkilotlari faoliyati shartlarini oʻrganish ularning moliyaviy holatini nazorat qilish, shuningdek, bank xodimlari professional etikasini tekshirish kiradi. Komissiya nafaqat Fransiyadagi, balki chet eldagi barcha kredit tashkilotlari filiallari operatsiyalarining qonuniyligini nazorat qiladi.

4.2. Bank nazorati boʻyicha Bazel Qoʻmitasining asosiy prinsiplari

XX asrning 70-yillaridan boshlab milliy va xalqaro darajada kredit tashkilotlari tomonidan riskni baholashda aniq qoida va meʼyorlar kiritish yoʻli bilan moliyaviy barqarorlikni himoya qilishga urinishlar boʻldi. 80-yillarga kelib, yuqorida aytib oʻtilganidek, bank ishining internatsionallasuvi oqibatida bank nazorati tizimi xalqaro miqyosda shakllana boshladi. Mazkur davrda bank nazorati va tartibga solish masalalari boʻyicha Bazel qoʻmitasi tarkib topdi.

1974-yil iyun oyida Gʻarbiy Germaniyaning “Bznkxaus Xershtatt” banki xorijiy valutadagi operatsiyalaridan soʻng katta zarar koʻrdi va bankrotga uchradi. Shu bilan birga, valuta kurslarini tartibga solib turuvchi Bretton-Vuds tizimining faoliyati toʻxtatilgandan soʻng bir qator banklar ham juda katta zararlarga duch keldi. Jumladan, AQSHning “Franklin Neshnl” bankining 1974-yil may oyida xorijiy valutadagi operatsiyalardan koʻrgan zararlari natijasi ommaviy tarzda depozitlar va omonatlarni qaytarib olinishiga olib keldi. Bu esa bank faoliyatining toʻxtatilishiga sabab boʻldi.

Vujudga kelgan tanglik holatidan chiqib ketish maqsadida dunyoning 10 ta rivojlangan mamlakatlari, yaʼni AQSH, Belgiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Italiya, Kanada, Fransiya, Shvetsiya, Shveytsariya va Yaponiya Markaziy banki boshqaruvchilari 1974-yil sentabr oyida moliya bozorlaridagi barqarorlikni taʼminlash maqsadida maxsus “kommyunike” (kelishuv) qabul qildilar. 1974-yil dekabr oyida Shveyt-

sariyaning Bazel shahrida bo‘lib o‘tgan “o‘nlik” guruhi uchrashuvida Angliya Bankining boshqaruvchisi Gordon Richardson taklifiga ko‘ra, boshqaruvchilar tomonidan banklarni tartibga solish va nazorat qilish uslublarini takomillashtirish maqsadida doimiy qo‘mita tuzish to‘g‘risida qaror qabul qilindi va shu tariqa Bank nazorati bo‘yicha Bazel qo‘mitasi vujudga keldi. Yangi, doimiy faoliyat ko‘rsatuvchi bu qo‘mitaning birinchi raisi etib Angliya Bankining bank nazorati boshqarmasi boshlig‘i Jorj Blanden tayinlandi. Qo‘mita sekretariati Shveytsariyadagi Markaziy banklarning o‘zaro hisob-kitoblarini amalga oshiruvchi xalqaro hisob-kitoblar bankida joylashtirildi.

Qo‘mita tuzilgan vaqtda “o‘nlik” guruhi davlatlarining moliyaviy bozorlardagi operatsiyalari hajmi barcha operatsiyalar hajmining 90 foizini tashkil etgan edi. Asosiy ishtirokchilar sonining cheklanganligiga (“o‘nlik” guruhi) qaramay, hamkorlikning kengayishi mintaqaviy guruhlarini tuzish orqali ta‘minlandi. Ulardan birinchisi 1980-yil oktabr oyida tashkil etilgan bank nazoratining Offshor guruhi hisoblanib, unda o‘sha paytdagi barcha yetakchi Offshor markazlarining tartibga solish va nazorat qilish organlari vakillari ishtirok etdi.

Dastlab vakolatlar doirasi cheklanganligiga qaramay, qo‘mita o‘z faoliyatini ko‘p yo‘nalishlar bo‘yicha kengaytirdi. Bu yo‘nalishlar davlatlararo milliy bank nazorati mexanizmlari to‘g‘risida ma‘lumotlar almashish, xalqaro banklar faoliyatini nazorat qilish usullari samaradorligini oshirish, kapital yetarliligining minimal normalarini tatbiq qilish, shuningdek, nazorat organlarini qiziqtirgan boshqa muammolarni tahlil qilishga tegishlidir.

Shu bilan birgalikda, qo‘mita ilgari qabul qilingan optimal andozalardan voz kechib, o‘z faoliyatini bank nazorati sohasida hamda kapitalning yetarliligiga oid minimal normativlardan faol foydalanishga qaratdi. Moliyaviy bozorlarning dinamik rivojlanishida qo‘mita kompleks sohalararo aloqalarga katta e‘tibor qaratmoqda, jumladan, qimmatli qog‘ozlar va sug‘urta faoliyatlarini nazorat qiluvchi organlar bilan, shuningdek, buxgalteriya hisobi va xalqaro audit andozalari kabi boshqa sohalar bilan hamkorlikni kengaytirmoqda.

1975-yildan boshlab qo‘mita xalqaro bank nazorati muammolari bo‘yicha bir qator hujjatlarni ishlab chiqdi. Bu sohada bo‘lib o‘tgan o‘zgarishlar qaysidir darajada qo‘mita siyosatidagi o‘zgarishlarni va uni nazoratiga yondashishni aks ettirsa-da, ammo xalqaro bank faoliyatidagi va moliyaviy bozorlardagi o‘zgarishlar qo‘mita uchun birinchi darajali ahamiyat kasb etib kelmoqda.

Xalqaro banklarning chet mamlakatlardagi operatsiyalari ustidan bank nazoratining samarali usullarini ishlab chiqish bo'yicha Bazel qo'mitasining birinchi tavsiyalari 1975-yil sentabr oyida Birinchi Konkordatda bayon etildi. Bu hujjat asosan ma'lum bir bankning transmilliy operatsiyalarini nazorat qilishni amalga oshirish jarayonida davlatlararo nazorat organlari o'rtasidagi javobgarlikni taqsimlash muammolariga taalluqlidir. Konkordat nazoratning to'rtta asosiy tamoyilini belgiladi.

1. Chet mamlakatlar banklari tomonidan boshqa davlatlarda tashkil qilingan bank muassasalari faoliyatini nazorat qilish maqsadida qo'shma javobgarlik ushbu xorijiy bank muassasasi ochilgan davlat va xorijiy bank joylashgan davlat nazorat organlariga yuklandi.

2. Likvidlilik bo'yicha nazorat xorijiy bank muassasasi ochilgan davlat nazorat organlarining vazifasi hisoblanganligi sababli, likvidlilikni boshqarishda xorijiy banklar, odatda mahalliy me'yorlarga rioya qilishlari lozim.

3. Xorijiy banklarning to'lovga layoqatliligini nazorat qilish asosan ushbu banklar joylashgan davlatning nazorat organlariga yuklandi.

4. Amaliy hamkorlik xorijiy bank joylashgan va uning muassasasi ochilgan davlatlarning nazorat qilish organlari o'rtasida ma'lumot almashishni ta'minlashi lozim.

Buning uchun esa, hamkorlikka to'siq bo'ladigan barcha yuridik cheklovlarga, avvalambor, davlatlar bank siri bilan bog'liq muam-molarni yechishi lozim edi. Birinchi Konkordat dastlab chop etilmasdan, faqat nazorat organlariga tarqatildi, chunki u faqat milliy nazorat organlari bilan o'zaro munosabatlarga tegishli bo'lib, tijorat banklari faoliyatiga bog'liq emas deb hisoblanardi.

1983-yilda Birinchi Konkordat o'rniga qayta ko'rib chiqilgan Konkordat ishlab chiqildi. Qayta ko'rib chiqilgan Konkordat "Banko Ambroziano" xoldingining barbod bo'lishidan so'ng, 1982-yilda chop etildi. "Banko Ambroziano" Luksemburgdagi italyan bank guruhlarining xolding kompaniyasi hisoblanar edi. Chunki Luksemburg nazorat organlari uni banklarga qo'shmaganligi sababli, u qisman nazorat sohasidan chetda qolgan edi. Kompaniya barbod bo'lganidan so'ng Luksemburg va Italiya nazorat qilish organlari o'rtasida xolding kompaniya faoliyati ustidan nazoratga javobgarlik bo'yicha tortishuv (munozara) yuzaga keldi. Shu munosabat bilan qayta ko'rib chiqilgan Konkordatning tushunchalar bo'limida xalqaro bank guruhlarining, shuningdek, xolding kompaniyalarining va aralash faoliyatdagi guruh-larning tarkibiy xususiyatlari aks ettirildi.

1990-yilda qayta ko‘rib chiqilgan Konkordatga informatsion ilova nashr etildi. Uning asosiga Bazel qo‘mitasi va bank nazorati Offshor guruhlarining qo‘shma ishchi guruhi hisoboti natijalari kiritildi. Ushbu hisobotda 1983-yilda qayta ko‘rib chiqilgan Konkordatni amalga joriy qilish jarayonida vujudga kelgan muammolar ko‘rib chiqilgan edi. Ilova o‘z ichiga faoliyat olib borishga ruxsat olish, bosh bank joylashgan va uning muassasalari faoliyat ko‘rsatayotgan davlatlarning nazorat organlari ma‘lumotlariga bo‘lgan talablari, bank sirini bekor qilish va tashqi auditning ahamiyati kabi bir qator maxsus qoidalarni olgan edi.

1990-yilda informatsion ilova nashr etilgandan so‘ng, 1992-yilda Nazoratning minimal andozalari to‘g‘risida takroriy bayonot e‘lon qilindi. Nazorat organlarining xalqaro faoliyatini muvofiqlashtirish yuzasidan keyingi tahlil “VSS!” bankining barbod bo‘lishi va “Banko Natsionele del Lavoro” bankining Atlantadagi bo‘limida sodir bo‘lgan voqealardan so‘ng 1992-yilning yozida amalga oshirildi. Shunga asosan, qo‘mita quyidagi xulosaga keldi: qayta ko‘rib chiqilgan Konkordat va 1990-yil informatsion ilova yetarli asoslanganligiga qaramay, nazorat organlari ishlab chiqilgan andozalarni joriy qilishni faollashtirishlari lozim. Shuningdek, “10”lik guruhining barcha davlatlarida nazorat organlari tomonidan rioya qilinishi lozim bo‘lgan bank nazoratining minimal andozalari to‘plamini belgilash tavsiya qilindi.

Ikkinchi hisobot 1996-yilda Bazel qo‘mitasi va bank nazoratining Offshor guruhi bilan qo‘shma ishchi guruhi tomonidan tayyorlandi. Minimal andozalar e‘lon qilinganidan so‘ng, 4 yil davomida qo‘mita ushbu andozalarni joriy qilinishida davlatlarning milliy nazorat organlari faoliyati ustidan monitoring o‘tkazdi. Sezilarli taraqqiyotga qaramasdan, hamon bir qator muammolar yechilmay qolgan edi. Ishchi guruh minimal andozalarni, shuningdek, nazorat organlariga o‘zlarining an‘anaviy milliy nazorat usullari yordamida ushbu andozalarni tatbiq etishda vujudga kelgan to‘siqlarni tahlil qilib chiqdi.

Tekshirishlar o‘tkazish va nazorat organlari tomonidan amalga oshirilayotgan konsolidatsiya nazoratini samarali baholashda ko‘rib chiqilishi lozim bo‘lgan bir qator masalalarga oid amaliy tavsiyalar alohida qiziqish uyg‘otdi. Minimal andozalarni risoladagidek amalga oshirishni ta‘minlash maqsadida ishchi guruh 1986-yilda Stokgolmdagi bank nazorati bo‘yicha navbatdagi Xalqaro Konferentsiyada andozalarga rioya qilishni ta‘minlash majburiyatini yana bir bor tasdiqlashni, shuningdek, navbatdagi 1989-yil Konferensiyasi oldidan andozalarga rioya qilishni tekshirish lozimligini tavsiya qildi.

Nihoyat, 1997-yil aprel oyida konsultativ xarakterga ega bo'lgan dastlabki hujjat tayyorlangandan so'ng, 1997-yil sentabr oyida bank nazorati asosiy tamoyillari to'liq ro'yxati e'lon qilindi. 1996-yil Bazel qo'mitasi tomonidan konsultativ xarakterga ega bo'lgan hujjatlarni nashr etgandan so'ng, bozor riskini hisob qilish maqsadida kapital to'g'risidagi Bitimga tuzatishni ko'zda tutadigan navbatdagi hujjatni chop etdi. Kapital to'g'risidagi Bitim kredit xavfidan yuzaga keladigan zararlarni bank kapitali hisobidan yopishni ko'zda tutardi. Shu bilan birga, ushbu xavf xususan, aksiyalar, qarz va boshqa moliyaviy instrumentlar bilan bo'ladigan operatsiyalar bo'yicha ham keladigan zararlar bilan bog'liqligini ko'zda tutardi.

Risk bilan bank kapitalining yetarliligini hisoblash o'rtasida aloqalar mustahkamlanishi hamda Bazel qo'mitasining kapital tarkibi bo'yicha yangi talablari 100 ga yaqin davlatlarda qabul qilinishi Jahon bank tizimini mutanosibligi va ishonchliligini mustahkamlashga, xalqaro operatsiyalarni amalga oshiruvchi banklar o'rtasida raqobatning tengligini ta'minlashga hamda nazoratni kelishuv asosida amalga oshirishiga katta yordam berdi. Moliyaviy munosabatlar globalizatsiyasining kuchayishi va ular bilan bank riskliligining ortishi kredit tashkilotlarining ishonchliligini baholovchi yangi yo'llarni shu bilan birga kapital yetarliligi va risklarni baholashning yangi uslublarini topish zarurati tug'ildi. Milliy va xalqaro darajadagi bank nazoratining 25 ta fundamental asosiy tamoyillari 1997- yilda chop etilgan edi, so'nggi bor 2006-yilda chop etildi. Bu tamoyillar Bazel qo'mitasi tomonidan bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan 15 ta davlatning banklarni nazorat qilish organlari bilan birgalikda ishlab chiqildi. Taxmin qilinardiki, jahonning barcha davlatlarida hukumatning nazorat va boshqa organlari banklarni nazorat qilishda Bazel qo'mitasining asosiy tamoyillariga tayanadi.

Asosiy tamoyillar Bazel qo'mitasi tomonidan tayyorlangan 3 jildli hujjatlar to'plami bilan birga chop etildi. To'plamda Bazel qo'mitasi tomonidan 1975-yildan buyon ishlab chiqilgan nazorat siyosatiga oid masalalar bo'yicha muvofiqlashgan asosiy hujjatlar ifoda etilgan. Bazel qo'mitasining asosiy tamoyillari 1997-yil sentabr oyi oxirida Gonkongdagi Xalqaro Valuta Fondi va Jahon banki yig'ilishi arafasida nashr etilgan edi.

Asosiy tamoyillarning tayyorgarligi Bazel qo'mitasi hamda bir qator "10" lik guruhiga kirmaydigan, jumladan Xitoy, Chexiya, Gonkong, Meksika, Rossiya, Chili va Tailand davlatlari nazorat organlari bilan uzviy hamkorlikda amalga oshirildi. Ushbu ishda 8 ta davlat,

jumladan, Braziliya, Vengriya, Indoneziya, Koreya, Malayziya, Polsha va Singapur bevosita ishtirok etdilar. Asosiy tamoyillarda litsenziyalash va banklar faoliyatiga joriy nazoratga nisbatan talablarning minimal to'plami belgilangan.

Umuman olganda bu tamoyillar Bazel qo'mitasining ko'p yillik mehnati samarasi bo'lib, jahonning turli mamlakatlarida samarali bank nazoratini tashkil etishga uni maqsadga muvofiq ravishda amalga oshirishga mo'ljallangandir.

Bazel Qo'mitasining bank nazorati bo'yicha bazaviy, asosiy tamoyillarini ko'p hollarda Bazel bazaviy tamoyillari deb atash ham keng tus olgan.

Bazel bazaviy tamoyillari 25 ta tamoyildan iborat bo'lib ular:

- Samarali bank nazoratini ta'minlash shart-sharoitlari;
- Litsenziyalash va struktura;
- Prudentsial talablar va prudentsial tartibga solish;
- Joriy bank faoliyatini tartibga solishning metodikasi;
- Axborotni taqdim etish bo'yicha talablar;
- Nazorat instantsiyalarining vakolatlari;
- Xalqaro bank operatsiyalari.

Bazel qo'mitasi bazaviy tamoyillarining afzalligi va moslashuvchanligi va adaptatsion holatining yuqoriligi shundaki bu yerdagi tamoyillar nafaqat banklarga balki shu bilan birga nobank tashkilotlari faoliyatini tartibga solishda ham keng foydalanish mumkin.

Bazel bazaviy tamoyillari barcha mamlakatlarning bank nazorati organlari uchun asosiy hujjat vazifasini o'tashga mo'ljallangan bo'lib, mamlakatlarining nazorat instantsiyalarining o'z vakolatlaridan kelib chiqib shu tamoyillardan maksimal foydalangan holda tegishli choralar, o'zgartirishlar, ishlab chiqishlarni amalga oshirishlari mumkin. Bazel qo'mitasi turli mamlakatlarda tamoyillarining qo'llanilishini kuzatib boradi va keyinchalik tegishli zamon talabiga mos korrektirovkalarni amalga oshiradi, endi Bazel tamoyillariga to'xtalsak:

1-tamoyil mazmuman samarali bank nazoratini tashkil qilishining shart-sharoitlariga tegishli bo'lib, unga muvofiq har bir nazoratni amalga oshiruvchi organ o'z oldida aniq ifodalangan vazifa va majburiyatlariga ega bo'lishi kerak. Undan tashqari, bu yerda nazorat organining o'z faoliyatida operativ mustaqillikka ega bo'lishi va mos moddiy bazaga ega bo'lishi nazarda tutilgan. Yana bir narsa - bu nazorat organi vakolatlarining qonunchilikda aniq ifoda etilgan bo'lishi, mustahkam huquqiy bazaning mavjudligidir undan tashqari bu

prinsipda banklarning xavfsizligi, barqarorligi, samarali tarzda axborot almashinuvi hamda nazorat subyektlarining huquqiy muhofazasi nazarda tutilgan.

2-tamoyil bu litsenziyalash va talablar strukturasi bilan bog'liq bo'lib ruxsat etilgan faoliyatlarni aniq belgilash hamda tashkilotlar nomida "Bank" so'zi ishlatilishining naqadar o'rinli va huquqliligini aniqlashdir.

3-tamoyil bu litsenziyani taqdim etuvchi organ tafsilotlariga tegishli bo'lib unda litsenziyani beruvchi organ hech bo'lmaganda quyidagilarni chuqur tahlil etgan holda litsenziyani berishi ko'zda tutilgan.

- bankda mulkchilik munosabatlarining strukturasi;
- boshqaruvchilarning o'z sohasidagi malakalarining muvofiqlik darajasi;
- ichki nazorat strukturasi;
- bank moliyaviy ahvoli va boshqalar.

Umuman olganda har bir mamlakat nazorat organining litsenziya berishning o'ziga xos kriteriyalari ishlab chiqilgan bo'lishi kerak.

4-tamoyilga to'xtalsak, asosan uchinchi shaxslarning bank ishtirokidagi qatnashuvi bilan bog'liq bo'lib, unda zarur hollarda nazorat organining uchinchi shaxslarga bank kapitali ulushida yoki boshqaruvida qatnashishi cheklovlarni o'rnatishi nazarda tutilgan.

5-tamoyil asosan risk muammolariga bag'ishlangan bo'lib unda bankka uning qo'shimcha bo'limlari va strukturalarining riskliligini oshirishga ta'siri hamda ularning samarali nazoratga xalaqit bermasligi kabilar ta'kidlagan.

6-tamoyil kapitalning yetarliligiga bag'ishlangan bo'lib unda kapitalning risklilik darajasiga muvofiqligi, extimoliy yo'qotishlarni qoplashga nisbatan yetarliligi kabi masalalar bayon etilgan.

7-tamoyil bu asosan sabab-oqibat zanjirining birinchi qismini nazorati ya'ni bank faoliyatining asosini, tashkil etuvchi siyosatni, operativ faoliyatni, ular tomonidan qo'llaniladigan chora-tadbirlarni nazoratiga bag'ishlangan.

8-tamoyilga muvofiq agar bank aktivlarni sifatini baholash bo'yicha metodikaga asoslangan siyosatga adekvat siyosat amalga oshirayotgan bo'lsa hamda ssudalar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarni qoplashga mo'ljallangan rezervlarni ta'minlash bo'yicha talablarga muvofiq faoliyat yuritayotgan bo'lsa nazorat organlari bunday siyosatdan qoniqish hosil qilishlari lozimdir.

9-tamoyil esa bir biri bilan bog‘liq kreditorlar va qarz oluvchilar guruhlarini aniqlashga imkon beradigan, axborot tizimining mavjudligidan qoniqish hosil qilishlari va nazorat organlarining bitta qarz oluvchi yoki qarz oluvchilar guruhlari qo‘lida qarz mablag‘lari-ning konsentratsiyasi (markazlashuvining darajasi) ning adekvat me‘yorlarini ishlab chiqishi ko‘zda tutilgan.

10-tamoyilga kelsak bu tamoyilga muvofiq kreditlashda risklilik darajasini minimallashtirish maqsadida iloji boricha tenglikka amal qilishga chaqiriq bor. Ayniqsa, bu hol aloqador qarz oluvchilarni kreditlashda suiste‘molliklarni oldini olish uchun hammaga birday va teng sharoitlarda kreditlar berish nazarda tutilgan.

11-tamoyilga muvofiq nazorat organlari agarda bank mamlakat riski hamda bankning ma‘lum bir mablag‘larni bir mamlakatdan boshqa mamalakatga kreditlash yoki investitsiyalash davomida o‘tkazishi bilan bog‘liq risklarni aniq hisobga oladigan va uni minimallashtirish-ni nazarda tutadigan siyosat amalga oshirilayotganidan qoniqish hosil qilishlari kerak.

12-tamoyilga muvofiq agarda banklar bozor narxlari va kotirov-kalarining tebranishi bilan bog‘liq risklarni aniq hisobga olish, nazorat qilish va kuzatish tizimlariga ega bo‘lsa nazorat organlari bunday holatdan qoniqish hosil qilishlari shart, undan tashqari ular bunday risklar uchun ma‘lum bir chegaralar yoki kapital bilan ta‘minlan-ganlikni belgilash vakolatlariga egaligi ta‘kidlab o‘tilgan.

13-tamoyilga muvofiq esa agar bankda barcha turdagi risklarni maksimal tarzda hisobga oladigan, kuzatishga imkon beradigan, nazo-rat qilishni ta‘minlaydigan tizim ishlab chiqilgan bo‘lsa nazorat organ-lar bank siyosatining bu kabi unsuridan qoniqish hosil qilishlari shart.

14-tamoyil asosan ichki bank nazoratiga bag‘ishlangan bo‘lib unga binoan nazorat organlari banklardan ularning faoliyat miqyos-lariga va tavsifiga mos ichki nazoratning mavjudligini talab qilishlari shart. Bunday tizimda eng avvalo bankni boshqarish, uning rezervlari-ni to‘ldirish aktiv va passivlar bo‘yicha hisobotlarni tuzish bo‘yicha vakolatlarining aniq taqsimlanganligi va mosligi, funksiyalar mos tarz-da belgilanishi kerak.

15-tamoyilga muvofiq nazorat organlari banklardan ishonchli va tekshirilgan mijozlar bilan ishlash ko‘nikmalariga ega bo‘lish, ular o‘rtasidagi axloqiy va professional ko‘nikmalarning yanada takomilla-shuvini ta‘minlaydigan siyosatning mavjudligini talab qilishlari shart

asosan, banklarning kriminal sektor bilan aloqasini hamda u bilan bog'liq bilvosita suiiste'molliklarni oldini olishga qaratilishi kerak.

16-tamoyilga muvofiq bank nazorati samarali tizimi bank faoliyati ustidan tashqi kuzatuv hamda banklarni tekshirish yoki tashqi auditni o'z ichiga olishi kerak.

17-tamoyilga asosan nazorat organlarining bank boshqaruvi bilan muntazam aloqalari mavjudligini nazarda tutadi. Nazorat organlari bank amalga oshirayotgan faoliyatning o'ziga xos xususiyatlarini, tabiatini, bosh tasnifini tushunishlari kerak.

18-tamoyil bank nazorati organlaridan umumiy tavsifdagi va ayrim masalalar bo'yicha banklardan keladigan hisobotlarni jamlash, tekshirish va tahlil qilishga imkon beradigan vositalar bilan ta'minlanishini talab etadi.

19-tamoyil bank nazorati organlarining olinayotgan ma'lumotlarni joyida tekshirish yoki tashqi auditni jalb qilish imkoniyatiga ega bo'lishini nazarda tutadi.

20-tamoyilda nazorat organlarining bank guruhlarini konsolidatsiyalashgan asosda nazorat qilish imkoniyatlari mavjudligin nazarda tutadi.

21-tamoyil asosan axborotni taqdim etish masalalariga - bag'ishlangan bo'lib unga binoan nazorat organlari banklarda buxgalteriya hisobi olib borilmoqdammi yo'qmi, agar olib borilayotgan bo'lsa u naqadar ishonchliligini tekshirishi nazarda tutilgan.

22-tamoyilda ta'kidlanishicha, bank nazorati organlari banklarining ayrim prudentsial talablarni buzgan taqdirda yoki ularning ushbu talablardan og'ishishi kuzatilgan taqdirda zarur korrektirovkani amalga oshirish, kerakli o'zgartirishlarni, chora-tadbirlarni amalga oshirish imkoniga, vositalariga ega bo'lishi hamda ayrim ekstremal holatlarda banklardan hattoki litsenziyani tortib olish jihatlari tavsif etilgan.

23-tamoyil esa bank nazorati organlarining nazoratni global masshtabda amalga oshirish masalalari ko'rib chiqilgan.

24-tamoyil turli mamlakatlarning nazorat organlarini nazoratni amalga oshirish jarayonida ular o'rtasidagi hamkorlik, axborot almashinuvi ifodalangan.

25-tamoyil bu mamlakatdagi xorijiy banklarni nazorat qilishga bag'ishlangan bo'lib unga muvofiq ushbu mamlakatda faoliyat yuritayotgan xorijiy bank milliy standartlarga rioya qilishi kuzda tutilgan. Shunday qilib, Bazel qo'mitasining bazaviy tamoyillari bank tizimida nazoratni kuchaytirish, uni yanada samarali, amal qilishiga sharoit

yaratishga qaratilgan bo'lib, liberalizatsiya mexanizmiga tayanadi. Lekin, shuni ta'kidlash kerakki mamlakatimiz bank amaliyotida Bazel qo'mitasining bazaviy tamomillarini to'laligicha qo'llab bo'lmaydi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri va bank tizimimizdagi amalga oshirilayotgan islohotlar uning taoyillarini tizimimizning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib qayta ko'rib chiqishga va maksimal darajada moslashtirishni taqozo etadi.

Bazel qo'mitasi uchun kotibiyat vazifasini xalqaro tashkilot hisoblangan, iqtisodiy va monetar izlanishlar markazi bo'lgan Xalqaro hisob-kitob banki (XHKB) bajaradi. "Markaziy banklar uchun bank" bo'lgan Xalqaro hisob-kitob banki markaziy banklar hamda jahon moliya hamjamiyati yo'nalishida qarorlar qabul qilish jarayoniga ko'maklashadi. Hozirgi kunga kelib, 120 ga yaqin markaziy banklar va xalqaro moliya tashkilotlari ushbu bankda o'z depozitlariga egadir. Xalqaro hisob-kitob banki ishonchliligi yuqori reytingga ega bo'lgan banklarda, shuningdek, turli mamlakatlarning qisqa muddatli davlat qimmatli qog'ozlariga mablag'larni joylashtiradi.

Bazel qo'mitasining bank nazoratiga oid asosiy vazifasi bank nazorati va tartibga solishning asosiy tamoyillarini ishlab chiqish va muvofiqlashtirish bo'lib hisoblanadi. Kelishuvga a'zo bo'lgan davlatlar qo'mitaga ularning bank muassasalari uchun majburiy bo'lgan ko'rsatmalarni ishlab chiqishini yuklaydilar. Ushbu ko'rsatmalar tijorat banklari faoliyatini turli jabhalarini tartibga solib turadi. Shuningdek, ushbu ko'rsatmalar a'zo bo'lgan davlatlarda qoida bo'yicha bank qonunchiligining bir qismi bo'lib qoladi.

Bazel qo'mitasi faoliyatining asosiy yo'nalishi bank tizimi uchun o'z kapitaliga sifat va miqdor jihatidan yetarli talablarni o'rnatish yo'li bilan mustahkam faoliyatni ta'minlashdan iboratdir. Bu o'rinda asosiy hujjat bo'lib, 1988-yilda markaziy bank vakillari tomonidan ishlab chiqilgan va 1993-yilda amaliyotga joriy qilingan kapital va risk bo'yicha Bazel-I kelishuvi hisoblanib, unda kapitalning yetarliligi bank tashkiloti tomonidan olayotgan risk darajasiga bog'liqligi ko'rsatilgan.

Turli davlatlar tomonidan yakka tarzda o'rnatilgan bank kapitalining yetarliligi me'yori xalqaro moliya tizimining mustahkamligini va ular o'rtasida haqqoniy raqobatni ta'minlamayapti. 1988-yilda bank kapitalini tartibga soluvchi talablarni yaqinlashtirish maqsadida Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi "Kapitalni o'lchash usullari va andozalarini xalqaro yaqinlashtirish" (Bazel kelishuvi) borasidagi

hujjatni tasdiqlab, unda kapital yetarliligi me'yorini hisoblash uslubini belgiladi.

Kapital yetarliligini aniqlash bo'yicha ishlab chiqilgan mazkur uslub kapital summasi bilan bank aktiv operatsiyalarining riskliligi o'rtasida o'rnatilgan bog'liqlikni maqsadliligiga asoslanadi. Ushbu bog'liqlik o'z kapitalini riskka tortilgan aktivlarning jami miqdoriga yoki potensial kreditlar, investitsiyalar hamda boshqa qo'yilmalar bo'yicha yo'qotishlarning jami miqdori nisbati bilan aniqlanadi.

Mazkur uslubda kapital ikki guruhga bo'linadi. Birinchi darajali kapital to'liq to'plangan oddiy aksiyalar va dividendlar, yig'ilmasdan to'lanadigan imtiyozli aksiyalardan iborat bo'lgan aksiyadorlik kapitali, ochiq (e'lon qilinadigan) zaxiralar, qo'shimcha to'langan kapital, taqsimlanmagan foyda, ko'zda tutilmagan yo'qotishlarga qarshi umumiy zaxiralar va aniq bir davlat qonunchiligining o'ziga xosligi bilan bank tomonidan tuziladigan boshqa zaxiralardan tashkil topadi.

Shuningdek, kelishuvda qo'shimcha kapitalni, ya'ni ikkinchi darajali kapitalni shakllantirishning boshqa uslublari ko'rsatilgan bo'lib, uning tarkibiga kapitalning yetarliligi darajasi o'zgargan taqdirda hisobga olinadigan turli shakldagi zaxiralar va aralash moliya instrumentlari kiradi. Qo'shimcha kapitalni komponentlaridan biri aktivlarni balansida ko'rsatilgan boshlang'ich qiymatini (bino, qimmatli qog'ozlar va boshqalar) joriy bahoda qayta hisoblashdan kelib chiqqan bank aktivlarini qayta baholash zaxirasi hisoblanadi.

Ikkinchi darajali kapitalning navbatdagi komponenti ssudalar bo'yicha yo'qotishlarga qarshi umumiy zaxiradir. U ssuda portfeli bo'yicha ko'zda tutilmagan yo'qotishlarni qoplashga qaratilgan bo'lsagina amalda qo'llaniladi. Agarda mazkur zaxira aniqlangan sifatsiz ssudalar bo'yicha yo'qotishlarni qoplashga qaratilgan bo'lsa, u favquloddagi yo'qotishlarni qoplash uchun erkin ishlatila olinmaydi va shunga muvofiq u kapitalni hisoblashda inobatga olinmaydi.

Ikkinchi darajali kapital tarkibiga aksiya va qarz majburiyatini o'z ichiga olgan (dividendlar, yig'ilib boriladigan imtiyozli aksiyalar, aksiyalarga konvertatsiya qilib beriladigan obligatsiyalar) qimmatli qog'ozlarning ayrim turlari kirishi mumkin. Oxirgi yillarda g'arbda banklar tomonidan chiqariladigan majburiyatlarning subordinar turi mashhur bo'ldi. Subordinar majburiyatlar qimmatli qog'ozlarning asosiy turi bo'lib, uning maxsus ta'minoti bo'lmasdan, bank tugatilgan hollardagina kreditorlarning talablari qondirilgandan so'ng qaytariladi. Subordinar majburiyatlarni kapital tarkibiga kiritish uchun ularning

boshlang'ich qaytarish muddati kamida besh yil bo'lishi, shuningdek, hisobga olinadigan summasi umumiy kapitalning 50% dan oshmasligi lozim. Bu iqtisodiy me'yorlar kapitalning yetarliligi koeffitsiyentlari bilan birga Jahon banki maslahatchilari bilan ishlab chiqilib, 1998-yilda bank nazorati amaliyotiga joriy qilingan.

Bazel qo'mitasi bozor iqtisodiyoti sharoitida ko'zda tutilmagan risklarning oldini olish uchun 1997-yilda amaliyotga III darajali kapitalni kiritdi. III darajali kapital tarkibiga qisqa muddatli subordinar qarz (maksimal muddati 2 yildan oshmasligi kerak) kiritilgan bo'lib, u I darajali kapitalning 250 % dan oshib ketmasligi kerak.

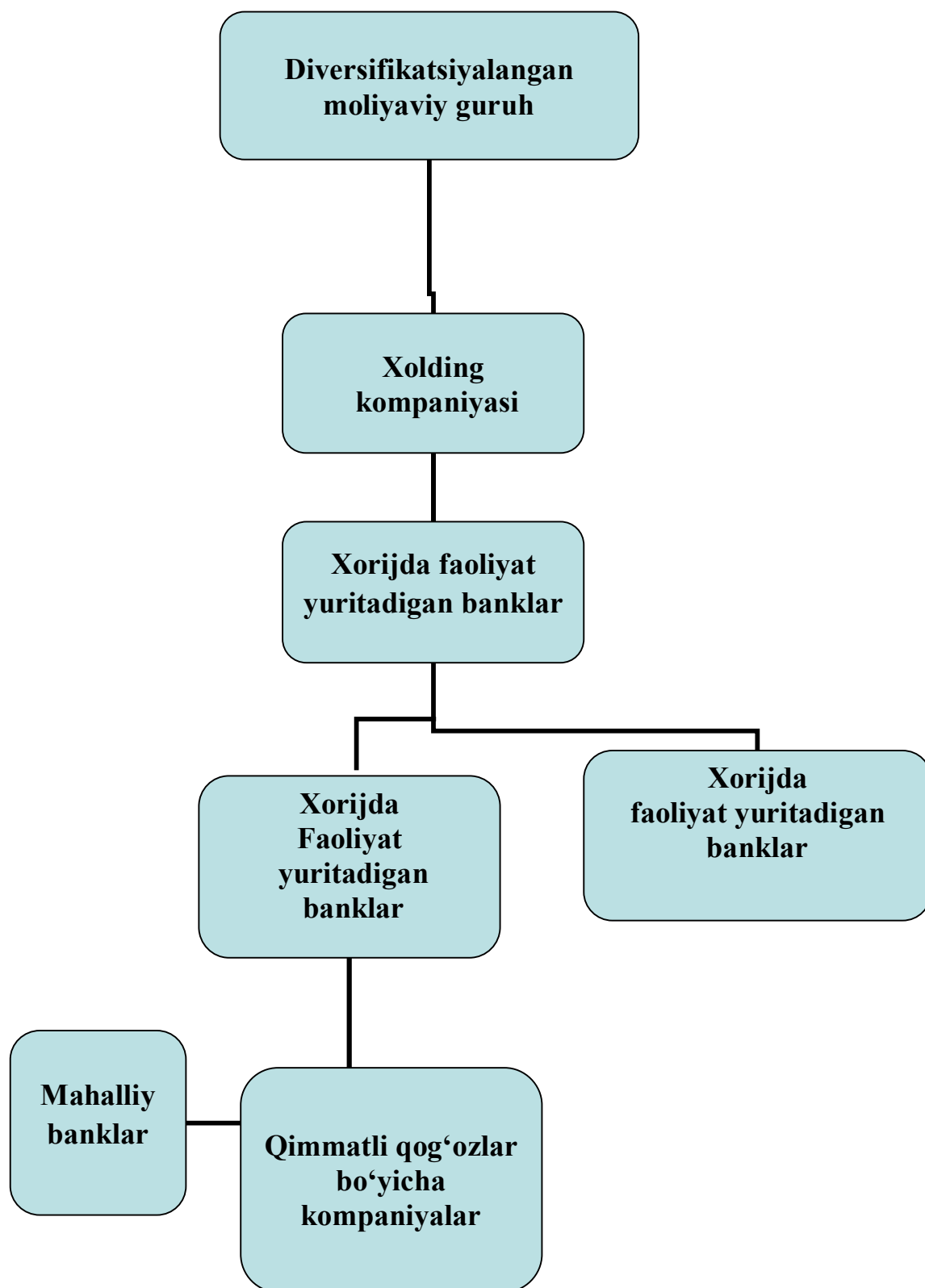
Bank faoliyatida turli tabiatdagi foiz riskliligini paydo bo'lishini hisobga olgan holda, Bazel qo'mitasi mazkur turdagi riskni ikkinchi komponent doirasida hisobga olishni maslahat bergan. Banklar foiz riskliligi darajasi miqdoriga mos ravishda kapitalni yetarli darajasiga ega bo'lmasa, unda ular bank faoliyatiga aralashishi orqali yoki riskni kamaytirishni yoki o'z kapitali miqdorini oshirishni talab qilishlari mumkin bo'ladi. Qo'mita shuni tushunib yetdiki, bunday banklarni topish uchun milliy miqyosda ma'lum darajada erkin faoliyat ko'rsatish hamda ssuda-depozit operatsiyalari bo'yicha foiz riskni hisoblash uslubini ishlab chiqish zarur bo'ladi.

Shunday qilib rivojlangan xorij davlatlarida bank nazorati tizimini shakllanishida asosiy e'tibor Markaziy banklar va tijorat banklari tomonidan amalga oshiriladigan operatsiyalar natijasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarning oldini olishga, kreditorlar va omonatchilar huquqini himoya qilishning zamonaviy mexanizmlarini yaratishga qaratilgan. Katta yo'qotishlar bilan bog'liq bank risklarini aniqlashda xalqaro kelishuv Bazel qo'mitasi talablari katta ahamiyatga egadir.

2006-yilning oxiriga kelib Bazel qo'mitasi Bazel II kelishuvini amaliyotga tatbiq etdi. Ushbu kelishuvda ham kapital yetarliligining minimal miqdori 8 % ligi saqlanib qoladi. Yangi kelishuv uchta tarkibiy qismdan iborat bo'lib, ular:

1. Kapitalning minimal miqdoriga talab.
2. Kapital yetarliligining nazorat organlari tomonidan tahlil etish.
3. Ma'lumotlarni keng ommaga e'lon qilish.

Ushbu kelishuvda risklar ikki turga, ya'ni kredit va operatsion riskka bo'linadi. Bazel II kelushuvining asosiy qo'llanish sferasi-bu konsolidatsiyalashgan banklar, bank xoldinglari, bank guruhlar bo'lib, ular xalqaro bank faoliyati bilan shug'ullanishadi. Kelishuvning qo'llanilish sferasini quyidagi chizmada ifodalaymiz.

*4-rasm. Yangi kelishuvning qo'llanilish sferasi*¹⁶

¹⁶ Norqobilov S., Dadaboyeva H., Jo'rayev O'. Xalqaro amaliyotda bank nazorati. –T.: "IQTISOD–MOLIYA", 2007. 69-bet.

Dunyoning 27-davlati markaziy banklarini birlashtiruvchi Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi a'zolari "Bazel III" nomini olgan bank faoliyatida kapital va likvidlikka nisbatan yangi xalqaro standartlarni ma'qullagach, bank sektorini tartibga solishda kutilayotgan o'zgarishlar ilmiy muhokamalarning bosh mavzusiga aylandi. Shunga qaramay, ushbu yangi hujjatning inqirozdan keyingi davrda bank faoliyatini tartibga solish tizimini isloh qilish va takomillashtirishga xizmat qilishi xususida iqtisodchi olimlar, siyosatchilar va ekspertlarning qarashlari doimo ham bir-biriga to'g'ri kelavermaydi. "Bazel III" ga batafsil to'xtaladigan bo'lsak, bu yangi hujjat doirasidagi choralar quyidagi maqsadlarni ko'zlaydi:

- bank sektorining moliyaviy-iqtisodiy tanglikdan kelib chiqadigan inqirozlarga qarshi tura olish imkoniyatini yuksaltirish;
- xatar menejmenti va boshqaruv sifatini oshirish;
- banklarning shaffofligi (transparentligi)ni kuchaytirish.

Bu o'rinda shuni ham ta'kidlash o'rinliki, "Bazel III" nomi bilan atalayotgan yangi standartlar amaldagi "Bazel II" talablarini inkor etmagani holda, uning yangi tahriri ham emas. Boshqacha aytganda, bu ikki konsultativ hujjat bir paytning o'zida, parallel ravishda muomalada bo'ladi.

Bazel qo'mitasi a'zolari "Bazel III" borasida ilk bor 2009-yilning sentabr oyida kelishib olgan bo'lib, qo'mita tomonidan o'sha yilning dekabriga kelib aniq tavsiyalar ishlab chiqildi. Xususan, Bazel qo'mitasining 2009 yil 8-9 dekabrda yig'ilishida qator tavsiyaviy xarakterga ega bo'lgan hujjatlar ("Bank sektori barqarorligini oshirish", "Likvidlik xatarini o'lchash, standartlar va monitoring bo'yicha xalqaro yondashuvlar") ma'qullandi.

Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasining konsultativ hujjatlari-dagi yangi tavsiyalar inqiroz saboqlarini hisobga olgan holda banklarda nazorat va xatarlarni boshqarishni takomillashtirishga qaratilgan.

Binobarin, bank kapitali va likvidligini tartibga solish xususida quyidagi tavsiyalar belgilandi:

- bank kapitali sifati va shaffofligini oshirish yuzasidan amaldagi standartlarni qayta ko'rib chiqish, xususan, I darajali kapitalning muhim va yetakchi shakllari sifatida oddiy aksiyalar va taqsimlanmagan foydaga ustuvorlik berish;
- sekyuritizatsiyalangan pozitsiyalar bo'yicha bank kapitaliga nisbatan qo'shimcha talablarni belgilash;

- kapital yetarliligini baholovchi qo‘shimcha ko‘rsatkich – leverej koeffitsiyentini kiritish. Bunda koeffitsiyentning o‘rtacha choraklik darajasi hisoblanadi va dastlabki bosqichda uning me‘yoriy darajasi 3 foiz etib belgilangan.

- siklik salbiy ta‘sirni kamaytirish maqsadida iqtisodiy o‘sish fazasida regulativ kapitalga qo‘yilgan minimal talablarda oshadigan kapital zaxirasini shakllantirishga nisbatan qo‘shimcha talablarni joriy etish, shuningdek, ehtimoliy yo‘qotishlarga nisbatan zaxiralarni shakllantirish;

- xalqaro bozorlarda faoliyat yurituvchi banklar uchun likvidlikni boshqarish bo‘yicha qo‘shimcha talablarni, xususan, yaqin 30 kun mobaynida bankning o‘z faoliyatini davom ettirish qobiliyatini baholash imkonini beruvchi minimal likvidlik koeffitsiyentini, shuningdek, bir yillik vaqt diapazonida bank likvidligini baholash imkonini beradigan uzoq muddatli likvidlik koeffitsiyentini joriy etish.

Bundan tashqari, qo‘mitaning 2009-yil dekabrda tavsiyalariga ko‘ra, bankning boshqa moliyaviy muassasalar oddiy aksiyalariga qo‘yilmalari bank oddiy aksiyalarining 10 foizidan ortgan qismi hisobga olinmaydi.

Bazel qo‘mitasining 2010-yil iyul oyidagi yig‘ilishida bank sektorini tartibga solish bo‘yicha islohotlar dasturining asosiy elementlari kelishib olindi. Bunda Bazel qo‘mitasining “Bazel III” bo‘yicha 2009-yil dekabrda ma‘qullangan talqini biroz yengillashtirdi. Jumladan, banklarga kapitalning 15 foizidan oshmaydigan miqdorda konsolidatsiyalashmagan moliyaviy muassasalarning oddiy aksiyalariga sezilarli (ya‘ni ustav kapitalining 10 foizidan ko‘p) investitsiyalar kiritishga, foyda solig‘ini kamaytirish imkonini beradigan aktivlarni shakllantirish va ipoteka kreditlariga xizmat ko‘rsatish huquqiga ega bo‘lishga ruxsat berildi. Bunda tijorat banki yuqoridagi uch vosita yalpi qiymatining bankning I darajali kapitali tarkibidagi oddiy aksiyalar qiymatining 15 foizidan oshadigan qismi hisobga olinmaydi.

Shuningdek, Bazel qo‘mitasi tomonidan bank faoliyatida uzoq muddatli likvidlikni tartibga solish maqsadida sof barqaror mablag‘lar koeffitsiyentini joriy etish masalasi ham qo‘yilgan bo‘lib, bu borada yakuniy to‘xtamga kelinmagan. Shunga qaramay, sof barqaror mablag‘lar koeffitsiyentining yangicha variantini minimal standart sifatida 2018-yilning yanvar oyidan kiritish ko‘zda tutilgan.

Bank tizimida 2013-yildan boshlab kapitalni tartibga solishda jiddiy o‘zgarishlar yuz berishi kutilmoqda. Xususan, kapital sifatiga bo‘lgan talab keskin oshadi.

**Bank kapitali bo'yicha "Bazel III" talablarini joriy etish
muddatlari**

(har bir yilning 1-yanvar holatiga, foizda).

Davr	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Bazaviy I darajali kapital (Oddiy aksiyalar + taqsimlanmagan foyda)ga minimal talab	3,5	4	4,5	4,5	4,5	4,5	4,5
Maxsus zaxira kapitali				0,625	1,25	1,875	2,5
Bazaviy I darajali kapitalga minimal talab + Maxsus zaxira kapital	3,5	4	4,5	5,125	5,75	6,375	7
I darajali kapitalga minimal talab	4,5	5,5	6	6	6	6	6
Umumiy kapitalga minimal talab	8	8	8	8	8	8	8
Umumiy kapitalga minimal talab + maxsus zaxira kapitali	8	8	8	8,625	9,25	9,875	10,5

Manba: Basel Committee on Banking Supervision (www.bis.org).

I darajali kapitalning yetarliligi darajasi 2015-yildan boshlab 6 foiz etib belgilandi. Ayni paytda, yangi standartlarga o'tish mobaynida bazaviy kapitalning me'yoriy darajasi 4,5 foizga ortadi. Bunda bazaviy kapital oddiy aksiyalar, taqsimlanmagan foyda va oddiy aksiyalarni joylashtirishdan olinadigan emission daromaddan tashkil topadi. Bundan tashqari, sof foydadan shakllantiriladigan maxsus zaxira kapitaliga minimal talabni 2016-yildan o'tish davrining oxiri – 2019-yilgacha bosqichma-bosqich joriy etish rejalashtirilgan. Uning me'yoriy darajasi o'tish davri tugagach 2,5 foizdan kam bo'lmasligi lozim.

Keyinchalik esa, kapital tarkibida yana bir qo'shimcha zaxira – kontrsiklik buferi ham joriy etish nazarda tutilgan bo'lib, hozirda u muhokamalar obyektiga aylangan. Qator rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarda "Bazel III" standartlarini 2013-yildan boshlab joriy etish mo'ljallanayotgan bo'lib, har bir davlat milliy bank tizimining yangi talablarga qanchalik javob berishi xususida qayg'urmoqda.

Umuman olganda, Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi tomonidan ilgari surilayotgan tashabbuslarning tub mohiyati bank kapitali va likvidligiga nisbatan talablarning kuchaytirilishida namoyon bo'ladi. Bazel qo'mitasining yangi tavsiyalariga ko'ra bank kapitali tarkibida oddiy aksiyalar salmog'ini oshirish maqsadga muvofiqdir.

Xususan, bank kapitaliga nisbatan yangicha talablar bank kapitali tarkibini o'zgartirish, kapital yetarliligiga nisbatan talablarni oshirish, jumladan kapital etarliligining yangi qo'shimcha me'yorlarini joriy etish, maxsus zaxira kapitalini shakllantirish kabi ustuvor yo'nalishlarni qamrab oladi.

Fikrimizcha, yetakchi moliyaviy vositachilar hisoblangan tijorat banklari kapital bazasi sifatini yanada yaxshilash, kapitalning oqilona tarkibini shakllantirish, likvid zaxiralar miqdorini ko'paytirish bank sektori moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga, kelgusida bank inqirozlari yuzaga kelishining oldini olishga xizmat qiladi.

BAHS-MUNOZARA YOKI NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. Xalqaro bank nazorati usullari.
2. Xalqaro bank nazorati usullarining O'zbekiston bank tizimidagi amaliyoti.
3. Tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish va tartibga solishda xalqaro Bazel qo'mitasining tamoyillari.
4. O'zbekistonda bank nazoratini xalqaro Bazel qo'mitasi tamoyillari asosida takomillashtirish masalalari.

5 bob. TIJORAT BANKLARI FAOLIYATI USTIDAN AMALGA OSHIRILADIGAN DISTANTSION NAZORAT

REJA:

- 5.1. Bank nazoratini tashkil qilishning huquqiy va tashkiliy asoslari***
- 5.2. Dastlabki nazorat va uning tashkil etilishi***
- 5.3. Masofada turib bank nazoratini olib borish***
- 5.4. Inspeksion nazorat va uni tashkil etish asoslari***
- 5.5. Banklar va ularning filiallarini inspeksiya (tekshirish)dan o'tkazuvchi tekshiruv guruhining huquq va majburiyatlari***

5.1. Bank nazoratini tashkil qilishning huquqiy va tashkiliy asoslari

Nazorat – bu qonunchilikni ta'minlash bo'yicha turli davlat organlarining faoliyat shakli.

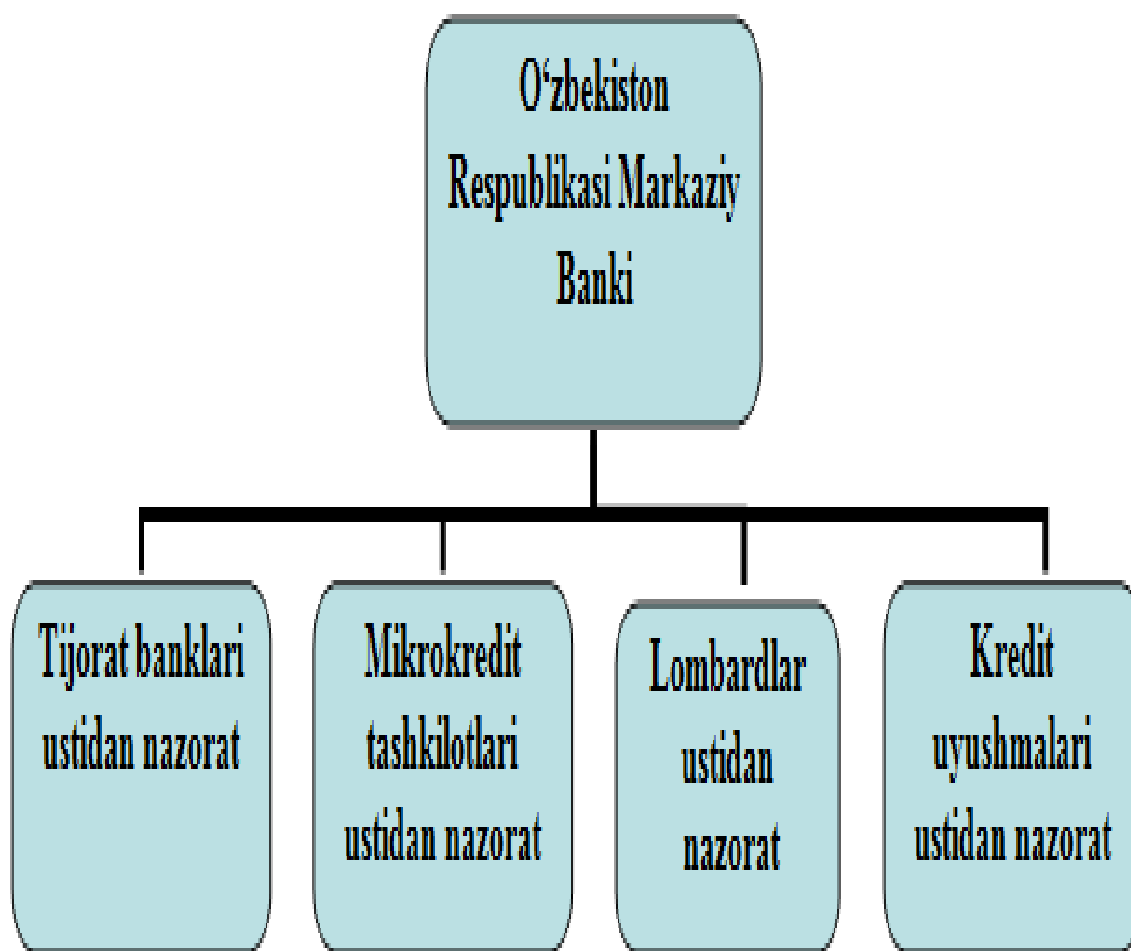
Bank nazorati – bu bank sohasidagi nazorat. Bank nazoratini tashkil etish milliy qonunchilikka va xalqaro bank qo'mitalarining tavsiyalariga asoslanadi.

Bank nazoratining tashkiliy tuzilishi xilma-xilligi bilan xarakterlanadi. Buyuk Britaniya, Italiya, Niderlandiya kabi davlatlarda tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish milliy Markaziy banklar tomonidan amalga oshiriladi. Germaniya, AQSH va Yaponiyada markaziy banklar nazorat bo'yicha majburiyatlarini davlat organlariga taqsimlovchi aralash tizim amal qiladi. Kanada va Shveytsariyada nazorat organlari markaziy banklardan ajratilgan. Rossiyada esa tijorat banklari va kredit tashkilotlari faoliyatining nazoratini Rossiya Federatsiyasi Markaziy banki bajarib, nazorat funksiyalarini amalga oshiruvchi 3 bo'linmadan iborat:

- Markaziy bankning hududiy bosh boshqarmalari, taftishni amalga oshiruvchi Nazorat taftish boshqarmasi;
- Bank nazorati departamenti;
- Tijorat banklarini tekshiruvchi (nazorat qiluvchi) boshqarma;

Bank faoliyatini nazorat qilishning zarurligi amalga oshiriladigan monetar siyosatning asosini tashkil etish bilan birgalikda respublikamizning bozor iqtisodiyotiga o'tishdagi o'ziga xos yo'li bilan ham bog'liqdir.

Hozirgi kunda Markaziy bank kredit tashkilotlari, lombardlar va mikrocredit tashkilotlari ustidan nazorat olib boradi va ular faoliyatini tartibga soladi. Demak, Markaziy bankning nazorat qilish sferasi kengaydi va uni quyidagicha tasvirlaymiz.

5-rasm. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining nazorat qilish sferasi¹⁷

1996-yil 25-aprelda "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni qabul qilindi.

Ushbu qonunning 44-moddasida "Markaziy bank qonun hujjatlari-ga muvofiq banklar faoliyatini nazorat qilib boradi", - deb aniq belgilab

¹⁷ Norqobilov S., Dadaboyeva H., Jo'rayev O'. Xalqaro amaliyotda bank nazorati. –T.: "IQTISOD–MOLIYA", 2007.

qo'yildi. Boshqa chet el mamlakatlarida esa bu jarayonni 4-jadval aks ettirgan:

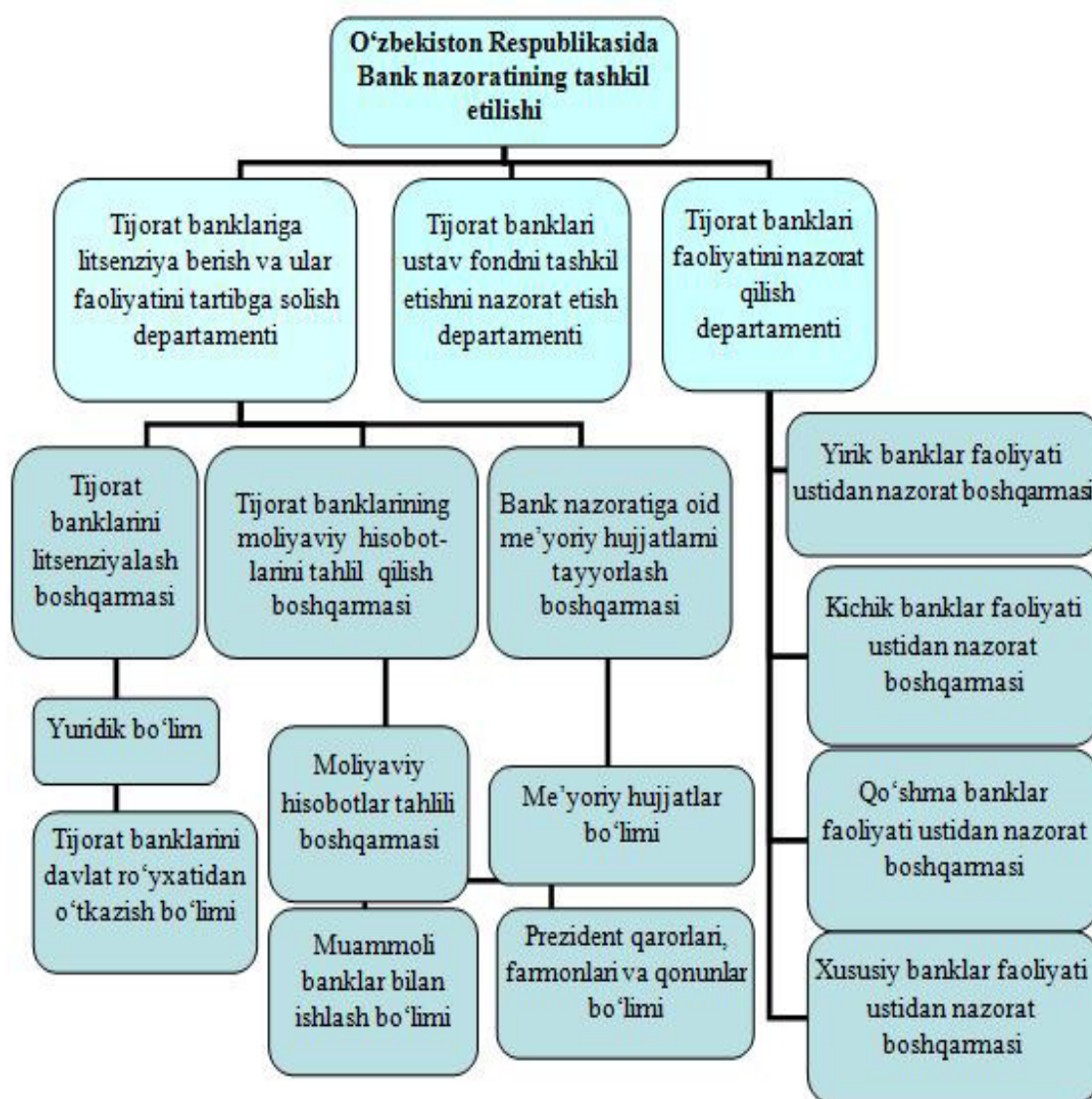
4-jadval

Dunyo mamlakatlarida bank faoliyati bo'yicha qonunlarning qabul qilinishi¹⁸

Davlatlar	Bank faoliyati bo'yicha qonunining amalga kiritilgan yili
Rivojlangan davlatlar	
1. Germaniya	1993
2. Portugaliya	1992
3. Luksemburg	1993
4. Daniya	1996
5. Finlandiya	1997
6. Niderlandiya	1992
7. Buyuk Britaniya (2)	1987
8. Belgiya	1993
9. Fransiya	1984
10. Gretsiya	1993
11. Ispaniya	1988
12. Buyuk Britaniya(1)	1979
13. Shveytsariya	1934
Rivojlanayotgan davlatlar	
1. Gonkong	1992
2. Turkiya	1993
3. Keniya	1996
4. Misr	1997
5. Singapur	1992
6. Liviya	1987
7. Filippin	1993
8. Malayziya	1984
9. Pokiston	1993
10. Shri Lanka	1988
11. Argentina	1979
12. Koreya	1934
13. Janubiy Afrika	1999
14. Quvayt	1997
15. Braziliya (2)	1985
16. Tunis	1995
17. Braziliya (1)	1957
18. Indoneziya (1)	1994
19. Indoneziya (2)	1963

¹⁸ Nergiz Dincer, Bilin Neyapti "LEGAL QUALITY of BANK REGULATION AND SUPERVISION AND ITS DETERMINANTS: a mixed sample" Bilkent University, 2005

1997-yil mart oyidan boshlab jahon andozalariga to'liq mos keladigan va banklar faoliyatini oydinlashtirish imkonini beradigan tijorat banklari hisobvaraqlari yangi rejasi amalga joriy qilinishi bilan banklar faoliyatini nazorat qilishda zamonaviy hisobotlar ishlab chiqildi va amaliyotga joriy qilindi, Markaziy bank tomonidan banklarni nazorat qilish faoliyati "oldindan ogohlantirish tizimi" asosida tashkil etilgan. Bank nazoratining asosiy maqsadi va vazifalari respublikamizda tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish tarkibini yaratadi. U 6-rasmdan yaqqol ko'rinadi.

6-rasm. O'zbekiston Respublikasida Bank nazoratining tashkil etilishi¹⁹

Dunyoning bir nechta mamlakatlarida bank nazoratining qay tarzda tashkil etilganligini quyidagi 5-jadvalda ko'rishimiz mumkin:

¹⁹ S.Norqobilov, X. Dadaboyeva, O'.Jo'rayev. Xalqaro amaliyotda bank nazorati. 2007y.

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki dunyoning bir nechta davlatlarida uning rivojlanish darajasidan kelib chiqib bank nazorati turlicha tashkil qilingan.

5-jadval

Bank nazoratining butun dunyoda tashkil etilishi²⁰

Davlatlar	Bank nazoratini tashkil etuvchi organ	Bundan boshqa nazorat organi bormi?	Nazorat organining hisobdorligi
Avstriya	Moliya Vazirligi	yo'q	Parlament
Bahrayn	Bahrayn Monetar Agentligi	yo'q	Direktorlar Kengashi
Bangladesh	Bangladesh Banki	yo'q	Davlat
Belorussiya	Belorussiya Milliy Banki	bor	Prezident
Belgiya	Bank va Moliya Komissiyasi	yo'q	Iqtisodiyot Vazirligi va Moliya Vazirligi
Bostvana	Moliyaviy Institutlar Departamenti, Bostvana Banki	yo'q	Moliya va Rivojlanishni Rejalashtirish vazirligi
Braziliya	Braziliya Markaziy Banki	yo'q	Moliya Vazirligi
Burundi	Markaziy Bank Inspeksiyasi	yo'q	Markaziy Bank raisi
Xitoy	Xitoy Xalq Banki	yo'q	Davlat Konsuli
Misr	Misr Markaziy Banki	yo'q	Markaziy bank mustaqil organ
Estoniya	Bank nazorati Departamenti	yo'q	Parlament
Finlandiya	Moliyaviy nazorat	yo'q	Parlament
Gretsiya	Gretsiya Banki	yo'q	Parlament
Vengriya	Bank va Kapital Bozorini Nazorat qilish; Vengriya Markaziy Banki	bor	Moliya Vazirligi
Hindiston	Moliyaviy Nazorat Boshqarmasi	yo'q	Hindiston Rezerv Banki
Isroil	Markaziy Bankning Bank nazorati Departamenti	yo'q	Markaziy Bank raisi
Quvayt	Quvayt Markaziy Banki	yo'q	Moliya Vazirligi
Makedoniya	Makedoniya Respublikasi Milliy Banki, Nazorat Departamenti	yo'q	Parlament
Malayziya	Malayziya Markaziy Banki	yo'q	Moliya Vazirligi
Rossiya	Rossiya Federatsiyasi Markaziy Banki		Davlat Dumasi
Shvetsiya	Finansinspektionen (Moliya.nazorat)	yo'q	Hukumat
Shveytsariya	Banklarning Federal Komissiyasi	yo'q	Parlament va Hukumat
Tayvan	Markaziy Bank, Moliya Vazirligi, Markaziy Depozitlarni Sug'urtalash Korporatsiyasi	Bor	Premier Ministr
Tojikiston	Tojikiston Milliy Banki Bank Nazorati Departamenti	yo'q	Tojikiston Markaziy Banki

²⁰ James R. Barth, Gerard Caprio, Jr. Ross Levine "The Regulation and Supervision of Banks Around the World" A New Database February 2001. 1998 yil ma'lumotlari asosida.

5.2. Dastlabki nazorat va uning tashkil etilishi

Bank nazorati tizimi 4 ta asosiy elementlarni o'z ichiga oladi: litsenziyalash, prudentsial nazorat (off-site), joylarning o'zida tekshiruvlar (on-site), nazorat organlari talablari bajarilishi ustidan nazorat qilish. Dastlabki nazorat banklarni umumiy litsenziyalash va ularni prudentsial nazorat qilish bosqichlariga bo'linadi.

Shunday qilib, bank faoliyatini tartibga solish banklarni yaratish bosqichidayoq boshlanadi, chunki barcha mamlakatlarda bu turdagi kredit tashkilotini tashkil qilishning ruxsat etilgan tamoyili mavjud. Markaziy bank bank faoliyatini amalga oshirishga ruxsat beradi, ya'ni litsenziya beradi va yangi tashkil qilingan bank ro'yxatini amalga oshiradi. Bunda amaldagi qonunga muvofiq, bank ta'sischi va kelajakdagi rahbarlariga ma'lum bir talablar e'lon qiladi, ustav kapitali minimal miqdorini va uni shakllantirish tartibini belgilaydi. Litsenziyada yana bank bajarishi mumkin bo'lgan operatsiyalar ham ko'rsatilgan bo'ladi. Bank faoliyatini litsenziyalash- bu tartibga solishning muhim bosqichidir.

O'zbekistonda mustaqil bank tizimining shakllanishiga 1991-yili asos solingandi. Hozirgi vaqtda u Markaziy Bank, 29 ta tijorat banklari, 45 ta kredit uyushmalari va 22 ta lombardlarni o'z ichiga olgan²¹.

Respublikamizga xorijiy banklarning kirib kelishi banklar faoliyati sifatini yaxshilashga, ular o'rtasida sog'lom (halol) raqobatni yaratishga imkon tug'diradi. Shu maqsadda o'tgan davr mobaynida Eron "Soderot" filiallari hamda xorijiy investitsiya ishtirokida "O'zABNAmrobank", "O'zKDB Bank", "UT-Bank" va "Savdogar" bank kabi qo'shma banklarga bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun tegishli litsenziyalar berildi.

Banklar o'rtasida halol raqobatni ta'minlash maqsadida 2005-yilda "Tadbirkorbank", "Savdogarbank", "Trastbank", "G'allabank", "Privatbank", "Ipak yo'li" banklari ustav kapitalidagi davlat ulushi to'liq sotildi.

O'zbekiston Respublikasi hududidagi banklar faoliyati uchun litsenziyalar berish "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi hamda "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunlar talablaridan kelib chiqqan holda Respublika Markaziy Bankining 1998-yil 2-noyabrdagi 420-sonli "Banklarni ro'yxatga olish va ularga litsen-

²¹ Материалы международной научно-практической конференции. Дальнейшие углубление реформ в банковско-финансовой системы Узбекистана. Москва. 29 сентябрь. 2007 стр.

ziyalar berish tartibi to'g'risida"gi Nizom asosida Markaziy Bank tomonidan amalga oshiriladi. Mazkur Nizomga asosan yangidan tashkil etilayotgan banklar faoliyatini litsenziyalash 2 bosqichni o'z ichiga oladi. Ya'ni bu bosqichlar bank ochish uchun dastlabki ruxsatnoma berish hamda asosiy litsenziya berish va ayni paytda bankni davlat ro'yxatidan o'tkazishdan iborat.

Birinchi bosqichda Markaziy bank tomonidan bank faoliyati uchun dastlabki ruxsatnoma beriladi. Bu ruxsatnomaning asosiy mazmuni shundan iboratki, bank muassislariga bankni yaxshi tashkil etish uchun ma'lum muddat beriladi. Shu bilan birga Markaziy bank tomonidan shu muddat mobaynida to'liq kuzatish ishlari olib boriladi.

Dastlabki ruxsatnomani olish uchun muassislar Markaziy Bankka bank ochishga ruxsat berish to'g'risida ariza topshirib, unga quyidagi hujjatlarni ilova qiladilar:

1. Yangi tashkil etilayotgan bankning ta'sis hujjatlari.

- Muassislar imzolagan va ular muhrlari bilan tasdiqlangan ta'sis shartnomasi;

- Muassis aksiyadorlar yig'ilishi tasdiqlagan hamda muassislar imzolagan bank ustavi;

- Ta'sis yig'ilishininig bayoni.

Bu hujjatlarda bankni tashkil etish, ustav sarmoyasining hajmi, ustavni tasdiqlash, Bank Kengashini, taftish komissiyasini saylash to'g'risidagi qarorlar bo'lmog'i lozim. Bayonnoma nusxalari Bank Kengashi raisi tomonidan tasdiqlanadi.

2. Muassislar to'g'risida ma'lumot:

- Muassislar ro'yxati;

- Tashkil etilayotgan bank ovoz huquqi beruvchi aksiyalarining 5 foizi yoki o'ndan ortiq miqdorga egalik qiladigan muassislar to'g'risida qo'shimcha ma'lumotlar.

3. Yangi tashkil etilayotgan bank Kengashi a'zolarining ro'yxati.

4. Bankning mufassal tashkiliy tuzilishi.

5. Bankning taftish komissiyasi (ichki audit) to'g'risida nizom.

6. Bankning ichki kredit siyosati to'g'risida nizom.

7. Bankning biznes-rejasi.

8. Tashkil etilayotgan bank joylashgan hududga kiruvchi Markaziy Bank Boshqarmasi tomonidan berilgan xulosa.

9. Mahalliy Hokimiyat boshqaruv organlarining shu hududda bankni tashkil etish bo'yicha bergan xulosasi.

Mazkur talablar bajarilib barcha hujjatlar Markaziy Bankka topshirilgandan so'ng uzog'i bilan 3 oy muddat ichida ko'rib chiqiladi. Markaziy Bankning dastlabki ruxsatnomasi yuqoridagi talablarni to'liq baholash asosida beriladi. Bank ochishga dastlabki ruxsatnoma olingandan so'ng muassislar asosiy litsenziyani olish va bankni ro'yxatdan o'tkazish uchun zarur tashkiliy texnik tadbirlarni amalga oshiradilar. Dastlabki ruxsatnoma berilishi bu asosiy litsenziya berilishini kafolatlamaydi. Dastlabki berilgan ruxsatnomaning amal qilish muddati u olingan kundan boshlab olti oy muddatgacha yuridik kuchga egadir.

Banklar Markaziy bankda davlat ro'yxatidan o'tkazilganidan so'ng yuridik shaxs maqomini oladi. Davlat ro'yxatidan o'tish hamda bank operatsiyalari bilan shug'ullanishga litsenziya olish uchun banklar quyidagi talablarni bajarishlari lozim. Jumladan:

- ro'yxatdan o'tkazish va litsenziya berish uchun yozilgan ariza taqdim etish;
- barcha tashkiliy-texnik tadbirlarni amalga oshirish, bank operatsiyalarini avtomatlashtirilgan tarzda o'tkazish uchun kerakli bino va jihozlarni, dasturli texnik vositalarni tayyorlash, kassa holatini Markaziy bank talablari darajasiga keltirish;
- Markaziy bank belgilagan minimal hajmdan kam bo'lmagan ustav sarmoyasini to'lash hamda bu pul to'langanligini tasdiqlovchi hujjatlar taqdim etish;
- bank ro'yxatdan o'tkazilgani va litsenziya berilgani uchun haq to'langanini tasdiqlovchi hujjatni taqdim etish. Markaziy Bank tomonidan yuqoridagi talablar o'rganib chiqilib, 1 oy muddatda tegishli qaror qabul qilinadi.

Shu bilan birga quyidagi holatlar bankni ro'yxatdan o'tkazish hamda litsenziya berishdan bosh tortishga asos hisoblanadi:

- banklarni ochish to'g'risidagi Nizomda ko'zda tutilgan talablar bajarilmasligi;
- bazis hujjatlari amaldagi qonunlarga mos kelmasligi;
- bir yoki bir necha muassisning moliyaviy ahvoli qoniqarsizligi;
- bank ro'yxatga olinadigan vaqtgacha minimal ustav sarmoyasini to'lanmaganligi;
- yangi tashkil etilayotgan bank rahbari va bosh buxgalterini o'z kasbiga mos kelmasligi;
- Markaziy bank tomonidan berilgan dastlabki ruxsatnomani muddati tugashi.

Litsenziya berish bo'yicha masalani ko'rishda nazorat organlari tomonidan yangi bank filiallarini tashkil etish sharoiti, raqobat tufayli ularning moliya-kredit sektorga ta'sir etishi kabilarga ham alohida e'tibor beriladi.

Litsenziyani bekor qilish quyidagi hollarda yuz beradi:

1. Ma'lum bir muddat ichida bank operatsiyalarini amalga oshirishni tashkil qilish qobiliyatiga ega bo'lmaganda.

2. Bank tomonidan litsenziya talablarini bajarilmasligi yoki litsenziyada ko'zda tutilmagan faoliyatni amalga oshirish.

3. Qonun yoki normativ hujjatlarni buzish.

4. Operatsiyalarni amalga oshirish jarayonida kreditor va omonatchilar manfaatlariga zarar keltirish.

5. Bankning bankrot deb e'lon qilinishi.

Banklar faoliyatini litsenziyalash tartibi har bir davlatda ba'zi xususiyatlariga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Mazkur jarayonni ba'zi rivojlangan davlatlar misolida ko'rib chiqamiz.

Italiyada 80-yillarga qadar qattiq litsenziyalash chegaralari mavjud bo'lgan bo'lsa, bu tartib 80-yillardan so'ng birmuncha yengillash-tirildi. Ushbu mamlakatda hozirgi paytda litsenziyalashning quyidagi talablari mavjud:

- eng kam miqdordagi dastlabki bank sarmoyasi 8 mln. lira;
- bank ma'muriyatni kompetentligining yetarli darajasi;
- bank ta'sischilari tomonidan bankning strategik rivojlanishi to'g'risida to'liq ma'lumot berish.

Shuningdek, bank aksionerlariga ham talablar o'rnatilgan. Jumladan:

- bankni oqilona va barqaror boshqarishni ta'minlash;
- bank mablag'larini uning aksionerlari nomoliyaviy kompaniyalar tomonidan ishlatilishi oqibatida bank omonatchilari va bankning o'ziga zarar keltirilishining oldini olish maqsadida bank operatsiyalari bilan nobank operatsiyalari o'rtasida aniq, chegaralar o'rnatish.

Italiya bank qonunchiligiga asosan bank kapitalida 5 foizdan ziyod ulushga ega bo'lgan mijozlarga bankni boshqarish huquqini olishga ruxsat beriladi. Nobank va nomoliyaviy muassasalarning bank kapitalidagi ulushi 15 foizdan oshishi ta'qiqlanadi. Mana shunday chegara respublikamizda 2002-yil 1-yanvardan boshlab 7 foizni tashkil qiladi.

Bugungi kunda yangi bank filiallarini ochishda Italiya bankidan dastlabki ruxsatnomani olish talab etilmaydi. Biroq, nazorat organlari

agar bankda moliyaviy yoki boshqaruv ahvol yomonlashsa, bank filiallarini kengaytirish bo'yicha chegaralar qo'yishi mumkin.

Hozirgi paytda Angliya banklaridan litsenziya talab etilmaydi. Lekin ular Angliya Banki tomonidan o'rnatilgan talablarga javob bermog'i lozim. Bu talablar quyidagilardan iborat:

- ustav sarmoyasi miqdori 5 mln. funt sterlingdan kam bo'lmasligi kerak;
- yetarli diapazondagi bank xizmatlarini ko'rsatish;
- bank rahbariyatining ishbilarmonlik nufuziga egaligi.

Yuqoridagi talablar asosida litsenziyalanadigan banklar toifasiga yirik kliring banklari, Savdo banklari va Hisob uylari (Дисконтный дом), shuningdek, chet el banklarining filiallari kiradi.

Boshqa toifadagi kredit institutlari bank xizmati ko'rsatish uchun Angliya bankidan maxsus ruxsatnoma olishlari shart.

Yangidan ochilayotgan banklarga litsenziya berishda Angliya banki tomonidan ularga qo'yilgan talablar sinchkovlik bilan o'rganib chiqilgandan so'ng beriladi. Bunda bank sarmoyasining eng kichik miqdoriga (1 mln.f.s) alohida e'tibor beriladi. Biznes rejasining haqqoniyligi, hisob va nazorat sistemasi, zararni qoplash uchun shakllantirilgan mablag'larining yetarliligi, bank rahbariyatining kompetentligi, samaradorlik prinsiplariga amal qilinishi kabilar tahlil qilib chiqiladi.

Yaponiyada har qanday bank Moliya vazirligi tomonidan beriladigan maxsus litsenziyasiz bank operatsiyalarini amalga oshira olmaydi.

Litsenziyani olish uchun bank ta'sischi lari Moliya vazirligi tomonidan qo'yilgan barcha talablarni bajarmoqlari lozim. Banklar faqat aksionerlik jamiyatlari shaklida tashkil etilib, ularning kapitali 1 mlrd. iyenadan kam bo'lmasligi kerak. Bank filiallarini ochish uchun ham Moliya Vazirligidan ruxsatnoma talab qilinadi.

Litsenziya olishda bank muassasalari bank ochish to'g'risidagi ariza bilan birga quyidagilarni taqdim etdi:

- Bank muassasasining zarurligini to'liq asoslab berish.
- Ta'sis yig'ilishini bayoni.
- Yaqin 3 yil mobaynida olinadigan foydaning istiqboli.
- Direktorlar Kengashi a'zolari va auditorlarning tarjimai hollari.
- Bankning yirik aksionerlari ro'yxati.
- Bankning balansi.
- Bankning barcha filiallari ro'yxati.

Demak, yangidan tashkil etilayotgan banklar faoliyatini litsenziyalash kelajakda sog'lom va barqaror bank tizimini yaratish, omonatchi va kreditorlar manfaatini himoya qilish hamda samarali bank nazoratini olib borish imkonini beradi.

Markaziy bank dastlabki nazoratining ikkinchi bosqichi banklar hisobotlari shakllarini tekshirishga asoslangan prudentsial (off-site, distantson, masofadan turib, hujjatli) nazorat hisoblanadi. Prudentsial nazoratning maqsadi banklar to'lovga qobiliyatsizligi, ular bankrotligi riskini keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan muammolarni oldindan aniqlash hisoblanadi. Bank nazorati organlari banklar aktivlar sifatini baholashda adekvat siyosat va amaliyotlarni saqlab qolishlariga ishonishlari lozim. Bunda Markaziy bank bank operatsiyalari risklarini cheklash maqsadida prudentsial me'yorlar o'rnatadi va ular bajarilishini qattiq nazorat qiladi.

Ko'pgina davlatlar Markaziy banklari prudentsial nazoratni amalga oshirib, bank nazorati bo'yicha Bazel Qo'mitasi tavsiya qilgan "Samarali bank nazoratining asosiy tamoyillari"ni ko'zlovchi yondashuvlarni amalga oshiradilar.

Xalqaro amaliyotdagi va o'tkazilgan tadqiqotlarga ko'ra masofadan nazorat yoki diagnostika tizimini shakliyl belgilarga qarab to'rtta keng toifalarga ajratish mumkin:

1. Banklarni baholashning reyting tizimi.
2. Moliya koeffitsiyentlari va guruhlab tahlil qilish tizimlari.
3. Bank risklarini baholashning yalpi tizimlari.
4. Statistik modellardir.

Masofadan nazorat qilish monitoringi natijalari asosida reyting tuzish nazorat ma'lumotlari va nazorat organlari foydalanishi mumkin bo'lgan boshqa axborotlar, shu jumladan, joyiga chiqib o'tkazilgan tekshiruv natijalariga asoslanadi. Fransiya banklari reyting tizimi masalan, Fransiya Banki va bank komissiyasining ma'lumotlar bazalarida (xususan, banklarning o'zlari tomonidan taqdim etilgan va moliya bozorlarining maxsus ma'lumotlar bazasida saqlanayotgan), ma'lumotlaridan, Fransiyaning boshqa nazorat organlari ma'lumotlaridan va boshqa Yevropa davlatlarining nazorat organlari bilan tuzilgan o'zaro bitimlarga muvofiq olinayotgan axborotlardan foydalanadi.

Yalpi yondashuv riskning miqdor va sifat omillarini baholash imkonini beradi. Bank ahvoli haqida har tomonlama axborot olish uchun milliy va xorijiy nazorat organlarining birgalikdagi harakati talab etiladi (Buyuk Britaniyaning Moliya xizmati boshqarmasi mustaqil tekshiruvga

oid qo'shimcha xarajatlardan qochish maqsadida ana shunday ma'lumotlarni saqlab oladi). Tizim bank guruhlarini va ularning tarkibiy qismlarini birlashib va birlashmagan holda baholashda qo'llanilishi mumkin. Nazorat organi berilgan ballar haqida xabar qilmasligi mumkin. Biroq umumiy rivojlanish tamoyillari va yirik risk bank rahbariyati bilan muhokama qilinadi.

Statistik modellarning asosiy vazifasi banklarning kelajakdagi ahvolini taxmin qilish, ya'ni bank muammolarini ilk bosqichlardayoq diagnostikadan o'tkazishdan iboratdir. Ushbu modellar risklarni baholash uchun bank faoliyati haqida nazorat organlari tomonidan yig'ilgan ma'lumotlardan foydalanadi.

Yuqorida keltirilgan fikrlarni mujassamlab, masofadan nazorat qilish tizimini mohiyatan tushungan holda quyidagi ikki yo'nalishda afzalliklarni e'tirof etish lozim:

1) diqqat-e'tibor kelgusida bank ahvolidan yomonlashuviga olib kelishi mumkin bo'lgan risklarni aniqlashga qaratiladi. Shuningdek, risk darajasi yuqori bo'lgan banklarni tanazzul yoki bankrotlik holati yetib kelmasdan oldin aniqlashga harakat qiladi. Bu esa ushbu modelni boshqa tizimlardan farqlab turuvchi asosiy xususiyatlaridan biridir.

2) modellar ko'rsatkichlari bilan ularning barqarorlik, tanazzul, bankrotlik yoki yashovchanlik kabi oqibatlarini o'rtasidagi sababli aloqalarni aniqlash uchun miqdoriy uslublardan hamda olingan ma'lumotlardan o'xshash xususiyatlarini asosida bo'lg'usi voqealarni bashorat qila oladi.

Bank nazoratida masofadan nazorat qilishning qulayligi, samaradorligi va tezkorligining asosiy mohiyati quyidagicha:

- tijorat banklari faoliyatini doimiy har chorakda, har oyda yoki ayrim hollarda har haftada, har kunda o'rnatilgan monitoring asosida bank holati va likvidligini nazorat qiladi;

- qabul qilingan doimiy axborotlar asosida bankning holatini boshqa banklar bilan solishtiradi;

- masofadan nazorat o'rnatish tizimida mehnat sarfining ozligi bilan tezkor va ish ko'lami samaradorligini oshiradi;

- ayrim hollarda joylarda olib borilgan inspeksiya tekshiruvlari natijalari bilan masofadan nazorat qilish uchun banklar tomonidan taqdim etilgan moliyaviy faoliyati to'g'risidagi hisobotlar natijalari bilan solishtirilganda ular orasida farq mavjudligi aniqlanadi. Ya'ni masofadan nazorat qilish natijalari o'zining haqiqiy holatini to'g'ri aks ettirishi bilan samaralidir;

- shuningdek, inspeksiya tekshirishlari uchun masofadan nazorat qilish tizimi bank faoliyatida aniqlangan kamchiliklar va ish ko'lamini qaysi yo'nalishda olib borish to'g'risida ko'rsatma beradi.

Masofadan turib nazorat etish bilan Markaziy bank tizimida "Tijorat banklariga litsenziya berish va ularning faoliyatini tartibga solish departamenti" shug'ullanadi. O'tkaziladigan tahlil va monitoring mavjud me'yoriy yo'riqnomalarga mos kelishi kerak. Barcha tijorat banklari nazorat obyekti hisoblanadi. Ushbu nazorat turi o'zining doimiyliigi bilan ham boshqalaridan farq etadi. Ya'ni mazkur departament barcha tijorat banklari balanslarini doimiy ravishda nazorat etib boradi.

Banklar ustidan joriy nazoratning zamonaviy tizimlarining muhim elementi konsolidatsiyalashgan nazorat asosidagi nazoratni namoyon etadi.

Konsolidatsiyalashgan nazorat mulkchilik aloqalari orqali milliy chegaralar va sektorial chegaralar bo'ylab o'z faoliyatlarini diversifikatsiyalangan (har xillashtirilgan) moliyaviy institutlarda o'sib borish tendensiyasiga javoban ishlab chiqilgan nazorat vositasi bo'lib hisoblanadi¹. Konsolidatsiyalashgan umumiy mulkchilik yoki nazorat bir qancha qonuniy tashkilotlardan tashkil topgan moliyaviy guruhning barqarorligini sifat va miqdoriy jihatdan baholash sifatida keng miqyosda aniqlanishi mumkin.

Konsolidatsiyalashgan nazoratning maqsadi:

a) moliyaviy guruhda birlashgan institut orqali tartibga soluvchi moliyaviy institutlarga qo'shimcha risklarni keltirib chiqarishini baholash va kuzatish orqali moliyaviy tizim xavfsizligini ta'minlash;

b) butun guruh barqarorligini baholash.

Konsolidatsiyalashgan nazorat ham sifat va ham miqdoriy elementlarga ega bo'lishi lozim:

1)miqdoriy konsolidatsiyalashgan nazorat aktivlar sifati, kapital yetarliligi, likvidlik va konsolidatsiyalashgan asosga ko'ra o'lchanadigan yirik diskreditatsiyalar kabilarga e'tiborni qaratadi.

Bunda guruh ishlab chiqishi mumkin bo'lgan aniq talablar qo'yiladi: a) umumiy buxgalteriya balansi va balansdan tashqari buxgalteriya balansi ma'lumotlari;

b) qo'shimcha ma'lumotlar. Bu ma'lumotlar ishonchli kapital yetarliligi, likvidlik bo'yicha yetarli shaklda bo'lishi lozim va ishonchli

¹ Financial sector assesment. The International Bank for Reconstruction and Development. The World Bank. The IMF. 2005.

diskreditatsiya to'plami hisob-kitoblari qilinishi lozim. Chunki guruhdagi turli tashkilotlar buxgalteriya rejimlari subyekti bo'lishi mumkin, buxgalteriya konsolidatsiyasi ehtiyotkorona tuzatilishi lozim.

2) Sifat konsolidatsiyalashgan nazorati vaqtli tartibda qancha darajada boshqaruv aniqlanishi, o'lchanishi, kuzatilishi va risklarni boshqarilishini baholashda namoyon bo'ladigan umumiy riskka asoslangan nazoratni anglatadi. Bunday nazorat tartibga solinadigan tashkilotga ta'siri shartlarida boshqa guruh kompaniyalari keltirib chiqargan keng miqyosdagi risklarni baholashni jalb qiladi.

Samarali prudentsial nazoratning sharti – bu u yoki bu bank faoliyati to'g'risida ma'lumotlarning ishonchliligi va ochiqligi bo'lib hisoblanadi. Bu ochiqlik, bir tomondan, banklarda hisob va hisobot tizimlarini takomillashtirishga asoslansa, boshqa tomondan esa, hisob va hisobot sohasida nazorat organlari talablarini banklar tomonidan tegishlisiz rioya qilinishiga asoslanadi.

Tijorat banklarini nazorat qilish deganda banklarning barqarorligini ta'minlash maqsadida doimiy ravishda amalga oshiriladigan nazorat tushuniladi.

U yoki bu bankning faoliyatida aniqlangan kamchiliklarni tuzatishga majbur qilish uchun nazorat organi ixtiyorida ta'sir ko'rsatish choralarining muayyan to'plami bo'lishi kerak. Bizning yangi bank qonunlarimizga ko'ra turli vaziyatlarda foydalanish mumkin bo'lgan darajalangan choralar majmui ko'zda tutilgan. Jumladan, iqtisodiy me'yorlarni o'zgartirish, majburiy rezerv fondini oshirish, ayrim bank operatsiyalarini amalga oshirishni ta'qiqlab qo'yish, hissadorlarga dividendlar to'lashni to'xtatib qo'yish, bank ustidan vasiylik o'rnatish kabilardir. Eng so'nggi chora esa ularga berilgan ruxsatnomalarni (litsenziyalarni) qaytarib olishdan iboratdir.

Milliy bank tizimining rivojlanishi bilan bank nazorati ham takomillashib bordi, shu jarayonni bank nazoratining asosi bo'lgan iqtisodiy me'yorlarning rivojlanishi misolida ko'rib chiqamiz.

Mustaqil respublikamizda dastlabki iqtisodiy me'yorlar 1991-yil 15-fevralda qabul qilingan "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonun talablaridan kelib chiqib yaratilgan bo'lib, keyinchalik ular takomillashtirildi.

Respublika Markaziy banki tomonidan tijorat banklarining balans likvidligini doimo ta'minlab borishi yoki ularning o'z oldilaridagi majburiyatlarini o'z muddatida amalga oshirishlariga erishish, omonatchilarni manfaatlarini himoya qilish hamda qisqacha

ta'riflaganda Respublikada barqaror bank tizimini yaratish maqsadida 1992-yil 2-avgustdagi Markaziy bankning 10-sonli qoidasi tasdiqlandi va bu qoidaga asosan tijorat banklari faoliyatini tartibga solib turish uchun iqtisodiy me'yorlar (normativlar) o'rnatildi.

Mazkur qoidaga binoan tijorat banklari uchun dastlabki 8 ta iqtisodiy normativlar belgilandi. Bular tarkibiga quyidagilar kiritildi:

- N_1 — bank sarmoyasining xatarni hisobga olib chamalangan aktivlarning jami miqdoriga nisbati ko'rsatkichi (eng kami 0,05)
- N_2 — bank sarmoyasini yuqori xatarli aktivlar miqdoriga nisbati ko'rsatkichi (eng kami 0,15);
- N_3 — bank sarmoyasi uning majburiyatlariga nisbati ko'rsatkichi (eng kami 0,2);
- N_4 — banklar jalb etgan fuqarolar omonatlarini bank sarmoyasiga nisbati (eng yuqorisi 1,00);
- N_5 — joriy likvidlilik ko'rsatkichi (ixtisoslashgan banklar uchun 0,20, boshqa banklar uchun 0,30);
- N_6 — o'rta muddatli likvidlilik ko'rsatkichi (ixtisoslashgan banklar uchun eng yuqorisi 1,50, boshqa banklar uchun 1,00);
- N_7 — uzoq muddatli likvidlilik ko'rsatkichi (ixtisoslashgan banklar uchun 0,20, boshqa banklar uchun 0,30);
- N_8 — bir qarz oluvchiga to'g'ri keladigan kreditning eng yuqori miqdori ko'rsatkichi (eng yuqorisi 0,50).

Bundan tashqari, tijorat banklarining aktivlari ularning xatar darajasiga qarab 6 guruhga ajratiladi:

- ✓ 1- guruh — xatardan holi bo'lgan aktivlar.
- ✓ 2-guruh — xatar darajasi kam bo'lgan aktivlar.
- ✓ 3-6- guruhlar - xatar darajasi yuqori bo'lgan aktivlar.

Lekin respublikamizda banklar faoliyatining rivojlanib borishi, ular tomonidan ko'rsatilayotgan xizmat turlarining kengayib borishi, respublikada iqtisodiy muhitning o'zgarib borishi va boshqa faktorlarni e'tiborga olgan holda Respublika Markaziy banki 1995-yil 2-avgustdan 10-sonli "Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish" qoidasini qaytadan ishlab chiqdi va joriy etdi.

Yangi qoidani oldingisidan farqli tomoni shundan iborat ediki, avvalambor tijorat banklari uchun qo'yiladigan talablar birmuncha kuchaytirildi. Jumladan, yangidan tashkil etilayotgan banklar uchun o'rnatilgan ustav sarmoyasining eng kam miqdori oshirildi. Shuningdek, tijorat banklarining Markaziy bankdagi majburiy rezerv fondi ajratmasi-ning miqdori ham oshirildi.

Bundan tashqari, qisqa muddatli likvidlilik ko'rsatkichini aniqlovchi 3 xil me'yor o'rnatildi.

- 30 kundan 90 kungacha bo'lgan kreditlar va shu muddatdagi depozitlar bo'yicha ko'rsatkich.

- 90 kundan 180 kungacha bo'lgan kreditlar va shu muddatdagi depozitlar bo'yicha ko'rsatkich.

- 180 kundan 1 yilgacha bo'lgan kreditlar va shu muddatdagi depozitlar bo'yicha ko'rsatkich.

Bank sarmoyasining yuqori xatarli bank aktivlariga nisbati ko'rsatkichi esa bekor qilindi.

Bundan tashqari, qonun hujatlari asosida Markaziy bank tomonidan 1996- yilning iyul oyidan boshlab bank aktivlari sifatini tasniflash tartibi ishlab chiqildi.

Respublika Markaziy banki tomonidan 1997-yilning avgust oyidan boshlab banklar faoliyatini tartibga soluvchi asosiy me'yoriy hujjat bo'lgan "Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish" qoidasi Bazel qo'mitasi tomonidan o'rnatilgan andoza va talablarni inobatga olgan holda qaytadan mukammal tarzda ishlab chiqildi. Mazkur yangi qoidaga asosan bank sarmoyasiga nisbatan qattiqroq bo'lgan talablar o'rnatildi.

1997-yil 1-yanvardan boshlab barcha tijorat banklari mazkur jadval asosida har chorakda ustav fondini yillik o'sish ko'rsatkichining 25 % miqdorida ko'paytirib borishni ta'minlashlari kerak. Mamlakatimiz mustaqillikning ilk yillaridanoq xususiy banklarni rivojlantirish pozitsiyasida turibdi. Ularni rivojlantirish uchun iqtisodiy me'yorlarda alohida imtiyozlar berilmagan, ammo ularni kapitaliga talabni ko'rib chiqsak, mamlakatimiz tomonidan xususiy banklarga berilayotgan e'tiborni ko'rishimiz mumkin. Ya'ni 1997-yilda yangi tashkil qilinayotgan xususiy banklar uchun minimal ustav fondi 300 ming AQSH dollari qilib belgilandi. 2002-yil 1-yanvardan esa 1.25 mln AQSH dollari qilib belgilangan bo'lsa, 2007-yil 1-yanvardan 2.5 mln AQSH dollari qilib belgilandi. Bu ko'rsatkich 2008-yil 1-yanvaridan esa 2.5 mln yevro qilib belgilandi.

Shulardan kelib chiqqan holda, tijorat banklarining asosiy vazifasi-iqtisodiy me'yorlarga rioya etishdan, kapital va likvid mablag'larni yetarli darajada saqlashdan, shubxali va zarar kutilayotgan aktivlarga nisbatan zaxiralarni vujudga keltirishdan, shuningdek, mahrum bo'lish xavfini kamaytirish maqsadida aktivlarni diversifikatsiyalashdan iboratdir.

Iqtisodiy normativlarni belgilashdan asosiy maqsad tijorat banklarining to'lovga noqobil bo'lib qolmasligiga yo'l qo'ymaslik va shuning asosida banklarning mijozlarini, vakil banklarni himoya qilish hisoblanadi.

“**Sarmoyaning yetarlilik koeffitsiyenti**” bank sarmoyasi bilan xatarni hisobga olib chamalangan aktivlar jami hajmining nisbati sifatida aniqlanadi:

$$H_1 = \frac{\text{Bank kapitali}}{\text{xatarni hisobga olib hisoblangan aktivlar}}$$

Bank sarmoyasi Bazel standarti talablariga ko'ra “Asosiy” va “qo'shimcha” sarmoyadan tashkil topadi. Bunda asosiy sarmoya jami sarmoyaning kamida 50 % ni tashkil etishi kerak. Mazkur me'yorning eng kam miqdori 0,08 qilib o'rnatildi.

Tijorat banklarining aktivlari xatar darajasiga qarab, 4 guruhga bo'linadi. Xatar darajasi bo'yicha:

1-guruhga xatardan xoli bo'lgan aktivlar, 2-guruhga xatar darajasi kam bo'lgan aktivlar, 3-4 guruhlariga serxatar aktivlar kiradi.

Bank sarmoyasi bilan uning majburiyatlari o'rtasidagi nisbat ko'rsatkichi yuzaga kelishi mumkin bo'lgan turli xatardan qat'i nazar, faoliyat umumiy hajmi funksiyasi sifatidagi sarmoya yetarliligini belgilab beradi:

$$H_2 = \frac{\text{Bank kapitali}}{\text{Bank majburiyatlari}}$$

N_2 — normativning eng yuqori miqdori 0,05 ga teng.

Banklar likvidliligini saqlash g'oyat muhim hisoblanadi. Bu narsa ikki maqsadga erishish uchun zarurdir: birinchidan, omonatlar olib qo'yilganda bankning o'z majburiyatlarini bajarish qobiliyatini ta'minlash uchun, ikkinchidan, kreditlarga bo'lgan talabni qondirish uchun.

Likvidlilik deganda, bankning o'z majburiyatlari yuzasidan o'z vaqtida javob bera olish qobiliyati tushuniladi. Likvidlilik bankning kundalik faoliyatida pul mablag'lari mavjudligi yoki o'z aktivlarini likvid mablag'larga aylantira olish qobiliyati bilan ta'minlanadi.

Tijorat banklari uchun quyidagi likvid koeffitsiyentlari belgilangan:

Lahzali likvidlilik koeffitsiyenti - iqtisodiy mohiyatiga ko'ra ushbu normativ bankning omonatchilar oldidagi majburiyatlarini shu lahzada bajara olish qobiliyatini anglatadi.

$$H_3 = \frac{\text{Bankning pul shaklidagi aktivlari}}{\text{bankning muddatsiz depozit hisobvaraqlariga doir majburiyatlari.}}$$

N_3 - me'yorining pul qo'yiladigan eng kam alomati 0,25 qilib belgilangan. Mazkur me'yor Markaziy bank tomonidan kunlik balans asosida tezkor (operativ) tarzda nazorat qilib boriladi.

“Joriy likvidlik ko'rsatkichi” likvid shakldagi bank aktivlarini 30 kungacha bo'lgan muddatda yo'qlab olingungacha turadigan hisobvaraqlari buyicha majburiyatlari summasi orasidagi nisbatni bildiradi.

$$H_4 = \frac{\text{Qaytarish muddati 30 kungacha muddatda berilgan bankning likvid aktivlari va kreditlar}}{\text{Qaytarish muddati 30 kungacha bo'lgan yo'qlab olingungacha turadigan majburiyatlari.}}$$

N_4 - me'yorining yo'l qo'yiladigan eng kam miqdori 0,3 ga teng.

Tajribadan shu narsa ma'lumki, ayrim tijorat banklari yuqori daromadni ko'zlagan holda talab qilib olgunga qadar va qisqa muddatda qo'yilgan omonatlar hisobidan kredit berish va boshqa aktiv operatsiyalarga uzoq muddatli tartibda joylashtiradilar. Jalb etilgan mablag'larning muddati kelgan paytda esa bank omonatchilar oldidagi o'z majburiyatlarini muddatida bajarish imkoniga ega bo'lmaydi. Buning natijasida bank o'z to'lov qobiliyatini yo'qotadi

Mazkur holatlarga yo'l qo'ymaslik maqsadida bank amaliyotida aktiv va passiv mablag'larning miqdori va muddatlarini balanslash talablari o'rnatildi. Bu to'g'rida jahon bank tajribasining **“bankning oltin qoidasi”** deb nomlanuvchi qoidasi amal qiladi. Unga binoan bankning moliyaviy talablari miqdori va muddati uning majburiyatlari miqdori va muddatlariga muvofiq kelishi shart.

N₄- normativining iqtisodiy mazmuni shundan iboratki, qay darajada jami balans aktivlarining likvid qismi talab qilib olingunga qadar bo'lgan majburiyatlarni bir vaqtning o'zida qaytarishi mumkinligidir, modomiki bunday muddatli omonatchilar har qanday vaqtda bankdan o'z omonatlarini talab qilishlari mumkin.

“Qisqa muddatli likvidlik ko'rsatkichi” bankning qaytarish muddati 30 kundan 1 yilgacha bo'lgan depozitlar, olingan kreditlari va boshqa qarz majburiyatlariga nisbati bilan xarakterlanadi.

$$H_5 = \frac{\text{30 kundan 1 yilgacha muddatga berilgan kreditlar}}{\text{30 kundan 1 yilgacha muddatga jalb qilingan mablag'lar va depozitlar.}}$$

Mazkur me'yorning eng yuqori o'rnatilgan miqdori 1 ga teng.

Bir qarz oluvchiga va muassisa, bank aksiyadorlariga moliyaviy jihatdan bankning qurbi yetmaydigan darajada katta miqdorda kreditlar berilishi tijorat banki uchun juda xatarlidir. Shuning uchun **“Bir qarz oluvchiga to'g'ri keladigan xatarning eng katta hajmi”** me'yori o'rnatiladi va mazkur me'yor ustidan qattiq nazorat o'rnatish talab etiladi.

$$H_6 = \frac{\text{Bank xatarining bir qarz oluvchiga to'g'ri keladigan jami summasi qo'shilgan depozitlardan tashqari, 75\% balansdan tashqari majburiyatlar}}{\text{Bank sarmoyasi}}$$

Bu me'yor hukumat kafolati bilan ta'minlangan kreditlarga, jumladan xalqaro qarzlar bo'yicha takror moliyalanadigan kreditlarga taalluqli emasdir. Qolgan kreditlar uchun qarz oluvchi majburiyatlarining umumiy summasidan davlat qimmatli qog'ozlarni garovga olib, garov summasini 90% hajmda berilgan qarzlar chegirib qolinadi. Ushbu me'yorga o'rnatilgan eng yuqori chegara 0,25 ga teng.

Bir qarz oluvchiga berilgan kreditlar qo'shilgan (q) shu qarz oluvchiga nisbatan bergan, bank sarmoyasidan 15% ortiq bo'lgan balansdan

tashqari majburiyatlar summasining 75% jamlangan qarz “katta” kredit hisoblanadi.

“Katta” kreditlarning hammasiga to‘g‘ri keladigan xatarning eng yuqori miqdori “katta” kreditlar jami miqdorining o‘z mablag‘lari, ya’ni bank kapitali nisbati bilan aniqlanadi.

Balansdan tashqari majburiyatlarning 75% bilan hisoblangan “katta” kreditlarning jami summasi	
H₇=	_____
Bank sarmoyasi.	

Mazkur me’yor miqdori balansdan tashqari majburiyatlar bilan hisoblanib berilgan “katta” kreditlarning jami miqdori bank kapitalining 5 baravaridan oshmasligi kerak.

Bir omonatchiga (kreditorga) to‘g‘ri keladigan xatarning eng yuqori me’yori olingan kredit yoki omonatning eng yuqori miqdori va bitta depozitorning depozit hisobidagi qoldiq qiymatini bankning o‘z mablag‘lari miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi.

Olingan kredit yoki omonatning eng yuqori miqdori va bitta omonatchining hisobraqamidagi, joriy raqamidagi va qimmatbaho qog‘ozlari bo‘yicha operatsiyalar qoldiqlari.	
H₈=	_____
Bank sarmoyasi.	

Ushbu me’yor uchun o‘rnatilgan eng yuqori miqdor,
1997-yil 1-iyuldan 1998- yil 1- yanvargacha — 1,0;
1998-yil 1- yanvardan 1999-yil 1-yanvargacha —0,75;
1999 -yil 1- yanvardan 2000- yil 1- yanvarga —0,50.

Qimmatli qog‘ozlar bilan bo‘lgan operatsiyalarda o‘z mablag‘idan foydalanish ko‘rsatkichi bankning oldi-sotdi uchun xarid qilgan nodavlat qimmatbaho qog‘ozlari miqdorini o‘z mablag‘lariga nisbati bilan belgilanadi.

**Oldi-sotdi maqsadida qimmatbaho qog'ozlarni sotib olishga
yo'naltirilgan bankning o'z mablag'lari**

H₉= _____

Aksionerlik kapitali

O'rnatilgan me'yorning eng yuqori darajasi 0,25 ga teng.
Bankning investitsiya uchun ishlatilgan o'z mablag'lari me'yori jami investitsiya miqdorini bank sarmoyasiga nisbati orqali hisoblanadi.

Bank investitsiyasining jami summasi.

H₁₀= _____

Aksionerlik kapital.

Bankning boshqa banklar, korxonalar, tashkilotlar ustav fondiga qo'yadigan jami investitsiya summasi miqdorining ulushi bank sarmoyasining 20% dan va Nizom fondining 10% dan oshirmaslik uqtirilgan. Mazkur me'yor uchun o'rnatilgan miqdor 0,5 ga teng.

Bank nazoratining yana bir muhim sohalaridan biri bog'liq shaxslar bilan bank operatsiyalarini o'tkazish hisoblanadi. Bankning asosiy aksiyadorlari, uning rahbarlari, xodimlari va ular bilan bog'liq shaxslar bank xizmatlaridan imtiyozli asosda foydalanmasliklari va amaldagi qonunlarga rioya qilishlari kerakdir.

Dahldor shaxslar — bank bilan alohida munosabatda bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar, xususan:

- Bank Kengashi, bank boshqaruvi, taftish komissiyasi tarkibiga kirgan barcha shaxslar, shuningdek, ularning yaqin qarindoshlari.
- Bank nizom fondining 10 foizidan ko'proq qismiga ega bo'lgan har qanday yuridik yoki jismoniy shaxslar, yoxud shu yuridik shaxslarning har qanday rahbarlari, shuningdek ularning yaqin qarindoshlari.
- qonunga ko'ra bank faoliyatini nazorat qiluvchi yuridik shaxslar va ularning boshqaruvchilari.

“Yirik” hissador — bu bank nizom jamg'armasidagi ulushi 10 foizdan ortiq shaxslardir.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, tijorat banklari dahldor shaxslarga imtiyozli sharoit yaratib bermasligi lozim. Imtiyozli sharoit deganda quyidagilar nazarda tutiladi:

- boshqa mijozlardan talab qilinadiganidan kam hajmda foizlar, badallar, boshqa to'lovlarni undirish yoki ta'minotni kam qabul qilish;
- kreditni qaytarish muddatini yetarli asoslarsiz o'zgartirish;
- o'z tabiatiga, maqsadiga va yo'l qo'yiladigan xatarga ko'ra bank dahldor bo'lmagan mijozlar bilan tuzmaydigan bitimlarni tuzish.

Tijorat banklari tomonidan ularning faoliyatining dastlabki ikki yili mobaynida dahldor shaxslarga kredit berish ta'qiqlanadi.

$$H_{11} = \frac{\text{Bitta dahldor shaxsga berilgan kredit miqdori.}}{\text{Aksionerlik kapital.}}$$

Bankning har bir dahldor shaxsga beradigan kredit umumiy summasi bank sarmoyasining 15 foizidan oshmasligi belgilangan, ya'ni:

$$H_{12} = \frac{\text{Dahldor shaxslarga berilgan jami kreditlarning jami miqdori}}{\text{Aksionerlik kapital.}}$$

Bank barcha dahldor shaxslarga beradigan kreditlar umumiy summasi bank nizom fondining 100 foizidan oshmasligi lozim.

Tijorat banklari yuqorida sanab o'tilgan iqtisodiy me'yorlarning belgilangan miqdoriga har doim amal qilib borishni ta'minlashlari uchun quyidagi sohalarda ishni samarali tashkil etishlari lozim bo'ladi. Ya'ni bular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- Bank portfelini yaxshilash;
- Bank amallari bilan bog'liq xatarlarni kamaytirish;
- Bank balansi likvidligini ta'minlash;
- O'z sarmoyasining adekvatligini ta'minlanishi;
- Zararlar o'rnini qoplash zahirasini vujudga keltirish.

5.3. Masofada turib bank nazoratini olib borish

Jahon tajribasidan keng o‘rin olgan masofadan turib nazorat o‘rnatish bank faoliyatiga oid moliyaviy va boshqa hisobotlarini tahlil qilish hamda tekshiruvdan o‘tkazishni ko‘zda tutadi. Hisobotlar balans, foyda va zararlar haqidagi hisobot, faoliyat turi, kreditlar, qo‘yilmalar, majburiyatlar, kapital, likvidlilik, ssudalar bo‘yicha yo‘qotishlarga qarshi zaxiralar haqidagi ma‘lumotlarni o‘z ichiga olishi mumkin.

Demak masofadan nazorat qilish yoki uzoqlashtirilgan monitoring bank holatini so‘nggi ma‘lumotlar asosida baholash imkonini beradi. Ya‘ni masofadan nazorat etish bank faoliyati samaradorligiga xalal berishi mumkin bo‘lgan omillarni aniqlab, ular bilan kelgusida bog‘liq xarajatlar oldini oladi.

Bundan tashqari, yil yakuni bo‘yicha tijorat banklari chet el tashqi auditorlar xizmatidan foydalaniladiki, uning asosida bankning moliyaviy holati to‘g‘risida hamda ehtimoliy to‘lovga layoqatsizligi yoki nolikvidligi haqida masofadan nazorat qilish tizimiga axborot beriladi. Samarali bank nazoratini olib borishda bank auditining roli keyingi paragrafda alohida ko‘rib chiqiladi.

Xalqaro amaliyotdagi va o‘tkazilgan tadqiqotlarga ko‘ra masofadan nazorat yoki diagnostika tizimini shakliy belgilarga qarab to‘rtta keng toifalarga ajratish mumkin:

- 1) banklarning baholashning reyting tizimi;
- 2) moliya koeffitsiyentlari va guruhlab tahlil qilish tizimlari;
- 3) bank tavakkalliliklarini baholashning yalpi tizimlari;
- 4) statistik modellardir.

Masofadan nazorat qilish monitoringi natijalari asosida reyting tuzish nazorat ma‘lumotlari va nazorat organlari foydalanishi mumkin bo‘lgan boshqa axborotlar, shu jumladan, joyiga chiqib o‘tkazilgan tekshiruv natijalariga asoslanadi. Fransiya banklari reyting tizimi masalan, Fransiya Banki va bank komissiyasining ma‘lumotlar bazalarida (xususan, banklarning o‘zlari tomonidan taqdim etilgan va moliya bozorlari-ning maxsus ma‘lumotlar bazasida saqlanayotgan), ma‘lumotlaridan, Fransiyaning boshqa nazorat organlari ma‘lumotlaridan va boshqa Yevropa davlatlarining nazorat organlari bilan tuzilgan o‘zaro bitimlarga muvofiq olinayotgan axborotlardan foydalanadi.

Dastlabki tizimlardan bankni inspeksiya tekshiruvdan o‘tkazish komponenti sifatida foydalanilgan. Biroq hozirgi paytda masofadan nazorat qilish bank tizimini va muayyan bank tavakkalchiliklari tizimini

baholashning mustaqil elementi bo'lib qoldi. Federal rezerv sistemasida yakka tartibdagi bank monitoringi erta diagnostikaning statistika model-larini talqin etishning tarkibiy bo'lagi sifatida qo'llaniladi. Ayni paytda, tanlab olinadigan ko'rsatkichlar har doim ham bankning umumiy ahvoli-ga mos kelavermaydi (ayniqsa, yirik banklar misolida shunday bo'ladi).

Cheklovlar u yoki bu ko'rsatkichlarni aniqlashga nisbatan ham qo'llaniladi. Bu odatda, ekspert baholashi uslubida ro'y beradi. Guruh-y tahlil natijalari butun tizim yoki guruhlar uchun umumiy vaziyat yomonlashuvini hisobga olmasligi mumkin. Uyg'unlashtirilgan, o'z vaqtida tuzilgan haqqoniy hisobot sifatli tahlil omilidir.

Bunday tizim doirasida kredit tashkiloti tavakkalchiliklarini umu-miy baholash ro'y beradi. RATE ingliz reyting tizimi butun tashkilot uchun tavakkalchiliklar toifalarini ajratishni ko'zda tutadi. Niderlandiya-da qo'llaniladigan RAST tizimi bankni yoki bank bo'linmalarini alohida baholanishi bilan ajraladi. Har bir bo'linma barcha tavakkalchiliklar, ichki tuzilma va har biriga ball beriladigan qator mezonlar bo'yicha nazorat tizimi baholanadi. Yakka tartibdagi ballar bank yoki guruhni yakuniy baholashgacha bosqichma-bosqich uyg'unlashtirilib boriladi.

Yalpi yondashuv tavakkalchilikning miqdor va sifat omillarini baholash imkonini beradi. Bank ahvoli haqida har tomonlama axborot olish uchun milliy va xorijiy nazorat organlarining birgalikdagi harakati talab etiladi (Buyuk Britaniyaning Moliya xizmati boshqarmasi mustaqil tekshiruvga oid qo'shimcha xarajatlardan qochish maqsadida ana shunday ma'lumotlarni so'rab oladi). Tizim bank guruhlarini va ularning tarkibiy qismlarini birlashib va birlashmagan holda baholashda qo'llani-lishi mumkin. Nazorat organi berilgan ballar haqida xabar qilmasligi mumkin. Biroq umumiy rivojlanish tamoyillari va yirik tavakkalchilik bank rahbariyati bilan muhokama qilinadi.

Statistik modellarning asosiy vazifasi banklarning kelajakdagi ahvolini taxmin qilish, ya'ni bank muammolarini ilk bosqichlardayoq di-agnostikadan o'tkazishdan iboratdir. Ushbu modellar tavakkalchiliklarni baholash uchun bank faoliyati haqida nazorat organlari tomonidan yi-g'ilgan ma'lumotlardan foydalanadi. Modellar hisob-kitoblar natijasida olingan ma'lumotlarga tayanib, bankrotlikka uchrash ehtimoli yuqori va kam bo'lgan banklarni ajratadilar. 80-yillar va 90-yillarning boshlarida AQSHda ro'y bergan ko'plab bankrotlik holatlariga va ko'p miqdordagi xarajatlarga olib kelgan (turli baholarga ko'ra AQSH YaIMning 2,4 foizidan 3,2 foizigacha bo'lgan miqdorda) bank jamg'arma tanazzuli statistik modellarning rivojlanishiga turtki bo'ldi.

Ko'pchilik modellar o'zaro bog'liq yoki mustaqil ko'rsatkichlar o'rtasidagi aloqalarni (bankrotlik yoki yashovchanlik, reyting) tahlil qiladilar. Model asosida berilgan vaqt oralig'i mobaynida voqealarning ro'y berishi baholanadi. Italiyada joriy etilishi rejalashtirilayotgan erta diagnostika modeli dyuratsiyadan foydalanadi. Model har bir bank oxir-oqibatida bankrotlikka uchraydi, degan fikrga asoslanadi. Bunday modelda bankrotlik emas, balki bankrotlik holati ro'y berishigacha qolgan vaqt asosiy ko'rsatkich hisoblanadi.

Garchi FRSning reyting modeliga CAMEL tekshiruvi natijalaridan olingan boshqaruv ko'rsatkichi qo'shilgan bo'lsada, modellarda sifat omillarining ta'siri (boshqaruv sifati, ichki nazorat, o'ziga xos omillar, masalan kredit madaniyati) odatda, hisobga olinmaydi. Fransiyadagi SAABA modeli miqdoriy tahlilni alohida sifat bahosi bilan to'ldiradi. Modellarda muttahamlik yoki moliyaviy tartibbuzarlik natijasida bankrotlikka uchrash imkoniyati hisobga olinmaydi.

Yuqorida keltirilgan fikrlarni mujassamlab masofadan nazorat qilish tizimini mohiyatan tushungan holda quyidagi ikki yo'nalishda afzalliklarini e'tirof etish lozim.

Birinchidan, diqqat-e'tibor kelgusida bank ahvolining yomonlashuviga olib kelishi mumkin bo'lgan tavakkalchiliklarni aniqlashga qaratiladi. Shuningdek, tavakkalchilik darajasi yuqori bo'lgan banklarni tanazzul yoki bankrotlik holati yetib kelmasdan oldin aniqlashga harakat qiladi. Bu esa ushbu modelni boshqa tizimlardan farqlab turuvchi asosiy xususiyatlaridan biridir.

Ikkinchidan, modellar ko'rsatkichlari bilan ularning barqarorlik, tanazzul, bankrotlik yoki yashovchanlik kabi oqibatlari o'rtasidagi sababli aloqalarni aniqlash uchun miqdoriy uslublardan hamda olingan ma'lumotlardan o'xshash xususiyatlilari asosida bo'lg'usi voqealarni oldindan aytib bera oladi.

Bank sohasining umumiy muammolari makroko'rsatkichlar orqali aniqlanishi mumkin. Biroq, bunda kredit tashkiloti faoliyatida jiddiy muammolarni o'tkazib yuborish ehtimoli ortadi. Ayrim banklarning umumiy tarmoq holatiga ta'sirini hisobga olgan holda, har bir bankning xavfsiz va oqilona faoliyat yuritishi ustidan nazoratning dolzarbligi tobora ortmoqda. Rivojlangan mamlakatlardagi nazorat organlarining bank muassasalaridagi tavakkalchilik va ularning moliyaviy ahvoli ustidan monitoring o'rnatishning samarali tizimlarini ishlab chiqish borasida sa'y-harakatlarini ham shu bilan izohlash mumkin.

O'zbekistonda ham ana shunday tizimlarni rivojlantirish muhim ahamiyatga egadir. O'z-o'zidan ravshanki, chet el tajribasini to'g'ridan to'g'ri mamlakatimizga ko'chirib kelish foydadan ko'ra ko'proq ziyon keltiradi. Bu ana shunday tizimlarni yaratishning o'ziga xos xususiyatlarga egaligi bilan bog'liqdir (yuqorida aytib o'tilganidek, tizimni ishlab chiqishda muayyan mamlakat bank sohasi xususiyatlari: statistika axborotining mavjudligi, hisob hamda hisobot yuritish amaliyoti va hokozolar hisobiga olinadi). Lekin, shunga qaramasdan, nafaqat mavjud nazorat tizimlarini takomillashtirish, balki zamonaviy tamoyillarni hisobga olgan holda bank tavakkalchiliklarini erta diagnostikadan o'tkazish va yakka tartibdagi baholash tizimlarini rivojlantirish lozim.

Masofadan nazorat o'rnatish bankning moliyaviy faoliyati ustidan doimiy asosda amalga oshiriladi. Inspeksion (joyiga chiqib) tekshirishlarga bo'lgan zaruriyat tug'ilganda ularga uzoq vaqt va harajatlar sarf qilish lozim bo'ladi. Shuning uchun banklar tomonidan O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankka taqdim qilinadigan moliyaviy va buxgalterlik hisobotlar, o'rnatilgan monitoring ko'rsatkichlari hamda tahlil qilish uchun bank tomonidan olinadigan zarur bo'lgan ko'rsatkichlar va ma'lumotlar asosida masofadan turib nazorat qilish tizimi qulay, samarali va tezkor tizim ekanligi isbot talab etmaydi.

Banklarni masofadan nazorat qilishdan maqsad aholini bankka bo'lgan ishonchini oshirish ularni omonatlarga qay darajada jalb qilinyotganligini kuzatib borish, tijorat banklari aktivlarini muntazam tasniflab borish va zarur zaxiralarni shakllantirish, banklar amalga oshiradigan moliyaviy vositachilik samaradorligini yuqori darajaga olib chiqish, banklarning kredit portfelini yomon ahvolga olib keladigan, bank tomonidan moliyalashni kutib yashaydigan korxonalarni mumkin qadar kamaytirib ularning moliyaviy holatini yaxshilanishini nazorat qilib keladi.

Bozor munosabatlari kengayib borayotgan hozirgi vaqtda tijorat banklari faoliyatini va ularning moliyaviy holatini yanada yaxshilash masofadan nazorat qilish tizimining muhim vazifasi bo'lib qolmoqda.

Tijorat banklari tomonidan qabul qilib olinadigan moliyaviy hisobotlar O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2001-yil 8-fevraldagi 8-sonli "O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga banklar faoliyatini nazorat qilish uchun taqdim qilinadigan moliyaviy hisobotlarni yuritish to'g'risida"gi yangi tahriridagi yo'riqnoma va normativ hujjatlar talablariga javob berishligi lozim. Masofadan nazorat qilish tizimi xodimlari ushbu moliyaviy hisobotlarni to'g'ri to'ldirilganligi

hamda ularni haqqoniyligiga ishonch hosil qilganliklaridan so'ng bankning oy, chorak yoki yil yakuniga bo'lgan moliyaviy holatini tahlil qilishga o'tadilar. Shuningdek, taqdim qilinayotgan moliyaviy hisobotlarni hamda mazkur tizim faoliyatini samaradorligini yanada oshirish maqsadida ularga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish mumkin.

Masofadan nazorat qilish tizimi tahlil jarayonida quyidagilarga e'tibor qaratadi:

- bank tomonidan taqdim qilingan moliyaviy hisobotni taqdim qilingan muddatini e'tiborga olish, moliyaviy hisobot oyning 10-kunidan keyin taqdim qilingan bo'lsa, bankdan hisobotni kechiktirilib taqdim qilinganligi sababini va o'z vaqtida taqdim qilinishini talab qiladi;

- bank aktivlari va passivlari holati, bank kapitali, likvidligi, foyda va zararlar hisoboti, bank tushumlari, bank kredit va qimmatli qog'ozlari shu jumladan investitsiyalar portfeli hamda ularga qo'shimcha zarur bo'lgan barcha ko'rsatkich va ma'lumotlarni to'liq tahlil qilib chiqadi;

- tahlil qilish jarayonida aniqlangan xato va kamchiliklar to'g'risida banklar faoliyatini tahlil qilish Boshqarmasi xodimlari tomonidan rahbariyatga ma'lumotnoma yoki bildirishnoma, shu jumladan tijorat banklari rahbariyati va Kengashiga aniqlangan kamchiliklar yuzasidan ularni zudlik bilan bartaraf etish uchun chora va tadbirlar ishlab chiqish to'g'risida xat jo'natiladi;

- qayta takrorlanib kelingan kamchiliklar yuzasidan banklarga jo'natilgan ogohlantirish xatidan so'ng ularni qayta takrorlanilmasligini nazarda tutgan holda bankka nisbatan amaldagi qonunchilikka asosan jarima choralarini ko'radi.

Yuqoridagilarga asoslangan holda respublika tijorat banklari faoliyatini Markaziy bank tomonidan masofadan turib nazorat qilish amaliyoti tahlil qilindi.

Masofadan turib nazorat etish bilan Markaziy bank tizimida "Tijorat banklariga litsenziya berish va ular faoliyatini tartibga solish departamenti" shug'ullanadi. O'tkaziladigan tahlil va monitoring mavjud me'yoriy yo'riqnomalarga mos keladi. Barcha tijorat banklari nazorat obyekti bo'lib hisoblanadi. Alohida bir bankni atroflicha o'rganishga amaliy zaruriyat bo'lganda o'tkaziladi. Ushbu nazorat turi o'zining doimiyliги bilan ham boshqalaridan farq qiladi, ya'ni mazkur departament barcha tijorat banklari balanslarini doimiy ravishda nazorat etib boradi.

Umumiy xulosa qilib ta'kidlaymizki, Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan alohida cheklovlar tijorat banklari faoliyatida erkinlikni chegaralanganligidan darak bermoqda.

Tijorat banklari faoliyati yakuni bo'yicha o'zi javobgar bo'lganidan o'z mijozlari oldida ularning mablag'larini vaqtida to'lab berilishi yuzasidan ham javobgar bo'lib o'z riskida ishlash huquqini bermoq zarur.

Markaziy bank departamenti tomonidan 2002-yil davomida respublika tijorat banklari faoliyati ustidan masofadan nazorat olib borish bo'yicha topilgan kamchiliklar yuzasidan qo'llanilgan choralar sifati tahlil qilinganda quyidagilarni ko'rish mumkin.

Birinchidan, yil davomida mavjud tijorat banklarining 28 tasining ish faoliyatida alohida kamchiliklar aniqlandi.

Ikkinchidan, aniqlangan kamchiliklar uchun jami bo'lib 42 chora ko'rilgan bo'lsa shundan 13 tasi ogohlantirish xati, 27 tasi ma'lum miqdorda jarima, faqat 2 ta holatda alohida bank amallarini bajarilishiga cheklovlar qo'yilgan.

Ko'rilgan choralar Markaziy bankning tijorat banki faoliyati o'ta oqilona (to'g'rirog'i yumshoq) siyosat yuritayotganligidan dalolat beradi. Bunday xulosaga kelinganligi birinchidan, jami choralarning qariyb uchdan bir qismi ogohlantirish bilan cheklangan bo'lsa, ikkinchidan, son jihatdan chegaralarning 64,5% ni tashkil etgan jarimalar summasi hammasi bo'lib 20 mln. so'mni tashkil etadi. Milliardlab kredit portfeliga ega bo'lgan, trillionlab hisob-kitoblarni yuritayotgan bank tizimida Markaziy bankning talablarini (qonun talablarini) bajarmagan tijorat banklariga nisbatan 27 holatga jami bo'lib 20 mln. so'm jarima solingan.

Yuqorida keltirilgan mushohadalarni umumlashtirib, quyidagilarni taklif qilish mumkin: **birinchidan**, tijorat banklari yo'l qo'ygan kamchiliklari uchun faqat ogohlantirish olmay har bir holatda moddiy javobgarlikka ham tortilishi kerak. **Ikkinchidan**, jarima summalari katta bo'lmaganligi uchun ham samarasiz bo'lib xatolar uzluksiz davom etishini oldini olish maqsadida ushbu chorani miqdor jihatdan qayta ko'rib chiqish, ya'ni jarima summasini oshirish kerak deb hisoblaymiz. **Uchinchidan**, yo'l qo'yilgan kamchiliklar uzluksiz davom etgan holatlarda tijorat banki ish faoliyatida dastlab alohida amallar bo'yicha keyinchalik esa umumiy faoliyatini to'xtatish uchun litsenziyasini chaqirtirib olish maqsadga muvofiqdir. Tahlil ma'lumotlarida keltirilgan oxirgi chora "Faoliyati yoki ma'lum amalning bajarilishini cheklash" ko'lamini kengaytirishni lozim. Umumiy xulosa qilib ta'kidlash joizki, Markaziy bank tijorat banklari faoliyati ustidan masofadan turib olib boradigan nazorati shaklan va usluban bugungi kun talablariga to'la

javob bera olsada, lekin ko‘riladigan choralarni salohiyatini oshirish talab etiladiki bunday kamchiliklar tijorat banklari faoliyatidan butkul bartaraf etilishi maqsadga muvofiq.

Bank nazoratida masofadan nazorat qilishning qulayligi, samaradorligi va tezkorligining asosiy mohiyati quyidagicha:

- tijorat banklari faoliyatini doimiy har chorakda, har oyda yoki ayrim hollarda har haftada, har kunda o‘rnatilgan monitoring asosida bank holati va likvidligini nazorat qiladi.

- qabul qilingan doimiy axborotlar asosida bankning holatini boshqa banklar bilan solishtiradi.

- masofadan nazorat o‘rnatish tizimida mehnat sarfining ozligi bilan tezkor va ish ko‘lamini samaradorligini oshiradi.

- ayrim hollarda joylarda olib borilgan inspeksiya tekshiruvlari natijalari bilan masofadan nazorat qilish uchun banklar tomonidan taqdim etilgan moliyaviy faoliyati to‘g‘risidagi hisobotlar natijalari bilan solishtirilganda ular orasida farq mavjudligi aniqlanadi. Ya’ni masofadan nazorat qilish natijalari o‘zining haqiqiy holatini to‘g‘ri aks ettirishi bilan samaralidir.

- shuningdek, inspeksiya tekshirishlari uchun masofadan nazorat qilish tizimi bank faoliyatida aniqlangan kamchiliklar va ish ko‘lamini qaysi yo‘nalishda olib borish to‘g‘risida ko‘rsatma beradi.

Markaziy bank tomonidan tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat etish bilan tushuntirib bo‘lmaydi. O‘z o‘rnida masofadan turib nazoratning mohiyatini tushunmoq uchun ham Markaziy bank tomonidan olib boriladigan nazoratning boshqa turlarini keyingi mavzularda ko‘rib o‘tamiz.

5.4. Inspeksion nazorat va uni tashkil etish asoslari

Nazorat organlariga taqdim qilinadigan ma’lumotlarning ishonchligining darajasini tekshirish, bank holati, uning menejmenti sifati to‘g‘risidagi ma’lumotlarni maksimal darajada aniq shakllantirish faqatgina joylarning o‘zida (on-site) inspeksion nazorat(tekshiruvlar) olib borish orqali ta’minlanishi mumkin. Bu nazoratning keyingi bosqichini ifodalaydi. Joylarda tekshiruvlar o‘tkazish ko‘p mehnat talab qilinishi sababli nazorat organlari ularni vaqti-vaqti bilan amalga oshiradilar (tekshiruvlar rejalashtirilgan, doimiy va navbatdan tashqari bo‘lishi mumkin) va

ular tekshiruvlar maqsadi va hududiga bog'liq ravishda umumiy, cheklangan hamda maxsus kabi inspeksiyalarga ajratilishi mumkin.

Umumiy tekshiruv davomida bank faoliyatining turli jihatlari va riskning asosiy doirasi tahlil qilinadi. Qoidaga binoan, bank tomonidan qonunlarga rioya qilinishi, hisobotlarni tuzish to'g'riligi, boshqaruvning samarali tizimi mavjudligi aniqlanadi hamda bankning umumiy moliyaviy ahvoli baholanadi.

Cheklangan tekshiruvlarda bank faoliyatining ma'lum bir jihatlari, riskning alohida hududlari tekshiriladi, masalan, kredit portfeli tahlil qilinadi.

Maxsus tekshiruvlarda esa izlanish obyekti bo'lib bankning aniq bir operatsiyasi turi, masalan xorijiy valutarlar bilan bitimlar yoki ma'lumotlarni qayta ishlash kabilar hisoblanishi mumkin.

Tekshiruvlar o'tkazilish tezligi va hajmi nazorat organlarining kredit tashkilotlariga ishonchi darajasiga, ularning kredit-moliya tizimidagi roliga, ulardagi mavjud muammolarga bogliq. Odatda tekshiruvlar yirik banklarda, shuningdek, jiddiy qiyinchiliklarga duch kelgan kredit tashkilotlarida o'tkaziladi. Ba'zi davlatlarda joylarda tekshiruvlar kam hollarda o'tkazilib, ularning tekshiruv obyekti sifatida nobarqaror banklar hisoblansa, ba'zi davlatlarda esa bunday nazoratga katta e'tibor qaratiladi. Ayniqsa tekshiruvlar AQSHga xos. Bank nazoratining federal va shtat organlari-Pul Muomalasini Nazorat qilish Xizmati, FRT, Depozitlarni Sug'urtalash Federal Korporatsiyasi, shtatlar hukumatiga qarashli vakolatli banklarning bo'limlari bir-biriga bog'liq bo'lmagan ravishda qarashli banklarda 1-2 yilda kamida 1 martadan umum tomonli tekshiruvlar olib boradilar. Natijada AQSHdagi 1 ta tijorat bankiga nazorat organlarining parallelligi tufayli yiliga 4-6 marta rejali to'liq tekshiruvlar to'g'ri keladi, bu tekshiruvlarning har biri bir necha kundan bir necha haftagacha cho'zilishi mumkin.

Har biri o'zining alohida reyting tizimiga ega bo'lgan 3 ta agentlik 1978- yilga kelib bir necha xil reyting tizimlarini standartlashga kelishib oldilar. Standartlashgan reyting tizimi "CAMEL" nomini olgan holda, hozirgacha amal qilib kelmoqda.

Reyting tizimining "CAMEL" deb nom olishi shundaki, u bank faoliyatidagi tahlil qilinadigan komponentlarning bosh harfidan tashkil topgandir. Ya'ni:

C – (Capital adequacy) Kapitalning yetarliligi;

A – (Assets quality) Aktivlar sifati;

M – (Menegment) Boshqaruvchilik qobiliyati;

E – (Earning) Daromadlilik;

L – (Liquidity) Likvidlilik komponentlaridan iborat.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki distantson va joylarda nazoratni tashkil etadi. Joylarda tashkil etiladigan inspeksiya tekshiruvlari CAMEL tizimiga asoslangan holda amalga oshiriladi. CAMEL tizimi uning mohiyatiga xos ravishda tijorat banklari faoliyatining barcha muhim komponentlari, ya'ni kapital, aktivlar, boshqaruvchilik qobiliyati, daromadlilik, likvidlikni baholashga imkon beradi.

CAMEL tizimi riskni aniqlash kontsepsiyasiga asoslanadi va riskni baholash jarayonida "yuqoridan pastga" yondashuvini qo'llaydi. Bunda bank kengashi va boshqaruv a'zolari o'z banklarida risk darajasini mustaqil ravishda aniqlashlari va boshqarishlari ko'zda tutiladi.

Joylardagi nazorat CAMEL reyting tizimi asosida tashkil etilgandan so'ng inspeksiyadan o'tgan bankka har bir komponent bo'yicha alohida reyting bahosi berilib, so'ngra barcha faoliyat bo'yicha umumiy reyting bahosi beriladi.

Reyting bahosi eng yuqori darajasi 1 ko'rsatkichi bilan belgilanib, bunda qaysi komponentda bunday baho berilsa, demak, u xalqaro me'yorlarga to'liq javob berish darajasida tashkil etilganligidan dalolat beradi. Odatda CAMEL reyting tizimida 5 komponentdan bir yoki ikki holatda yuqori ko'rsatkichga ega bo'lishi mumkin. To'g'ri, 5 holatdan 4 tasida ham yuqori ko'rsatkichga erishilish hollari ham yo'q emas, lekin bir holda ham yuqori ko'rsatkichdan past reyting bahosi olinganda umumiy reyting yuqori bo'lmaydi. Respublikamiz bank tizimida eng ko'p umumiy reyting bahosi bu 2 va 3 bo'lib, bular "yaxshi" va "qoniqarli" faoliyat yurituvchi banklar qatoriga kiradi.

Joyida nazorat o'tkazishning afzalliklariga to'xtalganda qayd etmoq zarurki, inspeksiya xodimi nafaqat kamchilikni topadi, balki uni bartaraf etish yo'llarini ham ko'rsatib beradi. Alohida hollarda kamchiliklarni bartaraf etish yuzasidan tuzilishi kerak bo'lgan jarayonga shaxsan o'zi ishtirok etadi. Nazorat obyekti faoliyati qoniqarsiz topilganda Markaziy bank o'z otalig'iga olgan holda kuzatuvchisini bank faoliyatini joyida doimiy nazorat qilib berilishini ma'qul deb topadi.

CAMEL reyting tizimi bo'yicha **kapital** nazorat jarayonining birinchi komponenti bo'lib, bunda bank kapitalining yetarlilik darajasi, kapitalning ko'paytirish borasida olib borilayotgan faoliyat va dividendlarni to'lash siyosati tahlil qilinadi. Bundan tashqari, kapital tahlili jarayoni bank aksiyadorlarining yangilangan ro'yxati, jami

aksiyadorlar ulushining balans hisobotidagi to'langan kapital summasiga tengligi hamda bank kapitali Markaziy bankning 2000-yil 26- apreldagi "Tijorat banklari kapitalining yetarliligiga qo'yiladigan talablar to'g'risida"gi 420-sonli Nizomi talablariga javob bera olishini tekshirish masalalarini qamrab oladi.

Markaziy bank talablaridan kelib chiqib va o'tkazilgan tahlil natijalarini umumlashtirib, inspeksion tekshiruv jarayonida asosan quyidagi masalalarga e'tibor berilishi lozim:

- ♦ ustav kapitalidagi aksiyadorlar ulushi uning dinamikada o'zgarish sabablarini aniqlash;

- ♦ aksiyadorlar ulushidagi o'zgarishlar, agarda o'zgarishlar bo'lgan bo'lsa, Markaziy bankning tasdig'i talab qilinadimi? Talab qilingan taqdirda Markaziy bank tasdig'i olinganmi?

- ♦ to'langan kapitalning 5%dan ortiq aksiyaga egalik qiluvchi aksiyadorlarning ro'yxati tuzilishi;

- ♦ bank kapitali Markaziy bank tomonidan belgilangan minimal talabga javob berishi;

- ♦ bank tushumining kapital o'sishiga ta'siri.

«CAMEL» nazorat tizimining elementlari bo'yicha tahlilni davom ettirib, bankning **aktiv operatsiyalari** sifatini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkichlardan biri-aktivlarning daromadliligi ko'rsatkichi hisoblanadi. Aktivlar daromadliligiga ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biri aktivlar tarkibida daromad keltirmaydigan aktivlar salmog'ining o'zgarishi hisoblanadi. AQSHda 1938yilda nazorat organlari tomonidan yuqoridagi masala bo'yicha ya'ni aktivlarni tasniflash borasida tartib qabul qilindi hamda mazkur tartib bugungi kunga qadar o'zgarishsiz amal qilmoqda. Jumladan:

1. Standart aktivlar uchun umumiy kamida 2% zahira ajratiladi.
2. Substandart aktivlar. Bunday aktivlar tarkibiga qaytishi kafolatlanmagan ya'ni muammoga ega bo'lgan aktivlar kiradi. Ular uchun 20% ajratma qilinadi.
3. Shubhali aktivlar. Bular ayrim zarar keltiruvchi aktivlar bo'lib, lekin ularni aniq hajmini hali aniqlash imkoni bo'lmaydi. Ular uchun 50% ajratma qilinadi.
4. Zararli aktivlar. Bunday aktivlarga qaytarilmasligi aniq bo'lgan va hayotiy qobiliyatga ega bo'lmagan aktivlar kiradi. Ular uchun 100% ajratma qilinadi.

Respublika Markaziy Banki tomonidan 20.07.96-yilda 242-sonli "Aktivlar sifatini tasniflash, tijorat banklari va ularning filiallari qarzlar

bo'yicha ehtimol tutilgan yo'qotishlar uchun tashkil qiladigan rezervni shakllantirish va undan foydalanish" tartibi ishlab chiqilib, butun bank tizimi uchun joriy etildi. Mazkur tartibning mohiyati shundan iboratki, tijorat banklarining muammoli qarzlariga qarama-qarshi bo'lgan rezervlar majburiy tarzda vujudga keltirishini va ular operatsiya harakatlariga kiritilishini ko'zda tutadi. Bu esa banklar barqarorligini oshirishda ko'maklashadi hamda banklar kredit portfelini real baholash imkonini beradi. Buni quyidagi jadvaldan ko'rishimiz mumkin.

6-jadval

Aktivlarni sifati bo'yicha tasniflanishi²²

№	Kreditlar-ning turlari	Ta'minlangan kreditlar	To'liq ta'minlanmagan kreditlar	Ta'minlanmagan kreditlar	Foiz ajratmasi miqdori
1	Yaxshi	Muddatida qaytariladigan kreditlar 30 kungacha muddati o'tgan qarzlar	Muddatida qaytariladigan kreditlar	Muddatida qaytariladigan kreditlar	-
2	Qoniqarli	30 kundan 60 kungacha muddati o'tgan qarzlar	30 – kungacha bo'lgan muddati o'tgan qarzlar	-	10
3	Substandart	60 kundan 180 kungacha muddati o'tgan qarzlar	30 kundan 60 kungacha muddati o'tgan qarzlar	30 kungacha bo'lgan muddati o'tgan qarzlar	25
4	Shubhali	180 kundan ziyod muddati o'tgan qarzlar	60 kundan 180 kungacha muddati o'tgan qarzlar	30 kundan 60 kungacha muddati o'tgan qarzlar	50
5	Umidsiz	-	180 kundan ziyod muddati o'tgan qarzlar	60 kundan 180 kungacha muddati o'tgan qarzlar	100

²² Norqobilov S., Dadaboyeva H., Jo'rayev O'. Xalqaro amaliyotda bank nazorati. –T.: "IQTISOD–MOLIYA", 2007-y.

Shuni qayd etish lozimki, ko'pchilik rivojlangan davlatlarda yaxshi toifaga mansub kreditlar uchun eng kamida 2 % miqdorida ajratma qilish amaliyoti mavjud. Lekin ushbu ajratmaning bizning banklarimiz uchun joriy qilinmasligini asosiy sababi shundaki, Paxtabank, Sanoatqurilish banki, TIF Milliy banki va boshqa respublikamizdagi yirik banklarda mazkur guruhga mansub kreditlar salmog'i juda katta miqdorni tashkil etadi. Ushbu kreditlar tarkibida aksariyati Hukumatimiz kafolati asosida berilgan kreditlar hisoblanadi. Agar biz mazkur toifadagi kreditlar uchun eng kamida 2 % zaxira qilishni joriy etadigan bo'lsak, bu ajratma summasi juda katta miqdorni tashkil qilishi aniqdir. Harakatdagi tartiblarga asosan u bevosita bankning xarajatlariga olib boriladi. Bu esa banklar foydasini keskin kamaytirib, kapitalning yetarlilik koeffitsiyentining o'rnatilgan me'yordan pasayib ketishiga, moliyaviy ahvolini qiyin holatga olib kelishi mumkin.

Tijorat banklarining depozit bazasining keyingi yillarda sezilarli o'sishi va markazlashgan davlat kafolati bilan berilayotgan kreditlarning kamayishi bank aktivlarini xalqaro andozalarga moslab o'zgartirish imkonini beradi. Shundan kelib chiqib respublikamiz banklarining aktivlarini 5 ta guruh o'rniga 4 ta guruh bo'yicha tasniflash bo'yicha, ya'ni yaxshi kredit turini olib tashlab, yangi nizom ishlab chiqishni taklif qilamiz.

Joyida nazorat etishning CAMEL tizimining uchinchi elementi bu **boshqarish qobiliyatini** tekshirishdir. Inspektor ushbu punktda bank rahbariyatining tarkibi, bank kengashi va boshqaruvining bank to'lovga qobilligi va ishonchli faoliyat ko'rsatishini ta'minlash borasidagi ish tajribasini baholashi lozim. Boshqaruv qobiliyati tahlilida ham bank boshqaruvi va kengashi a'zolarining olib borayotgan siyosati, bankning moliyaviy holatidan kelib chiqqan holda reyting bahosi beriladi. Joyida nazorat o'tkazish "CAMEL" tizimining oxirgi komponenti bu bank **likvidligini boshqarish** hisoblanadi.

Aktiv va passivlarni boshqarish bankning pul fondlarini tashkil etish, ular narxlarini shakllantirish va joylashtirish jarayonlariga taalluqlidir. Ushbu jarayon asosan balans hisobotida aks ettiriladi.

Pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyojni qondirish uchun bank tomonidan aktivlar va passivlar tuzilishi muvofiq boshqarilishi lozim. Aktiv va passivlarni boshqarishning eng maqbul yo'li qisqa muddatli likvidlikni past bo'lgan instrumentlarga joylashtirish orqali yuqori foyda olish orasidagi muvozanatni ta'minlashdan iboratdir.

Italiyada joylarda tekshiruvlar kichik banklarda har 4-5 yilda, yirik banklarda esa har 8-9 yilda amalga oshiriladi. Qoidaga ko'ra, tekshiruvlar 4-6 oy davom etadi va unda Italiya Bankidan 5-6 inspektorlar qatnashadi. Tekshiruvlar har yili boshida ham Italiya Bankining hududiy bo'limlari, ham Markaziy inspeksion bo'lim tomonidan rejalashtiriladi.

Kichkina banklarda tekshiruvlarni shu kredit tashkilotida distantсион nazoratni olib boruvchi bo'lim xodimlari tomonidan amalga oshiriladi. Shuningdek ularga Italiya bankining markaziy apparati inspektorlari ko'maklashadi. Qoidaga ko'ra, inspektorlar bank holati to'g'risida bank bosh bo'limida tanishadilar, biroq ba'zan ularning mahalliy va xorijiy filiallarini tekshirib turadilar.

Shunday qilib, yuqoridagi ma'lumotlar asosida quyidagi xulosaga kelish mumkin:

- inspeksion – joyida nazorat qilish bank faoliyatini oydinlashtiradi;
- bank hisobotlarini to'g'riligini tasdiqlaydi;
- xalqaro auditning kiritilishiga obyektни tayyorlaydi.

Ushbu afzalliklar birikib, eng o'zak maqsad bankning bankrotlikdan saqlab, shu orqali jismoniy va yuridik shaxslarning omonatlari va depozitlarini behudaga sarflanib ketishining oldini oladi.

Markaziy bank moliya-bank tizimi barqarorligini saqlab turish, omonatchilar, qarz oluvchilar va kreditorlarning manfaatlari himoya qilinishini ta'minlash, banklar faoliyatini tartibga solish hamda nazorat qilish borasidagi maqsad va vazifalarini amalga oshirish uchun banklar va ularning filiallarida inspeksiya (tekshiruv)lar o'tkazadi.

Banklar va ularning filiallarida inspeksiya (tekshirish) o'tkazishni Markaziy bank tomonidan inspeksiya (tekshirish) o'tkazish vakolati berilgan uning tegishli tarkibiy tuzilmasi (bundan buyon matnda tekshirish o'tkazuvchi tarkibiy tuzilma deb yuritiladi) amalga oshiradi.

Tekshirish o'tkazuvchi tarkibiy tuzilma tomonidan banklar va ularning filiallari faoliyatini tekshirishning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

– banklar va ularning filiallarini moliyaviy holatiga baho berish, ularning faoliyatida mavjud bo'lgan xavf-xatarlarni, omonatchilar, qarz oluvchilar va kreditorlar manfaatlari himoyasi ta'minlanganligini aniqlash va baho berish;

– banklar va ularning filiallari faoliyatiga xos tavakkalchilikni baholash, iqtisodiy normativlarga rioya qilinishi, ularga belgilangan me'yorlarning to'g'ri hisoblanishi ahvolini tekshirish. Bunda tashqi

omillarning bank moliyaviy holatiga ta'sirini aniqlash nuqtayi nazaridan hamda bank kapitali, aktivlari sifati, boshqaruvi, daromadlari hamda likvidliligiga baho berishda "CAMEL(S)" tizimiga muvofiq holda tekshirish;

- banklar va ularning filiallarida buxgalteriya apparatining tuzilishi, buxgalteriya ishi va hujjat aylanishini tashkil etilishi, buxgalteriya hisobining umumiy qoidalariga rioya etilishi, buxgalteriya hisobi va hisobotlarini to'g'ri yuritilishi va haqqoniyligi, kapital, aktivlar, majburiyatlar, pul oqimi, asosiy vositalar hisobining va balansdan tashqari hisobvaraqlarning buxgalteriya andozalari tamoyillariga mos ravishda yuritilishi hamda bank moliyaviy holatiga foiz stavkasi, chet el valuta kursi, kredit, likvidlik, tavakkalchilik va boshqa omillarning ta'sirini alohida tekshirish;

- oxirgi inspeksiya (tekshirish) natijalari bo'yicha aniqlangan xato va kamchiliklarni bartaraf etilishini ta'minlash hamda bank reytingini belgilash yuzasidan takliflar berish;

- banklar va ularning filiallarida ichki nazoratni joriy etish hamda amalga oshirilishi ahvolini tekshirish;

- banklar va ularning filiallari faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlarida belgilangan talablarga rioya qilinishi ahvolini tekshirish.

Tekshirish o'tkazuvchi tarkibiy tuzilma banklar va ularning filiallari faoliyatini qonun hujjatlari talablariga rioya qilgan holda tekshiradi.

Tekshirish o'tkazuvchi tarkibiy tuzilmaning banklar va ularning filiallarida o'tkazilgan inspeksiya (tekshirish) hisoboti faqat Markaziy bank tomonidan o'zining tarkibiy bo'linmalariga banklar va ularning filiallari faoliyatini nazorat qilish maqsadida beriladi, inspeksiya (tekshirish) hisobotini qonun hujjatlarida belgilangan tartibda uchinchi shaxslar e'tiboriga yetkazish hollari bundan mustasno.

Banklar va ularning filiallarida o'tkazilgan inspeksiya (tekshirish) hisoboti qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tayinlangan taftishlarni hamda moliyaviy hisobotlarning tashqi audit tekshiruvini o'tkazish majburiyatidan ozod etmaydi.

Banklar va ularning filiallarini inspeksiya qilish (tekshirish) quyidagi turlarga bo'linadi:

- kompleks inspeksiya qilish (tekshirish);
- nazorat tartibida inspeksiya qilish (tekshirish);
- alohida masalalar yuzasidan inspeksiya qilish (tekshirish).

– Banklarda kompleks inspeksiya (tekshirish) masofadan nazorat qilish natijalaridan kelib chiqib, Markaziy bankning Bank nazorati qo‘mitasi qaroriga asosan o‘tkaziladi.

Kompleks inspeksiya qilish (tekshirish)lar yoki alohida masalalar yuzasidan inspeksiya qilish (tekshirish)lar davomida aniqlangan xato va kamchiliklarni banklar va ularning filiallari tomonidan bartaraf etilishi ustidan nazorat tartibida tekshirish o‘tkazilishi mumkin.

Quyidagi hollarda alohida masalalar yuzasidan inspeksiya qilish (tekshirish)lar o‘tkaziladi.

– O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining yoki Vazirlar Mahkamasining qarorlari va huquqni muhofaza qiluvchi organlarning tekshiruv o‘tkazish to‘g‘risidagi tegishli qarorlari asosida;

– masofadan nazorat qilish natijalariga ko‘ra banklar moliyaviy holatining barqaror emas deb topilishi va omonatchilar hamda kreditorlar manfaatlariga xavf-xatar tug‘dirishi mumkin bo‘lgan holatlar mavjudligida;

– banklar va ularning filiallari tomonidan qonun hujjatlari buzilganligi haqida Markaziy bankka kelgan ma’lumotlar, shuningdek, fuqarolar hamda yuridik shaxslar murojaatlari asosida.

Inspeksiya (tekshirish) muddati 30 kalendar kundan oshmasligi lozim. Alohida hollarda inspeksiya (tekshirish) muddati Markaziy bank farmoyishi asosida uzaytirilishi mumkin.

Inspeksiya (tekshirish) muddati bank tomonidan amalga oshiriladigan operatsiyalar hajmi, uning filiallari tarmog‘ining kengligini inobatga olgan holda belgilanadi.

Banklar va ularning filiallarida kompleks inspeksiya qilish (tekshirish) Markaziy bankning farmoyishi asosida har bir bank bo‘yicha alohida tayinlanadi.

Bunda banklar va ularning filiallarini kompleks inspeksiya qilish (tekshirish) Markaziy bankning farmoyishiga ilova qilinadigan tegishli inspeksiya (tekshirish) savolnomasiga muvofiq bank operatsiyalari tanlov asosida amalga oshiriladi.

Nazorat tartibidagi va alohida masalalar yuzasidan inspeksiya qilish (tekshirish)lar Markaziy bank yoki uning hududiy Bosh boshqarmalarining farmoyishlari asosida tayinlanadi.

Banklar va ularning filiallarini inspeksiya (tekshirish)dan o‘tkazuvchi tekshiruv guruhining tarkibi va uning rahbari, bajariladigan ishlar hajmi va xususiyati, filiallar tarmog‘ining kengligi inobatga olingan holda Markaziy bank farmoyishiga ilova tariqasida tasdiqlanadi.

Zarur hollarda inspeksiya (tekshirish) o'tkazuvchi tekshiruv guruhi tarkibiga banklar va boshqa tashkilotlarning malakali mutaxassislari jalb qilinishi mumkin.

Tekshiruv guruhi rahbari ushbu guruhga rahbarlik qiladi, uning ishini tashkil etadi va muvofiqlashtiradi, tekshiruv guruhi a'zolarining bilimi va tajribasini hisobga olgan holda, ular o'rtasida vazifalarni taqsimlaydi.

Tekshiruv guruhi rahbari ushbu guruh a'zolari tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarni tahlil qiladi, umumlashtiradi va inspeksiya (tekshirish) hisobotini tuzadi.

Tekshiruv guruhining inspeksiya (tekshirish) tayinlangan bank hamda uning filiallari tomonidan mazkur Nizomda belgilangan talablarni o'z vaqtida yoki umuman bajarmaslik inspeksiya (tekshirish) o'tkazilishiga qarshilik ko'rsatilgan deb hisoblanadi va bunday holat dalolatnoma bilan rasmiylashtiriladi.

Dalolatnoma tekshiruv guruhi rahbari hamda inspeksiya (tekshirish) tayinlangan bank yoki uning filiali rahbari, bosh buxgalteri yoki boshqa xodimlari tomonidan imzolanadi.

Bunda bank yoki uning filiali rahbari, bosh buxgalteri yoki boshqa xodimlari dalolatnomani imzolashdan bosh tortgan hollarda, dalolatnoma tekshiruv guruhi rahbari va tekshiruv guruhining kamida bir a'zosi tomonidan imzolanadi.

Dalolatnoma ikki nusxada tuziladi va bir nusxasi inspeksiya (tekshirish) tayinlangan bank va uning filialiga ma'lumot uchun, ikkinchisi esa inspeksiya (tekshirish)ni tayinlagan Markaziy bankka yoki uning hududiy Bosh boshqarmasi boshlig'iga tegishli choralar ko'rish uchun topshiriladi.

5.5. Banklar va ularning filiallarini inspeksiya (tekshirish)dan o'tkazuvchi tekshiruv guruhining huquq va majburiyatlari

Tekshiruv guruhi quyidagi huquqlarga ega:

- inspeksiya (tekshirish) o'tkazilayotgan bank va uning filiallari faoliyati bilan bog'liq binolarga va xizmat xonalariga erkin kirib-chiqish;

- avtomatlashtirilgan bank va axborot tizimlaridan zarur ma'lumotlarni tanlash rejimida foydalanish hamda ushbu ma'lumotlarning elektron nusxalarini olish;

– inspeksiya (tekshirish) o‘tkazish bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan zarur hujjatlarning asl nusxalari va boshqa axborotlarni talab qilish;

– banklar va ularning filiallari rahbari va xodimlaridan inspeksiya (tekshirish) o‘tkazish bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan zarur har qanday hujjatlarning asl nusxalaridan nusxa olish, lozim bo‘lganda esa hujjatlar nusxalarini imzolangan, muhr bilan tasdiqlangan, raqamlangan va tikilgan holda taqdim etilishini talab qilish;

– bank va uning filiallarining rahbarlari va xodimlari bilan suhbatlar o‘tkazishga, ulardan inspeksiya (tekshirish) davomida paydo bo‘ladigan masalalar bo‘yicha ma’lumotlar va tushuntirishlar olish, shuningdek, qonun hujjatlari talablariga rioya qilmaganlik yoki ularni talab darajasida bajarmaslik holatlari yuzasidan yozma tushuntirishlar talab qilish;

– inspeksiya (tekshirish) hisobotini bank va uning filiallari rahbarlari yoki xodimlari imzolashtan bosh tortganda yoki uni imzolashtirish asossiz kechiktirilganda tekshiruv guruhi rahbari va a’zolari tomonidan imzo qo‘yilib, bu haqda Markaziy bank rahbariyatiga bildirishnoma kiritish.

Tekshiruv guruhi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa huquqlarga ham ega bo‘lishi mumkin.

Tekshiruv guruhi quyidagilarga majburdir:

– inspeksiya (tekshirish) o‘tkazish huquqini beruvchi barcha zarur hujjatlarni taqdim etish;

– inspeksiya (tekshirish) davomida tekshirilayotgan bank va uning filiallari joriy faoliyatini amalga oshirishiga xalaqit bermaslik;

– inspeksiya (tekshiruv) hisobotining bir nusxasini tekshirilayotgan bank yoki uning filiali ixtiyorida qoldirish;

– inspeksiya (tekshirish)ni o‘z vaqtida hamda sifatli o‘tkazilishini ta’minlash;

– inspeksiya (tekshirish) davomida o‘zlariga ma’lum bo‘lgan bank, tijorat va xizmat sirini tashkil etuvchi ma’lumotlarni uchinchi shaxslarga oshkor etmaslik;

– tekshirishlarni ro‘yxatga olish kitobiga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda yozuv kiritish;

– inspeksiya (tekshirish) davomida bank va uning filiallaridan foydalanish uchun olingan hujjatlar va mulklarni but saqlanishini hamda inspeksiya (tekshirish) yakunlangandan so‘ng qaytarilishini ta’minlash.

Tekshiruv guruhi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa majburiyatlarni ham o'z zimmasiga olishi mumkin.

Inspeksiya (tekshirish) tayinlangan bank va uning filiallari quyidagi huquqlarga ega:

- tekshiruv guruhidan Markaziy bankning tekshirish o'tkazish to'g'risidagi farmoyishini hamda ularning xizmat guvohnomalarini ko'rsatishni talab qilish va tanishish;

- inspeksiya (tekshirish) o'tkazish uchun asosga ega bo'lmagan shaxslarning inspeksiya (tekshirish) o'tkazishiga yo'l qo'ymaslik;

- o'z faoliyatlari inspeksiya qilinishi (tekshirilishi) to'g'risidagi tegishli axborotga ega bo'lish;

- inspeksiya (tekshiruv) hisobotining bir nusxasini olish;

- qonunda belgilangan tartibda inspeksiya (tekshirish) natijalari ustidan shikoyat qilish.

- Banklar va ularning filiallari qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Inspeksiya (tekshirish) tayinlangan bank va uning filiallari quyidagilarga majbur:

- tekshiruv guruhiga inspeksiya (tekshirish) o'tkazish uchun barcha zarur shart-sharoitlarni yaratish;

- tekshiruv guruhiga amaliy yordam ko'rsatish uchun biriktiriladigan xodimlarni tayinlash;

- inspeksiya (tekshirish) o'tkazish bilan bevosita bog'liq bo'lgan zarur hujjatlarning asl nusxalari va boshqa axborotlarni berish;

- inspeksiya (tekshirish) o'tkazish bilan bevosita bog'liq bo'lgan zarur har qanday hujjatlarning asl nusxalaridan nusxa berish, lozim bo'lganda esa hujjatlar nusxalarini imzolangan, muhr bilan tasdiqlangan, raqamlangan va tikilgan holda taqdim etish.

Banklar va ularning filiallari qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa majburiyatlarni ham o'z zimmalariga olishlari mumkin.

Bank va uning filiallarida o'tkazilgan inspeksiya (tekshiruv) natijasi inspeksiya (tekshirish) hisobotida aks ettiriladi.

Inspeksiya (tekshirish) hisoboti uch nusxada tuzilib, ularning har biri tekshiruv guruhi rahbari va a'zolari, inspeksiya (tekshirish) o'tkazilgan bank yoki uning filiali rahbari va bosh buxgalteri tomonidan imzolanadi.

Bank va (yoki) uning filiali rahbari yoxud bosh buxgalteri inspeksiya (tekshirish) hisobotini imzolashni rad etgan taqdirda, ularning

bu haqdagi asoslantirilgan fikr va e'tirozlari bayon etilgan tushuntirish xati taqdim etilishi shart.

Inspeksiya (tekshirish) hisobotini bank va (yoki) uning filiali rahbari yoxud bosh buxgalteri tomonidan imzolashning rad etilishi inspeksiya (tekshirish) hisobotini Markaziy bank yoki uning hududiy Bosh boshqarmasiga taqdim etilmasligiga asos bo'lmaydi.

Markaziy bank yoki uning hududiy Bosh boshqarmasi imzolanmagan inspeksiya (tekshirish) hisobotini ko'rib chiqish jarayonida bank va (yoki) uning filiali rahbari yoxud bosh buxgalteri tushuntirish xatida keltirilgan asoslangan fikr va e'tirozlarni inobatga olishi shart.

Markaziy bankning farmoyishi asosida o'tkazilgan banklar va ularning filiallaridagi inspeksiya (tekshirish) hisoboti quyidagilarga taqdim etiladi:

- banklar yoki ularning filiallariga — inspeksiya (tekshirish) davomida aniqlangan xato va kamchiliklarni bartaraf qilish hamda ularga kelgusida yo'l qo'yilmasligini ta'minlash chora-tadbirlarini ishlab chiqish va amalga oshirish uchun;

- Markaziy bankning Banklarda o'tkazilgan tekshirish hisobotlarini ko'rib chiquvchi ishchi organiga — inspeksiya (tekshirish) natijasi bo'yicha aniqlangan xato va kamchiliklarni kelib chiqish sabablarini o'rganish, ularni bartaraf qilish hamda kelgusida takrorlanmaslik choralari ko'rish bo'yicha tegishli qaror qabul qilish uchun;

- Markaziy bankning tekshirish o'tkazuvchi tarkibiy tuzilmasiga ma'lumot uchun.

Markaziy bankning tegishli hududiy Bosh boshqarmasining farmoyishi asosida o'tkazilgan banklar va ularning filiallaridagi inspeksiya (tekshirish) hisoboti quyidagilarga taqdim etiladi:

- banklarning filiallariga — inspeksiya (tekshirish) davomida aniqlangan xato va kamchiliklarni bartaraf qilish hamda ularga kelgusida yo'l qo'yilmasligini ta'minlash chora-tadbirlarini ishlab chiqish va amalga oshirish uchun;

- Markaziy bankning hududiy Bosh boshqarmasiga — bank filiallarida o'tkazilgan tekshirishlar natijalarini ko'rib chiquvchi ishchi organ yig'ilishida xato va kamchiliklarni kelib chiqish sabablarini muhokama qilish, ularni bartaraf qilish hamda kelgusida takrorlanmaslik choralari ko'rish uchun.

Inspeksiya (tekshirish) o'tkazish davomida bank va (yoki) uning filialida zudlik bilan tegishli choralar qo'llanilishini taqozo qiladigan holatlar aniqlanganda, tekshiruv guruhi tomonidan inspeksiya (tekshirish) muddati tugashini kutmagan holda oraliq dalolatnoma tuziladi va Markaziy bankka taqdim etiladi.

BAHS-MUNOZARA YOKI NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. O'zbekistonda xalqaro bank nazoratini tashkil etishning huquqiy asoslari.
2. O'zbekiston bank amaliyotida qo'llanilayotgan xalqaro bank nazorati usullari.
3. Masofadan nazorat etishning kamchiliklari va ularni bartaraf etish yo'llari.
4. Bank nazoratida masofadan nazorat etishning qulayligi, samaradorligi va tezkorligi.

6 bob. BANK NAZORATI BO‘YICHA BAZEL PRINSIPLARI, TALABLARI. BAZEL-III NI O‘ZBEKISTON BANK AMALIYOTIGA QO‘LLASH

REJA:

6.1. Bazel-III tavsiyalarini qo‘llash.

6.2. Rivojlangan mamlakatlarda Bazel III standartidan foydalanilishi.

6.3. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimida Bazel III talablarining qo‘llanilishi.

6.1. Bazel-III tavsiyalarini qo‘llashi

2010-yil sentabr oyida Bank nazorati bo‘yicha Bazel qo‘mitasi bank kapitali va likvidligining yangi standartlari to‘liq ishlab chiqilganligini e‘lon qildi hamda noyabr oyida ushbu yangi standartlar katta yigirmalik davlatlari rahbarlarining Seul sammitida tasdiqlandi. Bazel III deya nomlanayotgan ushbu yangi standartlar banklar kapitali yetarliligi-ga minimal talablarning tobora va bosqichma-bosqich kuchaytirishni nazarda tutadi. Ushbu yangi standartlarga katta yigirmalik davlatlarida 2013-yildan boshlab o‘tilishi hamda 2019-yilga kelib ushbu davlatlarda banklar o‘z kapitallarini Bazel III talablariga to‘liq moslashtirishlari kutilmoqda.

Bazel qo‘mitasi a‘zolari “Bazel III” borasida ilk bor 2009-yilning sentabr oyida kelishib olgan bo‘lib, qo‘mita tomonidan o‘sha yilning dekabriga kelib aniq tavsiyalar ishlab chiqildi. Xususan, Bazel qo‘mita-sining 2009-yil 8-9-dekabrdagi yig‘ilishida qator tavsiyaviy xarakterga ega bo‘lgan hujjatlar (“Bank sektori barqarorligini oshirish”, “Likvidlik xatarini o‘lchash, standartlar va monitoring bo‘yicha xalqaro yonda-shuvlar”) ma‘qullandi. Bank nazorati bo‘yicha Bazel qo‘mitasining konsultativ hujjatlaridagi yangi tavsiyalar inqiroz saboqlarini hisobga olgan holda banklarda nazorat va xatarlarni boshqarishni takomil-lashtirishga qaratilgan.²³

²³ www.bis.org ma‘lumotlari

Binobarin, bank kapitali va likvidligini tartibga solish xususida quyidagi tavsiyalar belgilandi:

- bank kapitali sifati va shaffofligini oshirish yuzasidan amaldagi standartlarni (Bazel II) qayta ko'rib chiqish, xususan, I darajali kapitalning muhim va yetakchi shakllari sifatida oddiy aksiyalar va taqsimlanmagan foydaga ustuvorlik berish;

- sekyuritizatsiyalangan pozitsiyalar bo'yicha bank kapitaliga nisbatan qo'shimcha talablarni belgilash;

- kapital yetarliligini baholovchi qo'shimcha ko'rsatkich – leveraj (leverage ratio) koeffitsiyentini (o'z mablag'lari va qarz mablag'lari nisbati) kiritish. Bunda koeffitsiyentning o'rtacha choraklik darajasi hisoblanadi va dastlabki bosqichda uning me'yoriy darajasi 3 foiz etib belgilangan;

- siklik salbiy ta'sirni kamaytirish maqsadida iqtisodiy o'sish fazasida regulativ kapitalga qo'yilgan minimal talablardan oshadigan kapital zaxirasini shakllantirishga nisbatan qo'shimcha talablarni joriy etish, shuningdek, ehtimoliy yo'qotishlarga nisbatan zaxiralarni shakllantirish.

Bundan tashqari, qo'mitaning 2009-yil dekabrda tavsiyalariga ko'ra, bankning boshqa moliyaviy muassasalar oddiy aksiyalariga qo'yilmalari bank oddiy aksiyalarining 10 foizidan oshadigan bo'lsa, qo'yilmalarning 10 foizdan ortgan qismi hisobga olinmaydi.

Bazel-III tavsiyalarini qo'llashdan ko'zlanayotgan maqsadlar:

- bank sektorining moliyaviy-iqtisodiy tanglikdan kelib chiqadigan inqirozlarga qarshi tura olish imkoniyatini oshirish;

- risk-menejment va boshqaruv sifatini oshirish;

- banklar faoliyati, kapital bazasi shaffofligini (transparentligi) kuchaytirish.

- Bazel-III negizidagi asosiy yangi talablar:

- kapital yetarliligiga nisbatan yangi talablar (oddiy aksiyalar va taqsimlanmagan foydaga ustuvorlik berish, qo'shimcha maxsus zaxira kapitalini shakllantirish);

- 2 ta likvidlilik koeffitsiyentiga (liquidity coverage ratio, net stable funding ratio) nisbatan me'yoriy talablarni joriy etish;

- leveraj koeffitsiyentini joriy qilish (Bunda koeffitsiyentning o'rtacha choraklik darajasi hisoblanadi va dastlabki bosqichda uning me'yoriy darajasi 3 foiz etib belgilanadi).

Bazel qo'mitasining 2010-yil iyul oyidagi yig'ilishida bank sektorni tartibga solish bo'yicha islohotlar dasturining asosiy elementlari

kelishib olindi. Bunda Bazel qo‘mitasining “Bazel III” bo‘yicha 2009-yil dekabrda ma’qullangan talqini biroz yengillashtirdi.

Jumladan, banklarga kapitalning 15 foizidan oshmaydigan miqdorda konsolidatsiyalashmagan moliyaviy muassasalarning oddiy aksiyalariga “sezilarli” (ya’ni ustav kapitalining 10 foizidan ko‘p) investitsiyalar kiritishga, foyda solig‘ini kamaytirish imkonini beradigan aktivlarni (DTAs – deferred tax assets) shakllantirish va ipoteka kreditlariga xizmat ko‘rsatish huquqiga (Mortgage servicing rights) ega bo‘lishga ruxsat berildi. Bunda tijorat banki yuqoridagi uch vosita yalpi qiymatining bankning I darajali kapitali tarkibidagi oddiy aksiyalar qiymatining 15 foizidan oshadigan qismi 2018-yilning 1-yanvaridan hisobga olinmaydi.

Bazel III da bank kapitaliga oid qator yangi tushunchalar, jumladan “Bufer kapitali” deb umumiy nom olgan ikkita: konservatsion hamda kontrsiklik bufer kapitali tushunchalari kiritilmoqda.

Konservatsion kapital iqtisodiy, moliyaviy inqirozlar davrida banklar zararlarini qoplash uchun o‘ziga yarasha qalqon sifatida xizmat qilishi kutilmoqda. Kontrsiklik kapital har bir mamlakat shart-sharoitidan kelib chiqqan holda, 0-2,5 foiz doirasida belgilanadi.

Demak, Bazel III ga ko‘ra, banklar regulyativ kapitali ko‘rsatkichi birinchi darajali bank kapitali, konservatsion bufer kapitali, kontrsiklik bufer kapitali hamda tizim uchun muhim banklar kapitaliga qo‘shimcha talablar yig‘indisidan iborat bo‘ladi. Bazel III kelishuvining bosh maqsadi – bank ishida risk boshqaruvi sifatini oshirish hisoblanadi.

Tijorat banklarida risk boshqaruvini takomillashtirish lozim. Xalqaro amaliyotda bank menejmentining markaziy bo‘g‘ini risk boshqaruvi ekanligi allaqachon isbotlangan. Bazel I, Bazel II va Bazel III standartlarining asl mohiyati ham risk va kapital o‘rtasidagi bog‘liqlikda namoyon bo‘ladi. Bazel III kelishuvining bosh maqsadi – bank ishida risk boshqaruvi sifatini oshirish hisoblanadi. Bunda Bazel talablarining takomillashgan tizimi deb aytsak bo‘ladi.

Xalqaro Bazel qo‘mitasining kapital yetarliligiga qo‘yadigan yangi talablarini quyidagi jadvalda ko‘rishimiz mumkin:

7-jadvaldan ma’lum bo‘ladiki I darajali kapitalga minimal talab amaldagi 4 % dan 2013-yil 1-yanvarga kelib 4,5 foizga, 2019-yil 1-yanvarga kelib esa 6 % ga etadi. Bazaviy I darajali kapital esa (oddiy aksiyalar + taqsimlanmagan foyda)ga nisbatan talab 2013-yildan boshlab 3,5 %, 2015-yildan buyon esa 4,5 % darajasida belgilanadi.

**Bank kapitali yetarliligi bo'yicha Bazel-III talablarini joriy etish
muddatlari²⁴**

(tegishli moliyaviy yilning 1-yanvar holatiga, %da)

Ko'rsatkich nomi	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Bazaviy I darajali kapital (Oddiy aksiyalar + taqsimlanmagan foyda)ga minimal talab	3,5	4,0	4,5	4,5	4,5	4,5	4,5
Maxsus zaxira kapitali				0,625	1,25	1,875	2,50
Bazaviy I darajali kapitalga minimal talab + Maxsus zaxira kapitali	3,5	4,0	4,5	5,125	5,75	6,375	7,0
I darajali kapitalga minimal talab	4,5	5,5	6,0	6,0	6,0	6,0	6,0
Umumiy kapitalga minimal talab	8,0	8,0	8,0	8,0	8,0	8,0	8,0
Umumiy kapitalga minimal talab+ Maxsus zaxira kapitali	8,0	8,0	8,0	8,625	9,25	9,875	10,5

²⁴www.bis.org – “Basel III phase in arrangements”, December 2012

Favqulodda holatlar uchun maxsus zaxira kapitali (Capital Conservation Buffer) shakllantirilib, uning me'yoriy darajasi 2019-yilga kelib 2,5 etib belgilanadi. Kontrsiklik zaxira kapitali (Countercyclical Capital Buffer) milliy sharoitlardan kelib chiqqan holda bosqichma-bosqich 2019 yilga kelib bazaviy I darajali kapitalning 2,5 %i miqdorida belgilanadi.

Bazel-III da bank likvidligiga nisbatan ham yangi talablar belgilangan. Jumladan, xalqaro bozorlarda faoliyat yurituvchi banklar uchun likvidlikni boshqarish bo'yicha qo'shimcha talablarni, xususan, yaqin 30 kun mobaynida bankning o'z faoliyatini davom ettirish qobiliyatini baholash imkonini beruvchi minimal likvidlik (liquidity coverage ratio) koeffitsiyent joriy etildi.

1. Likvidlikni qoplash koeffitsiyenti (Liquidity Coverage Ratio (LCR)) – 2015-yil 1-yanvardan boshlab

$LCR = (\text{yuqori sifatli aktivlar}) / (30 \text{ kun mobaynida sof pul chiqimlari}) \geq 100\%$

Shuningdek, Bazel qo'mitasi tomonidan bank faoliyatida uzoq muddatli likvidlikni tartibga solish maqsadida sof barqaror mablag'lar koeffitsiyentini (net stable funding ratio) joriy etish masalasi ham qo'yilgan bo'lib, bu borada yakuniy to'xtamga kelinmagan. Shunga qaramay, sof barqaror mablag'lar koeffitsiyentining yangicha variantini minimal standart sifatida 2018-yilning yanvar oyidan kiritish ko'zda tutilgan. Bu esa banklarni qiyin ahvolga solib qo'yishi mumkin.

2. Sof barqaror manbalar koeffitsiyenti (The Net Stable Funding Ratio (NSFR)) – 2018-yil 1-yanvardan boshlab

$NSFR = (\text{Mavjud barqaror manbalar}) / (\text{talab qilingan barqaror manbalarning foydalanilishi}) \geq 100\%$

Bu o'rinda shuni ham ta'kidlash o'rinliki, "Bazel III" nomi bilan atalayotgan yangi standartlar amaldagi "Bazel II" talablarini inkor etmagani holda, uning yangi tahriri ham emas. Boshqacha aytganda, bu ikki konsultativ hujjat bir paytning o'zida, parallel ravishda muomalada bo'ladi.

Bazel-III tavsiyalarini qo'llashdan ko'zlanayotgan asosiy maqsadlar:

- bank sektorining moliyaviy-iqtisodiy tanglikdan kelib chiqadigan inqirozlarga qarshi tura olish imkoniyatini oshirish;
- risk-menejment va boshqaruv sifatini oshirish;
- banklar faoliyati, kapital bazasi shaffofligi (transparentligi)ni kuchaytirish.

Bank nazoratini amalga oshirishdan asosiy maqsad bank mijozlari va kreditorlarining manfaatlarini himoya qilishdir. Banklar faoliyati ustidan nazoratning yetarliligi va samaradorligi bank tizimi barqarorligini ta'minlash va banklarga bo'lgan ishonchni mustahkamlashning asosiy omilidir. So'nggi yillarda banklarning tanazzulga uchrash xavfining oshib ketganligi sababli bank faoliyati nazoratining uzluksiz amalga oshirilishi shartligini taqozo qiladi. XX asrning 80-yillariga kelib esa bank nazorati tizimi xalqaro miqyosda shakllana boshladi va shu asnoda bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi tarkib topdi. Bank tizimining yuqori tezlikda rivojlanishi va integratsiyalashuvini hisobga olgan holda ushbu qo'mitaning talablari yildan yilga ortib bormoqda.

6.2. Rivojlangan mamlakatlarda Bazel III standartidan foydalanishi

Bazel standartlari bugungi kunda rivojlangan mamlakatlarda, jumladan Yevropa mamlakatlarida yangi Bazel III standartiga o'tishni taqozo etmoqda. Bilamizki, ushbu yangi standart ishlab chiqilayotganda ekspertlar ushbu standartni Yevropa uchun xavfli ekanini ta'kidlashgan edi. Bu asosan, ko'pchilik davlatlarda, jumladan AQSH, Buyuk Britaniya, Shvetsariya, Yaponiya mamlakatlarida Bazel standartlariga nisbatan o'zini ichki standartlar talabi yuqoriligi Bazel III standartidan foydalanish xavfli tomonini ko'rsatadi. Bundan tashqari Yevropa banklarining AQSH va Yaponiya banklariga nisbatan kapitalizatsiya darajasi past.

2009-yil oxiriga kelib, ko'pgina Yevropa banklari kapital yetarlilik me'yorlarini bajarmas edi, jumladan "DeutschePostbank", "Credit-Agricole" kabi banklar. "Pricewaterhouse Coopers" auditorlik kompaniyasining ekspertlari Bazel III standarti, mamlakatning milliy biznes-modelini inobatga olmaydi, ayrim mamlakat banklarini ahvolini qiyin ahvolga qo'yishi mumkinligi to'g'risida ogohlantirishgan. Bazel standarti, birinchi navbatda, Germaniyaning "jamiyat banklari" deb ataluvchi, jumladan, Sparkasse yoki Volksbank kabi banklarga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Chunki bu banklar klassik tushuncha sifatida bank tashkiloti hisoblanmaydi. Germaniya Bazel qo'mitasiga bir qancha ta'sir o'tkazishga uringan bo'lsada, Bazel III standarti bank inqirozini bartaraf etish bo'yicha asosiy va muhim kasb etuvchi chora bo'ldi.

Ushbu standartning boshqa standartlardan asosiy farq qiluvchi jihati shundaki, u tavsiya bo'lib emas, balki talab bo'lib qabul qilindi. Ushbu talabni bajarmagan banklar uchun esa, jazo qo'llanilishi ko'zda tutilgan. Talab doirasida faoliyatini amalga oshirmagan banklarga, bonus to'lovlarini kamaytirishlari va dividend to'lovlarini kamaytirishlari jazo sifatida qo'llaniladi.

Ko'pgina ekspertlar vujudga keladigan muammolar to'g'risida ogohlantirishgan edi. Nafaqat, bank tizimi, balki davlat iqtisodiyotiga ham ta'sir ko'rsatadi. Chunki Bazel III kredit ajratish miqdorini kamaytiradi va bundan esa Yevropada iqtisodiy o'sish tempini tushiradi.

Umuman olganda yangi standartning qabul qilinishi, global bank tizimini yanada mustahkam qilish ko'zlangan, ammo hech kim inqirozdan keyingi davrda qattiq standartlar mamlakat iqtisodiyotini o'zini o'nglashiga imkon bermasligini inobatga olmagan.

Banklar o'zining kapital miqdorini oshirishlari talab etiladi, bu esa bank kredit ajratish imkoniyatini tushishiga olib keladi. Bilamizki, likvidlikka inqiroz paytida kichik va o'rta biznes mablag'larga bo'lgan talabi yuqori bo'ladi. Banklarda esa kredit imkoniyati pasayganligini inobatga olsak, aynan aholining ushbu qatlamda band bo'lgan qismiga ko'proq salbiy ta'sir ko'rsatadi. Aholining juda yuqori qismi shu qatlamga tegishli ekanligi esa, mamlakat iqtisodiyotini tushishiga olib keladi. Mamlakatda bankrotlik holatlari avj oladi. Ana shuning natijasida ishsizlik darajasi keskin yuqori bo'ladi, bu esa iqtisodiyotni tiklanmasligiga sabab bo'ladi. Umuman olganda, Bazel III global iqtisodiyotning tushish riskini oshiradi, chunki undagi talablar inqirozdan keyingi mamlakat moliyaviy tizimi inobatga olinmagan.

Faoliyatining ko'p qirrali ekanligi, davlat yirik banklarning kasodga uchrashiga yo'l qo'ymaydi. Chunki bu banklarning bankrotlikka yuz tutishi mamlakat bank tizimini va iqtisodiyotini izdan chiqaradi.

2012-yilgacha Yevropa banklarining o'z kapitalini 114,7 mlrd.-yevroga oshirishlari zarur edi. Bu esa Evropa banklariga yuqori miqdorda kapital mablag'lari zarurligi yaqqol ko'rinib turibdi. Bu esa banklarni "dieta"ga o'tirishlarini talab etadi, yangi proektlarni bekor qilib va yaqin yillarda aktivlar umumiy summasini 1,6 trln yevroga kamaytirishlari talab etiladi. Bunda iste'molchilar va kompaniyalar uchun kredit liniyalarni 1,2 trln yevroga kamaytirishlari, bu esa Yevropada ajratiladigan jami kreditlarning 3-5%ni tashkil qiladi.

Bundan Osiyo va Lotin Amerika banklari yaxshigina foyda ko'rishlari mumkin, chunki ular yaxshi narxlarda Yevropa banklaridan

aktivlarni xarid qilishlari mumkin. Taniqli iqtisodchi Namura Richard Ku ta’kidlaganidek, bu holat Osiyo banklari uchun juda qulay, chunki aktivlar sotilishi iyenaning mustahkamlanishi davriga to’g’ri keldi. Asosan Yaponiya moliya institutlariga qo’l keldi, ular ushbu vaziyatdan foyda ko’rishlari mumkin.

Birinchi navbatda yirik nemis banklari, Ispaniya va Italiya banklari zarar ko’radi, Yevropa Markaziy banki tomonidan baholanganidek, ularga 26,2 mlrd. yevro va 15,4 mlrd. yevro miqdoridagi qo’shimcha mablag’lar talab etiladi.

8-jadval

Yevropa banklarining kapitalga bo’lgan talablari²⁵

Banklar	Kapitalga bo’lgan talab
Commerzbank	5,3 mlrd. yevro
DeutscheBank	3,2 mlrd. yevro
Nord/LB	2,49 mlrd. yevro
Helaba	1,49 mlrd. yevro
DZ Bank	0,35 mlrd. yevro
West/LB	0,22 mlrd. yevro

8-jadval ma’lumotlardan ko’rinib turibdiki, Germaniyaning yirik banklarining kapitalga bo’lgan talablari yuqoriligini ko’rishimiz

²⁵ www.kpmg.com

mumkin. Birgina ikkita yirik banklari, jumladan Commerzbank va DeutscheBank birgalikda kapitalga bo'lgan talab 8,5 mlrd. yevroni tashkil etadi. Bundan tashqari, Nord/LB bankka 2,49 mlrd. yevro va Helaba bankka 1,49 mlrd. yevro talab etiladi. DZ Bank va West/LB banklarga yarim mlrd.dan ko'p mablag' talab etiladi. Bundan esa Yevropa banklarining qiyin ahvolda qolayotganini ko'rishimiz mumkin.

Xulosa qiladigan bo'lsak, nafaqat Yevropa banklari uchun, balki butun dunyo uchun Bazel III standartlarini qo'llash, mamlakat bank tizimini izdan chiqarishi, banklarning bankrot holatiga kelish xavfini yuzaga keltiradi. Ayniqsa jahon moliyaviy inqirozidan hanuzgacha o'ziga kelmagan mamlakat iqtisodiyotlarini izdan chiqarishi mumkin. Ertami kechmi Bazel qo'mitasi Bazel III standartining me'yorlarini qayta ko'rib chiqishi yoki mamlakat banklarining milliylashtirish orqali ularning kapital bazalarini oshirishga erishishlari mumkin. Bunda masalaning yechimi bo'lib ko'proq moliya tizimini barqarorlashtirishning yangi kontsepsiyasining inqirozga yuz tutishi yoki yirik banklarning bankrotlikka uchrashidan ko'rilgan zararlar ta'sir ko'rsatadi.

Bugungi kunda Rossiyada ham Bazel III standartlarini qabul qilish muammolari mavjud. Ushbu muammolarni bosqichma bosqich-bartaraf etgan holda Bazel III standartini qo'llash ko'zda tutilgan bo'lsada, bilamizki Rossiyaga nisbatan qo'llanilayotgan sanksiyalar banklar faoliyatiga ham salbiy ta'sir qilmoqda. 2012-yilda Bazel III standartiga bosqichma-bosqich o'tish bo'yicha Rossiya Banki tomonidan qabul qilingan choralar hozirda ham davom etib kelmoqda. Bazel III standartlarini qo'llash doirasida Rossiya Banki yangi hujjatlar loyihasini ishlab chiqdi. Unga ko'ra 2013-yil aprelidan boshlab kapital yetarliligining 3 ta normativini hisoblashni taklif etdi. Bu esa Bazel III ni qabul qilishga birinchi qadam bo'ldi, lekin ushbu normativlar ushbu standart bilan bir qancha farqlanadi, uni quyidagi jadvalda ko'rib chiqishimiz mumkin.

9-jadval ma'lumotlaridan ko'rishimiz mumkinki, Rossiya Federatsiyasi Markaziy banki tomonidan o'rnatilgan me'yorlar Bazel III standartidan farq qiladi. Umumiy kapital yetarliligi 10% etib belgilanganligi, bu esa O'zbekistonda Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan me'yor bilan bir xil ekanligini ko'rishimiz mumkin. Ammo Rossiyada ham kontrsiklik buffer kapitali va kapital konservatsiyasi buferi kabi ko'rsatkichlar mavjud emas.

**Rossiya tomonidan kapital yetarliligiga o'rnatilgan talablar va
Bazel III standartlarining farqli jihatlari²⁶**

№	Ko'rsatkichlar	Rossiya Banki tomonidan o'rnatilgan me'yorlar	Bazel III talablariga asosan o'rnatilgan me'yorlar
1	Bazaviy kapital yetarliligi	5,6%	4,5%
2	1-darajali kapital yetarliligi ko'rstakichi	7,5%	6%
3	Umumiy kapital yetarliligi	10%	8%
4	Kontrsiklik buffer kapitali	-	2,5%
5	Kapital konservatsiyasi buferi	-	2,5%

²⁶ www.bankir.ru

RF MB tomonidan oʻrnatilgan kapital yetarliligi koʻrsatkichi Bazel III tomonidan oʻrnatilgandan koʻra 25% ga koʻp. Rossiya banki konservatsiya va kontrtsiklik buferlariga boʻlgan talablarni oʻrnatganicha yoʻq. Ammo ushbu koʻrsatkichlarni joriy etish boʻyicha amalda chora-tadbirlar ishlab chiqilgan.

Bazel III standartlarini qoʻllashga tayyorgarlik doirasida Rossiya Banki quyidagilarni taklif etuvchi yangi qonun hujjatlarini ishlab chiqdi:

- asosiy kapitalni bazaviy va qoʻshimcha kapitalga ajratish;
- kapital manbasi tarkibiga kiritiladigan imtiyozli aksiyalar va subordinar qarzlarga boʻlgan talablarni kuchaytirish:
- “yangi” subordinar qarzlarda oddiy aksiyalarga konvertatsiyalanish imkoniyatiga ega boʻlishi kerak;
- “eski” subordinar kreditlar yaqin 10 yil ichida amortizatsiyalanishi kerak (yillik amortizatsiya ajratmasi 10 % ni tashkil qiladi);
- muddatsiz subordinar kreditlarning qoʻshimcha kapital tarkibiga qoʻshish;
- investitsiyalash uchun olingan qaram kompaniyalar aksiyalariga qoʻyilmalarga nisbatan yuqori koeffitsientlarni kiritish, yaʼni 2,5 dan 10 gacha.

Rossiya Banki tomonidan Bazel III talablarini qabul qilinishi bir qator oʻziga xos xususiyatlarga ega:

- Rossiya banki kredit tashkiloti bazaviy kapitali hisobiga maʼlum turdagi imtiyozli aksiyalarni qoʻshishga ruxsat beradi, ayni shu paytda Bazel III talablariga binoan imtiyozli aksiyalar ushbu koʻrsatkich tarkibida hisoblanmaydi;
- Rossiya banki talablariga asosan subordinar kreditlar va imtiyozli aksiyalarni maʼlum turlari yaqin 10 yil ichida amortizatsiya qilinishi kerak (yillik amortizatsiya ajratmasi 10 % ni tashkil qiladi).

Bu esa yana bir bor Rossiya banki talablarining Bazel III standartlaridan farqli jihatlarini namoyon qiladi.

Bundan tashqari bilamizki, Bazel talablari nafaqat banklarning kapital etarliligiga, balki uning likvidliligiga ham meʼyorlar belgilangan. Hozirda amal qilayotgan likvidlilik normativi koʻrsatkichi Rossiya Banki №139-sonli yoʻriqnomasida keltirilgan. Biroq 2011-yil yanvarda Rossiya Banki “2015-yilga qadar bank sektori rivojlantirish strategiyasi” hujjatini ishlab chiqdi, unda quyidagi likvidlilik normativlari koʻrsatib oʻtilgan:

Amaldagi likvidlilik meʼyorlari:

- lahzalik likvidlilik normativi (N2) $\geq 15\%$;

- joriy likvidlilik normasi (N3) $\geq 50\%$;
- uzoq muddatli likvidlilik (N4) $\geq 120\%$.
- Bazel III asoslangan likvidlilik me'yorlari
- qisqa muddatli likvidlilik me'yori (LCR) $\geq 100\%$;
- sof barqaror fondlash ko'rsatkichi (NCFR) $> 100\%$.

Bazel kelishuvi tomonidan o'rnatilgan qisqa muddatli likvidlilik ko'rsatkichi (LCR) hisob bazasiga qo'shiladigan likvid aktivlar sifatiga bo'lgan talablarga nisbatan yuqori talablar qo'yadi. Bundan tashqari ushbu ko'rsatkich minimal darajasi ham Rossiya Banki tomonidan o'rnatgan me'yordan ko'ra yuqori.

Bazel tomonidan o'rnatilgan NCFR ko'rsatkichi yuqori foiz stavkani va turli kategoriyadagi aktivlar ko'p bo'lishini talab qiladi. Majburiy tarzda LCR ko'rsatkichini kiritish 2015-yil 1-yanvardan boshlab rejalashtirilgandi, ammo bugungi kundagi inqirozlar va Rossiyaga nisbatan qo'llanilayotgan sanksiyalar, banklar ahvolini yanada yomonlashtirishi mumkin. Ammo Rossiya banki bularga qaramay, Bazel III standartlarini qabul qilishda bosqichma-bosqich amalga oshirmoqchi bo'lgan choralarni orqaga surmoqchi emas. Bu esa Rossiya banklarini yomon ahvolga tushib qolishiga olib kelishi mumkin. Talablarni bajarmagan banklarga nisbatan choralarni qo'llanilishi, banklar faoliyatini to'xtatilishiga olib kelishi mumkin.

Rossiyada tartibga solish amaliyotida hozirgi davrgacha "leveraj" ko'rsatkichi 2011-yilda qabul qilingan "2015 – yilga qadar bank sektorini rivojlantirish strategiyasi" hujjatida keltirib o'tilgan. Boshqa ushbu ko'rsatkich va uning hisob-kitobi bo'yicha hech qanday manbalar va qonun hujjatlari mavjud emas.

Rossiya Banki 2013-yildan 2017-yillar davomida "leveraj" ko'rsatkichi parallel hisobi borasida talablarni kiritmoqchi. Ushbu parallel hisob doirasida 2015-yil 1-yanvaridan tushuncha berish va komponentlari haqida axborot berish boshlanadi. "Leveraj" ko'rsatkichi majburiy tarzda 2018-yildan kiritiladi.

2012-yilda Rossiya banki "Moliyaviy tashkilotlar tomonidan moliyaviy barqarorlikni qayta tiklash rejalarini ishlab chiqish metodik tavsiyalari haqida" gi №193-sonli Nizom ishlab chiqildi. Ushbu me'yoriy hujjat moliyaviy tashkilotlar tomonidan moliyaviy barqarorlikni qayta tiklash rejalarini ishlab chiqishga bo'lgan majburiy talablarni qo'yadi, bu esa turli stress holatlarni yengishga qaratilgan.

Rossiya banki tomonidan ishlab chiqilgan ushbu nizomning asosiy maqsadi - mablag'larni jalb qilish bilan bog'liq bo'lmagan, turli stress

holatlarda kredit tashkiloti o'z funksiyalarini olib borishini ta'minlovchi kerakli darajadagi likvidlilik va kapital etarliligini ta'minlash hisoblanadi.

Ushbu nizomda berilgan metodik tavsiyalar asosida ishlab chiqilgan "Moliyaviy institutlar nobarqarorligini samarali tartibga solishning asosiy atributlari" hujjatida keltirilgan. Ushbu metodik tavsiyalar quyidagilardan iborat:

- o'z-o'zini sog'lomlashtirish rejasi shartlari;
- o'z-o'zini sog'lomlashtirish rejasi strukturasi;
- o'z-o'zini sog'lomlashtirish choralari variantlari;
- erta ogohlantirish signallari.

Stress-test o'tkazish maqsadi quyidagi parametrlarga ega salbiy ssenariyni olish tavsiya etiladi:

- YaIM ni 1,5% ga tushirish;
- Rossiya fond bozori indekslarini 30-50% ga tushirish;
- davlat qimmatli qog'ozlari (200-350 bazisli punktga) va korporativ qimmatli qog'ozlar (500-1000 bazisli punktga);
- bivaluta sa'vati qiymatining o'sish tempi- 20-30%.

Kredit tashkilotlari stress holatlari ro'y bergan paytda likvidlilik va kapital bilan bog'liq muammolarni yechishning aniq yo'llarini ishlab chiqishi zarur.

Moliyaviy barqarorlikni qayta tiklash rejalari Rossiya Banki mablag'larini jalb qilishsiz ishlab chiqilishi kerak. Rossiya banki tomonidan moliyaviy yordam Rossiya bank tizimi uchun muhim hisoblangan kredit tashkilotlari uchun ko'rilishi kerak. Ushbu yordamni rejalashtirish Rossiya banki tomonidan bevosita amalga oshiriladi. O'z ozini sog'lomlashtirish rejasini ishlab chiqishdan tashqari Rossiya Banki erta ogohlantirish signallari tizimini ishlab chiqishni tavsiya etadi (misol uchun, kapital yetarliligi majburiy normasini pasaytirish, kredit portfelida muammoli kreditlarning o'sishi, tahlil qilinayotgan davr uchun mijozlarning ketishi, kredit reytingining sezilarli pasayishi).

"Bazel III talablarini Rossiya Federatsiyasiga kiritish jarayoni normal darajada, va Rossiya kredit tashkilotlari kapital bo'yicha yangi normalarni bajarmoqdalar",- deydi markaziy bank raisi muovini Aleksey Simanovskiy. U yana quyidagilarni ta'kidlab o'tdi: Biz kapitalga bo'lgan Bazel III ning talablarini regulyativ tartibda amalga oshirdik. Banklar Bazel III ning kapital bilan bog'liq talablarini ishonch bilan bajarmoqdalar.

Rossiya banki qayta moliyalash stavkasini 9,5% ga ko'tardi, kapital bo'yicha talablarni oshirish o'z o'zidan kelib chiqqan maqsad emas, balki 2008-2009- yillardagi moliyaviy inqirozning sababidir. Bu (Bazel III ning kiritilishi) inqirozga bo'lgan javobdir. Rossiya banki 2014-yil boshidan Rossiya banklari kapitaliga talablarni oshirdi, Bazel III talablariga asosan kapital yetarliligining yangi normasini kiritdi. 2015-yil iyulidan boshlab qisqa muddatli likvidlik ko'rsatkichini kiritish rejalashtirildi, bir yarim yildan keyin esa MB tizim uchun muhim banklar o'z kapitali hajmini oshirishni majbur etib qo'yadi.

Bank tizimida muhim kredit tashkilotlari uchun bazaviy kapital yetarliligi 2016-yil 1-yanvaridan 6% ga (hozir-5%) ko'tariladi. Bundan tashqari, barcha rossiya banklari uchun bazaviy kapital yetarliligi talablari 2016-yil yanvaridan 2016-2019-yillarda bosqichma-bosqich ko'tariladigan Bazel III tomonidan ko'rsatilgan kapitalni ushlab turish buferi kiritiladi.

6.3. O'zbekiston Respublikasi bank tizimida Bazel III talablarining qo'llanilishi

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi va uning oqibatlarini bartaraf etish sharoitida barcha mamlakatlarda va shu jumladan respublika-mizda ham asosiy e'tibor bank tizimining barqarorligiga qaratilmoqda. Xalqaro miqyosda yirik 20 talik mamlakat vakillarining yig'ilishlarida jahon moliyaviy inqirozining kelib chiqish sabablari va uning oqibatlarini bartaraf etish yo'llari ishlab chiqildi.

Bo'lib o'tgan yig'ilishlarda qabul qilingan qarorlarni tahlil qiladigan bo'lsak, ularda xalqaro moliya institutlarining mavqeini yanada oshirish ko'zda tutilgan. Jumladan: Xalqaro Valuta Fondi, Jahon banki va Bazel Qo'mitasining bank tizimining barqarorligini ta'minlashdagi talablarini qayta ko'rib chiqish taklifi maqullangandi. Shunday qilib, Xalqaro bank nazorati bo'yicha Bazel Qo'mitasining yangi "Bazel III" talablari ishlab chiqildi va 2019-yilgacha bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etilishi tavsiya qilindi.

Respublikamizda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 26-noyabrdagi "2011-2015 yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish, uning barqarorligini oshirish va yuqori xalqaro reyting ko'rsatkichlarga erishishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida" PQ-1438 qarori bilan qabul qilingan dasturda ham bank nazoratini

xalqaro talablar asosida takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari ko‘rsatilgan.

Hozirgi vaqtda ko‘pgina mamlakatlarda, jumladan, Respublikamizda ham bank nazoratining aralash usuli, ya’ni masofadan turib hamda joyiga chiqib tekshirish asosida nazorat olib borilmoqda. Shuning uchun Markaziy bank tarkibida alohida ikkita departament tashkil etilgan bo‘lib, tijorat banklari faoliyatiga birgalikda baho beriladi.

Respublikamizda xalqaro andozalarga mos keladigan bank nazoratini tashkil qilishda Jahon bankining “O‘zbekiston Respublikasida moliya sohasini isloh qilish” loyihasi katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Loyihada ishtirok etgan Jahon banki mutaxassislari yordamida bank nazoratiga tegishli 30ga yaqin meyoriy hujjatlari yaratilib, unda Markaziy bank talablari yozib chiqildi. Bundan tashqari tijorat banklari faoliyatini joyiga chiqib tekshirish bo‘yicha “CAMEL” tizimi joriy qilindi. Tijorat banklari faoliyatini joyga chiqib “CAMEL” tizimi bo‘yicha tekshirishni tashkil qilishda AQSHning “USAID” agentligi xizmati katta bo‘ldi.²⁷

Respublikamiz tijorat banklarining xalqaro Bazel talablariga asoslangan bank kapital yetarliligi koeffitsiyenti keyingi yillarda oshib borib 24 % dan yuqori ko‘rsatkichga yetdi yani xalqaro talab 8 % bo‘lgani holda 3 barobardan yuqoridir.

Yurtimizda inqirozning oldini olish maqsadida qator banklarga davlat tomonidan kapitalini oshirish uchun 600 mlrd so‘mdan oshig‘roq mablag‘ning yo‘naltirilishi bank kapitali yetarliligi koeffitsiyentining ko‘tarilishiga sabab bo‘ldi, natijada respublikamizdagi yetakchi banklar xalqaro reyting kompaniyalarining barqaror reyting ko‘rsatkichlariga ega bo‘ldilar.

Shuning bilan birga xalqaro ekspertlarning fikricha, agar har bir tijorat banki boshqaruv organlari tomonidan samarali nazorat tizimi tashkil etilmas ekan, Markaziy bank nazorat organlari tekshirishlari kutilgan samarani bermaydi. Chunki Markaziy bank bir o‘zi tekshirishlar olib borganda, hamjihatlik bilan olib borilayotgan tekshiruvdan samarasizroq bo‘ladi. Shundan kelib chiqib Respublikamizda tijorat banklari korporativ boshqaruv asoslarini mustahkamlashga alohida e’tibor berilmoqda.

²⁷ O.Tadjixodjaev, “Markaziy bank tomonidan tijorat banklari faoliyatini nazorat qilishning asosiy yo‘nalishlari”. Toshkent 2012.

Fikrimizning dalili sifatida Prezidentimizning 1998-yil 2-oktabrdagi “Tijorat banklari boshqaruv organlarini isloh qilish to‘g‘risida”gi farmoniga asosan tijorat banklarida ichki audit xizmatini tashkil etish va uni bevosita Bank kengashiga bo‘ysunishini ta‘minlash bilan bank kengashining rolini oshirdi. Hozirda har bir tijorat bankida Bank kengashi tarkibidagi Audit va risklarni boshqarish qo‘mitasi Bank ichki audit xizmati va risklarni boshqarish bo‘yicha hisobotini doimiy eshitib, zarur qarorlar qabul qilinmoqda.

O‘zbekiston bank tizimi amaliyoti ham banklarni tartibga solish va nazorat qilish sohasida jahon tendensiyasini o‘zida aks ettirgan. Bunda respublika iqtisodiyotini qayta qurishda Markaziy bank tomonidan Jahon banki bilan birgalikda 1997- yildan boshlab moliya tizimini isloh qilish bo‘yicha qarz loyihasi doirasida amalga oshirilayotgan bank nazoratini mukammallashtirish loyihasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Kapital yetarliligi hisobi bo‘yicha andozalashtirilgan jarayonlarni izchil va bosqichma-bosqich joriy etish, bank nazoratini tashkil qilish, bozor intizomiga rioya qilish, ehtiyotkor, toifalar bo‘yicha differentsiat-siyalangan banklarga yondashuv O‘zbekiston banklariga bank faoliyatini yuritishning yangi bosqichiga ko‘tarilishiga va shu bilan birga respublika bank tizimini barqarorligini ko‘tarishga imkon beradi.

Bank nazoratini xalqaro amaliyotdagi yangi o‘zgarishlarni inobatga olgan holda takomillashtirish, bank tizimini institutsional rivojlantirish borasida:

- joylarda o‘tkaziladigan tekshiruvlar natijalari bo‘yicha tijorat banklari:

- kapitalining yetarlilik darajasi;
- aktivlarining sifati;
- boshqaruv tizimining sifati;
- likvidligi;
- daromadliligi;
- bozor xavf-xatarlariga nisbatan barqarorligini baholashning takomillashtirilgan tizimi (CAMELS) ni bosqichma-bosqich joriy etish;
- turli makroiqtisodiy vaziyatlar, xususan, jahon iqtisodiyotida sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan stress holatlarning bank tizimiga ta‘sirini “stsensariy tahlil” usulida o‘rganishni bank nazorati amaliyotiga joriy etish;

- jahon moliyaviy inqirozi sabablarini chuqur o‘rgangan holda Bank nazorati bo‘yicha Bazel qo‘mitasi tomonidan ishlab chiqilgan va tavsiya etilayotgan bank nazoratining takomillashtirilgan tizimi —

“Bazel III” ni bosqichma-bosqich tatbiq etish bo‘yicha tegishli chora-tadbirlar majmui ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi.

“Bazel III” tizimi, avvalgi tizimlardan farqli o‘laroq, kutilayotgan ehtimoliy yo‘qotishlar uchun rezervlar shakllantirishni, shu asosda, banklarda barqarorlashtirish jamg‘armasini tashkil etishni, shuningdek, kapitalning yetarlilik va likvidlik darajasi mezonlarini kuchaytirishni ko‘zda tutadi. Banklarning resurs bazasini yanada mustahkamlash, bank xizmatlarining sifatini oshirish va yangi turlarini joriy etish orqali aholi va xo‘jalik yurituvchi subyektlarning bo‘sh pul mablag‘larini uzoq muddatli depozitlarga jalb qilish hajmlarini oshirib borish vazifalari doirasida:

- banklar jami kapitalini yil mobaynida kamida 20 foizga o‘shirishni ta‘minlash;

- bank xizmatlari sifatini oshirish va turlarini kengaytirish hamda bank tizimiga bo‘lgan ishonchni yanada oshirish orqali aholi va xo‘jalik subyektlarining banklardagi depozitlari hajmini kamida 30 foizga oshirilishini ta‘minlash;

- aholi va xo‘jalik subyektlarining ehtiyojlarini inobatga olgan holda omonatlar va depozitlarning yangi turlarini taklif etish, jumladan, uzoq muddatli obligatsiyalar va depozit sertifikatlarini muomalaga chiqarish, subordinar qarzlar amaliyotini yanada kengaytirish;

- zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llagan holda yangi bank xizmati turlarini jumladan, internet-banking bo‘yicha xizmatlar ko‘rsatishni keng yo‘lga qo‘yish bilan bog‘liq ishlar amalga oshiriladi.

2011–2014-yillarda bank tizimi faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish, bank hisobotini xalqaro andozalar va tamoyillarga muvofiqlashtirish, ularning me‘yoriy bazasini yanada takomillashtirish borasida bir qator chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Tijorat banklarida korporativ boshqaruvni yanada takomillashtirish maqsadida, banklar Kengashlari tarkibiga minoritar aksiyadorlar manfaatlarini ifoda etuvchi a‘zolari kiritish hamda yirik summadagi (umumiy kapitalning 15 foizi va undan yuqori miqdordagi) bitimlarini tuzish va ular bo‘yicha to‘lov muddatini uzaytirish to‘g‘risidagi qarorlarni bank Kengashi tomonidan ma‘qullanish mexanizmlari joriy qilindi.

Bundan tashqari, tijorat banklari tomonidan qarz oluvchilarning moliyaviy holatini aniqlash uchun skoring-tahlil qilish bo‘yicha uslubiy

qo'llanma ishlab chiqildi va ushbu tahlilni amalga oshirish yo'lga qo'yildi.

Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasining yangi tavsiyalarini joriy qilish uchun xalqaro moliya institutlaridan texnik yordam va ekspertlarni jalb qilish bo'yicha chora-tadbirlar" majmuasiga muvofiq, respublika banklarida buxgalteriya va moliyaviy hisobotlarni xalqaro talablarga muvofiqlashtirishning 3-bosqichini amalga oshirish borasida Jahon banki, Xalqaro valuta fondi bilan hamkorlik ishlari yo'lga qo'yildi.

Bazel III negizidagi asosiy yangi talablar quyidagilardan iborat va ularni imkon boricha O'zbekiston bank tizimida qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi:

- kapital yetarliligiga nisbatan yangi (oddiy aksiyalar va taqsimlanmagan foydaga ustuvorlik berish, qo'shimcha maxsus zaxira kapitalini shakllantirish);

- 2 ta likvidlik koeffitsiyentiga nisbatan me'yoriy talablarni joriy etish;

- "leveraj" koeffitsiyentini joriy etish. (Bunda koeffitsiyentning o'rtacha choraklik darajasi hisoblanadi va dastlabki bosqichda uning me'yoriy darajasi 3% etib belgilanadi).

Bank kapitaliga nisbatan quyidagi yangi talablar belgilanmoqda:

- I darajali kapitalga minimal talab amaldagi 4 foizdan 2013-yil 1-yanvariga kelib 4,5 foizga, 2019-yil 1-yanvariga kelib esa 6 foizga yetadi.

- Bazaviy I darajali kapital (oddiy aksiyalar+taqsimlanmagan foyda)ga nisbatan talab 2013-yildan boshlab 3,5 foizga, 2015-yildan esa 4,5% darajasida belgilanadi.

- Favqulotda holatlar uchun maxsus zaxira kapitali (Capital Conservation Buffer) shakllantirilib, uning me'yoriy darajasi 2019-yilga kelib 2,5% etib belgilanadi. Bunda banklar zarar ko'rish xavfi tug'ilganda ushbu mablag'lardan foydalanishi mumkin.

- Barqarorlashtirish jamg'armasi (Countersystemic Capital Buffer) milliy sharoitdan kelib chiqqan holda bosqichma-bosqich 2019-yilga kelib bazaviy I darajali kapitalning 2,5% miqdorida belgilanadi.

Bank tizimi ko'rsatkichlari nafaqat xalqaro umumqabul qilingan me'yorlarga javob beradi, balki ayrim yo'nalishlar bo'yicha undan ham yuqori baholarga erishdi.

2012-yilda respublika bank tizimidagi islohotlar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 26-noyabrdagi PQ-1438-sonli

Qarori bilan tasdiqlangan “2011-2015-yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishishning ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar” dasturi hamda respublika moliya-bank tizimini rivojlantirishga oid boshqa hujjatlarda belgilangan vazifalarni bajarishga qaratildi, jumladan:

- bank nazorati tizimini yanada takomillashtirish, bank nazorati bo‘yicha Bazel qo‘mitasining yangi tavsiyalarini tatbiq etish bilan bog‘liq tadbirlarni davom ettirishga.

Shuningdek, Xalqaro reyting baholash uslubiyoti me‘yor, mezon va standartlarni respublika tijorat banklari va moliya-bank tizimi faoliyatini baholash va tahlil qilishda qo‘llashni rivojlantirish maqsadida 2012-yilning 12-17-mart kunlari “Moody’s”, 17-19-aprel kunlari “Standart and poors” va 19-iyun kuni “Fitch Ratings” agentliklari bilan hamkorlikda ana shunday amaliy uchrashuvlar o‘tkazildi.

Ushbu tadbirlar bank nazoratining yangi talablarini joriy qilish bo‘yicha ishlab chiqilayotgan harakat dasturlarini takomillashtirish, banklar rahbarlari va mutaxassislarining bu boradagi bilimlarini kengaytirishga xizmat qilmoqda.

Yuqorida amalga oshirilgan ishlar natijasida “Fitch Ratings”, “Moody’s” va “Standart and poors” kabi yetakchi xalqaro reyting kompaniyalarining ijobiy reytingini olgan tijorat banklari soni ko‘payib bormoqda. Hozirgi kunga kelib, ushbu yetakchi xalqaro reyting agentliklarining “barqaror” reytingini olgan tijorat banklari soni 28 taga yetdi.

Shu bilan birga, “Moody’s” reyting agentligi tomonidan O‘zbekiston Respublikasi bank tizimining rivojlanish istiqbollariga berilgan “barqaror” darajadagi reyting bahosi 2012 - yilning 29-avgust kuni ketma-ket uchinchi yil qayta tasdiqlandi.

“Moody’s” agentligining hisobotida qulay iqtisodiy sharoit, faol investitsiya siyosati va banklar kapitallashuvining barqaror yuqori darajasi ushbu prognozning asosiy omillari bo‘ldi, deb qayd etilgan.

O‘zbekistondagi makroiqtisodiy shart-sharoit banklarning umumiy operatsion muhitiga ijobiy ta’sir o‘tkazadi, bunda depozitlar oqimining o‘sishidan ham, kreditga bo‘lgan talabning oshishidan ham mamlakat bank tizimi yutadi”, - deb ta’kidlanadi reyting agentligining hisobotida.

“Standart and poors” xalqaro reyting agentligi esa, mamlakat bank tizimini ijobiy baholab, reytingini bir pog‘ona yuqoriga ko‘tardi.

Bundan tashqari, Xalqaro Valuta Fondi missiyasining 2012-yil noyabr-dekabr oylaridagi respublikamizdagi ishining yakunlari bo'yicha bayonotida "O'zbekiston bank tizimi yuqori ko'rsatkichlarni namoyish etib kelmoqda. Xalqaro standartlardan kelib chiqib qaraganda, banklar kapitalining yetarlilik koeffitsiyenti yuqori darajada saqlanib turibdi" deb, bank tizimining rivojlanishiga ijobiy baho berildi.

Shuningdek, 2013-yilda bank tizimini isloh qilish va yanada rivojlantirishda asosiy e'tibor O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 26-noyabrdagi PQ-1438-sonli Qarori bilan tasdiqlangan "2011–2015-yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko'rsatkichlariga erishishning ustuvor yo'nalishlari bo'yicha kompleks chora-tadbirlar" dasturida hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar Mahkamasining bank tizimiga oid boshqa qarorlarida belgilab berilgan vazifalarni amalga oshirishga qaratiladi.

Bu borada bank tizimining moliyaviy barqarorligini yanada mustahkamlash, Respublika moliya-bank tizimini yanada rivojlantirish va uning barqarorligini oshirishning ustuvor yo'nalishlari bo'yicha qabul qilingan dasturda ko'zda tutilgan tadbirlarni so'zsiz amalga oshirish, bank nazoratini kuchaytirish, bank aktivlari va kredit portfelining sifatini yaxshilashga alohida e'tibor qaratiladi.

Ushbu vazifalar doirasida bank tizimi nazoratini Bazel qo'mitasi-ning yangi tavsiyalari asosida takomillashtirish, bank tizimini va alohida banklarni yuqori xalqaro reyting baholariga ega bo'lishini ta'minlash, tijorat banklarining resurs bazasini yanada kengaytirish, ularning investitsiyaviy faolligini kuchaytirish hamda iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha strategik muhim investitsiya loyihalarini amalga oshirishga, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni moliyaviy qo'llab-quvvatlashga yo'naltiriladigan kreditlar hajmlarini ko'paytirish kabi muhim chora-tadbirlarni davom ettirish rejalashtirilmoqda.

Yuqorida qayd etilgan ijobiy ko'rsatkichlarga erishishda qonuniy baza mustahkamligini yoddan chiqarmasligimiz kerak. Nazorat organlarining vakolatlari tamoyili Bazel qo'mitasi fikriga ko'ra, tartibbuzarliklarni hamda aniqlangan xatolarni bartaraf etish uchun bank nazorati o'z ixtiyorida yetarli chora-tadbirlarga ega bo'lishi lozim. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi qonunining 53-moddasiga muvofiq "agar yo'l qo'yilgan tartib buzishlar yoki bank o'tkazayotgan operatsiyalar

omonatchilar va kreditorlarning manfaatlariga aniq xavf tugʻdirgan” hollarda Markaziy bank kerakli choralar va sanksiyalar qoʻllash huquqiga ega. Bunday taʼrif Markaziy bankka bankning moliyaviy barqarorligiga xavf soluvchi har xil harakatlariga nisbatan qatʼi choralar koʻrishga imkon beradi.

2008 - yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi Bazel qoʻmitasini banklarning kapitaliga nisbatan belgilangan talablarni keskin kuchaytirishga majbur qildi. Natijada Bazel-III deb nomlanuvchi yangi Bitim yuzaga keldi va uning asosiy jihatlari 2010-yilning 12-sentabridan kuchga kirdi.

1. Qoʻmitaning Yangi talablarini bajara olmagan tijorat banklari bonus toʻlovlari va dividendlar miqdorini kamaytirishga majbur boʻladilar.

2. Aksiyadorlik kapitali miqdoriga nisbatan belgilangan talablar oshirildi.

Agar mazkur talab bundan oldin aktivlarning riskka tortilgan summasini soliq toʻlangunga qadar boʻlgan miqdorini 2 foizini tashkil etgan boʻlsa, endi Ushbu koʻrsatkich mazkur summaning soliq toʻlangandan keyingi miqdorining 4,5 % darajasida belgilandi.

3. Birinchi darajali kapitalning yetarliligiga nisbatan belgilangan minimal talab oshirildi.

Ushbu talab 2013-yildan 2015-yilgacha boʻlgan davrda amaldagi 4 foizdan 6 foizga oshiriladi.

4. Kapitalning himoyaviy konservatsiya “buferi” joriy etiladi.

Kapitalning ximoyaviy konservatsiya “buferi” birinchi darajali kapitalning 2,5 foizi hajmida tashkil etiladigan qoʻshimcha zaxiradan iboratdir. Shunday qilib, birinchi darajali kapitalga nisbatan belgilangan umumiy talab darajasi 7 foizni tashkil etadi (2,5% + 4,5 %).

5. Kontrsiklik bufer joriy etiladi.

Kontrsiklik bufer bank oʻz kapitalining 0 %dan 2,5 foizigacha hajmda tashkil etiladi va kreditlash hajmining keskin oshishiga toʻsqinlik qiladi.

6. Tijorat banklarining oʻz kapitali va jalb etilgan kapitali oʻrtasidagi nisbat.

Ushbu nisbat risksiz miqdorni aniqlash maqsadida qoʻllaniladi. Risksiz miqdor sifatida birinchi darajali kapitalning 3 % darajasi olinadi. Mazkur koʻrsatkich 2013-2017-yillarda joriy qilinadi va tegishli tuzatishlardan soʻng direktiv ahamiyat kasb etadi.

7. 2015-yildan boshlab likvidlilikni qoplash ko'rsatkichi - Liquidity Coverage Ratio (LCR) joriy etiladi.

LCR 30 kunlik muddatda kapital chiqimini yuqori likvidli aktivlar zaxirasi bilan qoplanishini ko'rsatadi.

Banklarda moliyalashtirishning yetarliligini nazorat qilish maqsadida Net Funding Stability Ratio (NFSR) ko'rsatkichini 2018-yildan boshlab joriy etish ko'zda tutilgan. Ushbu ko'rsatkich mavjud va talab qilinadigan moliyalashtirish hajmi o'rtasidagi nisbat shaklida aniqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 26-noyabrdagi PQ-1438-sonli "2011-2015-yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko'rsatkichlariga erishishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida"gi va 2015-yil 6-maydagi PQ-2344-sonli "Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorlarida Bazel qo'mitasining bank nazorati bo'yicha yangi talablarini mamlakat bank amaliyotiga joriy etish bo'yicha aniq vazifalar qo'yildi.

Ushbu vazifalarni bajarish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2015-yil 22-iyuldagi 19/14-sonli (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015-yil 13 avgustda 2709-sonli raqam bilan ro'yxatga olingan) "Tijorat banklarining likvidlilikni boshqarishga qo'yiladigan talablar to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida"gi hamda Markaziy bankning 2015-yil 13-iyundagi 14/3-sonli (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015-yil 6-iyuldagi 2693-sonli raqam bilan ro'yxatga olingan) "Tijorat banklari kapitalining monandligiga qo'yiladigan talablar to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida"gi yo'riqnomalari qabul qilindi.

Likvidlilikni qoplash me'yori koeffitsiyenti

$$LQMK = \frac{YuLA}{30 k. JSCh}$$

bu yerda:

YuLA – yuqori likvidli aktivlar

30 k. JSCh – keyingi 30 kun ichidagi jami sof chiqim

Likvidlilikni qoplash me'yori koeffitsiyenti

Eng past me'yoriy darajasi:

01.01. 2016 y. – 80%

01.01. 2017 y. - 90%

01.01. 2018 y. – 100%

- Yuqori likvidli aktivlar
- sof quyma oltin
 - bankning Markaziy bankdagi “Nostro” vakillik hisobraqamidagi pul mablag‘lari (10301)
 - 7 kungacha muddatdagi banklararo kreditlar va depozitlar
 - “Standart & Poor’s”, “Fitch Ratings” va “Moody’s” xalqaro reyting agentliklarining eng yuqori baholari berilgan, rivojlangan fond birjalari ro‘yxatiga kiritilgan, risk darajasi past bo‘lgan mamlakatlarning transmilliy kompaniyalarining qimmatli qog‘ozlari;
 - bankning boshqa banklarda ochilgan “Nostro” vakillik hisobraqamlaridagi pul mablag‘lari (10501)
 - risk darajasi past bo‘lgan mamlakatlardagi banklarga joylashtirilib, ta‘minot sifatida qo‘yilmagan likvidli aktivlar
- Sof barqaror moliyalashtirish me‘yori koeffitsiyenti (SBMMK)

$$SBMMK = BMMS : BMZS$$

Bu yerda:

BMMS – barqaror moliyalashtirishning mavjud summasi;

BMZS – barqaror moliyalashtirishning zarur summasi;

Barqaror moliyalashtirishning mavjud summasi;

- Bankning regulyativ kapitali;
 - qaytarish muddati 1 yil va undan ortiq bo‘lgan bank majburiyatlari;
 - qaytarish muddati belgilanmagan boshqa depozitlar va qarz mablag‘lari summasining 30 foizi;
 - qaytarish muddati 1 yildan kam bo‘lgan boshqa depozitlar va qarz mablag‘lari summasining 30 foizi;
 - qaytarilishiga 1 yil va undan ortiq muddat qolgan bank aktivlari, shu jumladan, muammoli kreditlar va nomoliyaviy aktivlar (yer uchastkalari, binolar, mebel, kompyuterlar va avtomashinalar);
 - sud jarayonida bo‘lgan yoki belgilangan tartibda undirilmagan aktivlar;
 - qaytarish muddati 1 yildan kam bo‘lgan boshqa aktivlar summasining 30 foizi, muddatsiz likvidli aktivlar bundan mustasno;
 - Balansdan tashqari moddalardagi majburiyatlarning 15 foizi;
- Sof barqaror moliyalashtirish me‘yori koeffitsiyenti
2018-yil 1-yanvardan boshlab joriy etiladi.
Eng past me‘yoriy darajasi 1,0 yoki 100 foizni tashkil etadi.

BAHS-MUNOZARA YOKI NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. Bazel-III ning tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish bo'yicha talablari.
2. Bazel-III bo'yicha tijorat banklari aktivlarini riskka tortish tartibi.
3. Bazel-III ni O'zbekiston Respublikasi bank amaliyotida qo'llash istiqbollari.
4. Bazel-III ning bank kapitalini shakllantirish bo'yicha yangi talablari.
5. "Bufer kapitali" nima?
6. BNBQga ko'ra, Bazel III standartlarining ikkita asosiy maqsadinalardan iborat?
7. Likvidlikni qoplash koeffitsiyenti qanday aniqlanadi?

7 bob. TIJORAT BANKLARI FAOLIYATINI KREDIT REYTINGI ASOSIDA BAHOLASH

REJA:

- 7.1. Bank faoliyatini reyting baholash haqida tushuncha va uning ahamiyati*
- 7.2. Bank faoliyatini reyting baholash usullari va turlari*
- 7.3. Xorijiy mamlakatlarda bank faoliyatini reyting baholash tartibi*
- 7.4. Xorijiy banklar faoliyatini reyting baholash usullarini milliy bank tizimida qo'llash istiqbollari*

7.1. Bank faoliyatini reyting baholash haqida tushuncha va uning ahamiyati

Har qanday faoliyat yurituvchi iqtisodiy subyektga nisbatan baho bevosita unga berilgan reyting natijalari yoki nazorat usullari orqali aniqlanadi.

XX asr oxirida har bir sohada o'z yetakchilarini bilish istagi kuchaydi. Eng yaxshi korxona, eng yaxshi bank, eng yaxshi mutaxassis, eng rivojlangan tuman, viloyat, mamlakat va hokazolar.

O'z o'rnini aniqlab olishga harakat qilish biznesga ham xosdir. Bu sohada ham dastlabki o'nta eng yirik bank, ishonchlilar orasida eng ishonchli sug'urta agentliklari, dunyoning yuzta eng yirik korxonasi va boshqalar aniqlanmoqda. Reyting bo'lmasa, na butun amaliy hayotni, na shaxsiy hayotni tasavvur qilish mumkin. Chunki "Kimga qarab ish tutish kerak, kim bilan bitim tuzsa bo'ladi, mening ishonchli sherigim kim?" degan muammolarga duch kelamiz.

Reyting - bu muayyan obyekt yoki subyekt to'g'risidagi natijaviy baho bo'lib, qaror qabul qilish bo'yicha g'oyat muhim vosita hisoblanadi. Chunki u, aytaylik, bankirga bankning taraqqiy etish yo'nalishini, ishbilarmonlikning jonlanishini, demak, foyda olish imkoniyatlarini ham hech shubhasiz ko'rsatib beradi. Shuningdek, reyting tizimi:

- banklar faoliyatini xalqaro amaliyotda qabul qilingan me'yorlar asosida qiyosiy tahlil qilishda;

- mazkur bankning moliyaviy bozordagi o'rnini, nufuzini, shuningdek, muammoli banklarni aniqlashda;

- banklar taraqqiyotidagi mayl (tendensiya)larni kuzatish, umumlashtiruvchi va xususiy ko'rsatkichlarning dinamikasini tahlil qilishda;

- banklar samaradorligiga baho berishda juda ham zarur.

Barcha manfaatdor tomonlarning xohish va istaklarini inobatga oluvchi reyting usuli yordamida aholi omonatlari qayerlarda ko'proq, qaysi banklarda qanday foizlarda joylashtirilyapti, depozitlar bo'yicha ahvol qanday, sertifikat va aksiyalarning sotib olinishi qay darajada kabi savollarga ham javob olish mumkin.

Xalqaro amaliyotda bank reytinglarini baholashning juda ko'p turlari mavjud. Ular ichida quyidagi ikki usul eng ko'p tarqalgan:

- miqdoriy ko'rsatkichlar orqali baholash;

- sifat ko'rsatkichlari orqali baholash.

Miqdoriy ko'rsatkichlar orqali baholash usuli asosan banklar faoliyatining rivojlanishini tahlil qilish maqsadida qo'llanilib, ularga quyidagilar kiradi:

- aktivlar summasi;

- depozitlar;

- kreditlar;

- o'z kapitalining summasi;

- daromad summasi.

Bu ko'rsatkichlar orqali banklar faoliyati ommalashtiriladi.

Baholashning ommaviy axborot vositalari yordamida ikkinchi turi **sifat ko'rsatkichlari** bo'lib, ular bankning ishonchlilik darajasini ifodalaydi. Bu ko'rsatkichlar turkumiga quyidagilar kiradi:

- kapitalning yetarliligi;

- aktivlar sifati;

- daromadlilik darajasi;

- bank likvidliligi.

Chet el mamlakatlarida bank ishonchliligi hukumat tomonidan nazorat qilinadi. Banklar ishonchliligini ta'minlash bo'yicha bir qator me'yoriy hujjatlarga amal qilinishi nazoratda bo'ladi.

Jahon amaliyotida tijorat banklari faoliyatini baholashning bir necha tizimi mavjud. Masalan, qator mamlakatlarda riskni baholash va diagnostika uchun bir nechta tizimlardan foydalaniladi. Ularning

ayrimlari mavjud muammolarni aniqlab bersa, ayrimlari joriy tavakkalchiliklar asosida kelgusida ehtimoliy yondoshuvlar haqida ma'lumot olish imkonini beradi.

Umuman bunday tizimlar quyidagi vazifalarni hal etadi:

- kredit tashkilotlarini inspeksiya va uzoqlashtirilgan monitoring doirasida bir tizimga keltirilgan tarzda rasman baholash;
- banklarni va muammolar mavjud bo'lgan yoki paydo bo'lishi mumkin bo'lgan yo'nalishlarni identifikatsiya qilish;
- nazorat idoralari resurslarini maqbul taqsimlash uchun tekshiruvlarning ustuvor yo'nalishlarini aniqlash;
- nazorat organining o'z vaqtida ish boshlashini uyushtirish.

Barcha mamlakatlarda bank nazorati va reytingining asosiy obyekti kredit muassasalar, ya'ni tijorat banklari hisoblanadi. Jahonning rivojlangan davlatlari tajribasiga ko'ra, emissiya banki va tijorat banklari tarmog'ini o'z ichiga olgan ikki pog'onali bank tizimini samarali faoliyat ko'rsatishini yo'lga qo'ymay turib, davlat iqtisodiyotini yuksaltirish va uning barqarorligiga erishish mumkin emas. Bunda birinchi pog'onada Markaziy bank bo'lib, u mamlakatning pul muomalasini va barcha kredit muassasalarining faoliyatini tartibga solib turadi. Ikkinchi pog'onani esa tijorat banklari va boshqa kredit tashkilotlari tashkil etadi.

Har qanday davlatning iqtisodiyot sohasidagi pirovard maqsadi barqaror iqtisodiy o'sishni, yuqori bandlikni, barqaror ichki baholarning mavjudligini ta'minlash hisoblanadi. Ushbu maqsadga iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonida erishiladi. Pul-kredit siyosati, budjet siyosati, narx-navo siyosati, ish haqi va bandlik siyosati iqtisodiy siyosatning muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Pul-kredit siyosati inflatsiyani jilovlash, ishlab chiqarishning pasayishi va ishsizlikning oldini olish, to'lov balansining muvozanatlashgan holatini saqlab turish, faol bozor konyunkturasini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladigan siyosatdir. Mazkur siyosat barcha davlatlarda Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladi. Ayrim davlatlarda u Milliy bank deb ham yuritiladi, AQSHda esa Federal Rezerv Tizimi (FRT) deb ataladi.

Bank faoliyati barcha mamlakatlarda qat'i ravishda tartibga solinadi va nazorat qilinadi. Zero, banklar mamlakatdagi kapitalni safarbar qilish va kreditlar taqdim etish bilan mamlakat moliya tizimida faol ishtirok etadi. Bank nazorati va ularga reyting berishni amalga oshirishning bir qator sabablari manfaatlar nuqtayi nazaridan kelib chiqadi va ular quyidagilardan iborat:

Birinchidan, banklar mamlakat aholisining jamg'armasini asosiy saqlovchisi hisoblanadi. Banklar faoliyatini nazorat qilish mamlakat aholisini moddiy zarar ko'rishdan saqlash uchun tashkil etiladi. Chunki banklarning asosiy maqsadi daromad olishga qaratilgan bo'lib, bank daromadliligi uning likvidligi bilan teskari mutanosiblikda bo'lgan holda risk bilan to'g'ri mutanosiblikdadir. Bu esa, ba'zi hollarda banklarning investitsion va kredit portfelining yomonlashuviga olib kelishi mumkin. Bank mijozlari esa bank ro'para kelayotgan risk haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lmaydi. Demak, bankning riskni qabul qilish ehtimolining oshishi mamlakat aholisining jamg'armasining jiddiy zarar ko'rishiga olib keladi. Bankning salbiy faoliyatidan aholi jamg'armalarining faqat qisqa muddatli yuqori likvidli depozitlarga qo'yilgan qismi zarar ko'rib qolmay, balki uzoq muddatli jamg'armasi masalan, pensiya fondiga ajratilgan ajratmalar ham jiddiy zarar ko'rish mumkin. Bu esa, bank nazoratining naqadar muhimligini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, bank kreditorlari manfaatlarini himoya qilish maqsadida banklar faoliyatini nazorat qilish, tartibga solish amaliyotlari qo'llaniladi va yakunda reyting natijalari beriladi. Xo'jalik yurituvchi subyektlar va individual shaxslar o'z faoliyatlarini rivojlantirish, turmush farovonliklarini oshirish uchun tijorat banklarining turli xil kreditlaridan foydalanishadi. Ushbu kreditlar keng omma uchun yo'naltirilishini hamda bank xizmatlarining narxini oshib ketmasligini ta'minlash maqsadida hukumat, bank nazoratining bilvosita vositasi bo'lgan banklar o'rtasidagi kuchli raqobatni ta'minlashi kerak.

Uchinchidan, hukumat o'z iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish uchun samarali bank nazoratini tashkil qilishga harakat qiladi. Bu butun iqtisodiyotni inqirozga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari, banklar bo'sh pul mablag'larini jalb etib, ularni kreditlar uchun yo'naltirish bilan mamlakatdagi iqtisodiy faollikni oshirib, ishsizlik darajasini kamaytiradi, shu bilan birga, mamlakatdagi pul massasiga bilvosita ta'sir etib, inflatsiyani keltirib chiqaradi. Shuning uchun hukumat samarali bank nazoratini tashkil etishga va reyting berishga harakat qiladi.

To'rtinchidan, bank aksiyadorlari va omonatchilar manfaatlarini himoya qilish uchun ham bank nazorati va reytingini berish tashkil etiladi.

Bozor iqtisodiyoti to'liq qaror topgan rivojlangan davlatlarda davlatning bank nazorati sohasidagi siyosatining asosiy maqsadlarini iqtisodchi olim V.Yu.Kuznets quyidagilardan iborat deb ta'kidlaydi²⁸:

²⁸ Кузнец Ю.В. Банковская дело. –М.: 2002. 360 с.

- a) pul taklifi ustidan nazorat o‘rnatish;
- b) iqtisodiyotdagi moliyaviy nobarqarorliklarga barham berish;
- v) banklarning foyda asosida faoliyat yuritishini ta’minlash;
- g) bank tizimiga nisbatan ishonchsizlik tuyg‘ularini yuzaga kelishiga yo‘l qo‘ymaslik.

Iqtisodiyotga davlat aralashuvining qisqarishi, moliyaviy munosabatlarni erkinlashtirilishi barqaror pul-kredit tizimini rivojlantirishga imkoniyat tug‘diradi. Ayni vaqtda, kuchayib boruvchi raqobat, o‘zgaruvchan baholar sharoitida bank risklari va nobarqarorlik kuchayadi. Yirik banklarning bir vaqtning o‘zida bankrot bo‘lishi milliy iqtisodiyotga jiddiy ziyon yetkazadi, to‘lov tizimining izdan chiqishiga, pul taklifi-ning keskin qisqarishiga olib kelishi mumkin. Demak, bank tizimini tartibga solish mexanizmini takomillashtirish orqali umumiy nobarqarorlik darajasini pasaytirish mumkin.

Bank ishi paydo bo‘lgan vaqtdan boshlab alohida banklarning bankrotligi, depozitlarni ommaviy tarzda banklardan qaytarib olinishi natijasida yuzaga keladigan nobarqarorliklar bank tizimini tartibga solish amaliyotining vujudga kelishini taqozo qildi. Bank faoliyatini tartibga solish orqali hukumat omonatchilarni va kreditorlarni moliyaviy yo‘qotishlardan, iqtisodiyotni esa banklarning bankrotligi natijasida yuzaga keladigan og‘ir oqibatlardan himoya qiladi.

O‘zbekiston bank tizimini qayta qurish mustaqil davlatimiz iqtisodiy tizimining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘ldi. Xo‘jalik mexanizmi bir maromda faoliyat yuritishi barqaror ishlaydigan banklar milliy tizimini taqozo etadi. Bugungi kunda iqtisodiyotni bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida sifat jihatidan butunlay yangi bank tizimi hamda bank nazoratini tub asosini yaratish va qurish uzluksiz davom ettirilmoqda.

Banklar ustidan nazorat qilish, ular faoliyatida muayyan cheklashlarni o‘rnatish iqtisodiy erkinlikka zid bo‘lgan holat sifatida qaralishi mumkin. Lekin jahonning ko‘pgina rivojlangan davlatlarida banklar, shuningdek, boshqa moliya tashkilotlarining faoliyatlari ko‘p darajada davlat tomonidan tartibga solinadi. Boshqacha qilib aytganda, hatto rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy sektor jiddiy ravishda tartibga solinar ekan, o‘tish davrida buni to‘la oqlash mumkin.

To‘g‘ri, bank faoliyatini tartibga solishda raqobatning rivojlanishiga xalaqit beradigan omilga aylanadigan chegarani belgilash oson emas. Shuning uchun, jahonda umumiy qabul qilingan tamoyillar va qoidalar har bir mamlakatda aniq vaziyat tahlilini hisobga olgan holda qo‘llaniladi.

U yoki bu bankning faoliyatida aniqlangan kamchiliklarni tuzatishga majbur qilish uchun nazorat organi ixtiyorida ta'sir ko'rsatish choralarining muayyan to'plami bo'lishi kerak. Respublikamizdagi yangi bank qonunlarimizga ko'ra, turli vaziyatlarda foydalanish mumkin bo'lgan tabaqalashgan choralar majmui ko'zda tutilgan. Jumladan, iqtisodiy me'yorlarni o'zgartirish, majburiy rezerv fondini oshirish, ayrim bank operatsiyalarini amalga oshirishni taqiqlab qo'yish, hissadorlarga dividendlar to'lashni to'xtatib qo'yish, bank ustidan vasiylik o'rnatish kabilardir. Eng so'nggi chora esa, ularga berilgan litsenziyalarni qaytarib olishdir.

Shuni ta'kidlash lozimki, banklar tomonidan o'z kapitali yetarliligini ta'minlanishi, Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan iqtisodiy me'yorlarga rioya etilishi, iqtisodiyotning real sohasiga yo'naltirilgan kredit qo'yilmalari o'sishini va riskning oqilona diversifikatsiyalanishini ta'minlanishi, kreditlar berish shartlarini, shuningdek, bank kredit portfelining holatini aksiyadorlar va omonatchilar manfaatlarini himoya qilish nuqtayi nazaridan kelib chiqqan holda nazorat qilinishi bank nazoratining mohiyatini bildiradi.

7.2. Bank faoliyatini reyting baholash usullari va turlari

Tijorat banklari faoliyatini reyting baholash usullari va mezonlari rivojlangan mamlakatlar bank amaliyotida bir necha 100 yillardan beri shakllanib kelmoqda. Bunga eng asosiy sabab, birinchi navbatda tijorat banklari va investorlar o'rtasidagi bog'liqlik va aloqani mustahkamlash bo'lsa, ikkinchi navbatda bevosita qimmatli qog'ozlar bozoridagi spekulyativ amaliyotda daromad keltiruvchi aktivlar emitentlarining haqiqiy moliyaviy barqarorlik holatini aniq aks ettiruvchi ko'rsatkichlar orqali barchani ogoh qilish imkoniyati bo'lgan.

Aytish joizki, reyting tizimi tijorat banklarida bevosita nazorat organlari bilan birgalikda tekshirilishi va bog'langan holda natijalar shakllantirilishi amaliyotda juda ko'p kuzatiladi. Xususan, yuqoridagi jadvalda turli rivojlangan mamlakatlarda foydalanilayotgan tizimlarni keltiramiz.

10-jadval ma'lumotlaridan bilish mumkinki, rivojlangan mamlakatlar bank tizimida qo'llaniladigan reyting baholash usullari turlichadir.

Erta diagnostika va riskni baholash tizimlari¹

Mamlakat	Nazorat organi	Tizim	Tizim joriy qilingan yil	Tizim toifasi
Fransiya	Bank komissiyasi	ORAP	1997	Uzoqlashtirilgan monitoring (UM)
Germaniya	Federal nazorat organi	BAKIS	1997	Moliya koeffitsiyentlari va guruhlab tahlil qilish tizimi
Italiya	Italiya banki	PATROL	1933	UM, baholashning reyting tizimi
Niderlandiya	Niderlandiya banki	RAST	1999	Riskni baholashning yalpi tizimi
Angliya	Moliya xizmatlarini boshqarish	RATE	1998	Riskni baholashning yalpi tizimi
AQSH	Barcha nazorat organlari	CAMELS	1978	Tekshiruv natijalari bo'yicha joyida reyting berish.

¹ Sh.Abdullayeva. Xalqaro bank nazorati. Bozor, pul, kredit. Jurnal 2001, 12-son, 14-bet.

Xususan, Fransiyada ORAP reyting baholash tizimi 1997-yildan beri uzoqlashtirilgan, ya'ni masofaviy monitoring asosida o'tkazib kelinayotgan bo'lsa, Germaniyada xuddi shu yildan boshlab BAKIS tizimi joriy etilgan va qo'llanilib kelinmoqda. Aytish joizki, Italiya bank tizimida qo'llanilayotgan PATROL tizimi 1933-yildan beri o'zining ishonchli natijalari bilan o'zgarmagan holda saqlanib kelmoqda. Niderlandiya va Angliyada mos ravishda RAST va RATE tizimlari qo'llaniladi. AQSHda dunyoning ko'pchilik mamlakatlariga andoza sifatida qo'llaniladigan CAMELS tizimidan faol foydalaniladi.

Tizimlar quyidagi xususiyatlari bilan bir-biridan farq qiladi:

- tekshiruvlarning chuqurligi va davriyligi;
- hisobotlar xususiyati;
- boshqa haqqoniy manbalardan foydalana olish imkoniyatining mavjudligi;
- o'tgan davrlardagi tanazzullar va bankrotlik holatlari haqidagi statistik axborotlar;
- texnik ta'minot darajasi;
- pul va inson omili.

Xalqaro hisob-kitoblar bankida o'tkazilgan tadqiqotga ko'ra diagnostika tizimini shakliy belgilariga qarab to'rtta keng toifalarga ajratish mumkin:

- banklarni baholashning reyting tizimi;
- moliyaviy koeffitsiyentlar va guruhlab tahlil qilish tizimlari;
- bank riskini baholashning yalpi tizimlari;
- statistik modellar.

Qator tizimlardan foydalanish, hech bo'lmasa, ulardan bittasining muammoli bankni aniqlab berishi ehtimolini oshiradi. Tizimlar sifatini baholashda asosan kompyuter yordamida amalga oshiradilar. Ularning ayrimlarida ekspert xulosalar asosiy o'rin tutsa, boshqalarida kompyuter dasturlarining hisob-kitoblari ustunlik qiladi.

Reyting asosan, bankning yillik faoliyati natijalari asosida beriladi. Banklarni baholash (audit)ning bugungi kunda xalqaro amaliyotda o'rin olgan usullaridan biri "CAMEL" reyting tizimidir.

1978-yilda AQSH banklaridan biri bo'lgan "Sheshunoff Bank" ning ekspertlari bank faoliyatini quyidagi 7 guruh omillar asosida tahlil qilish va baholash uslubini ishlab chiqdilar:

- bankning o'sishi (rivojlanishi);

- bankning kategoriyasi (bank faoliyatining ma'lum guruhga kirishi);
- risk darajasi yuqori bo'lgan sohalarga investitsiyalar;
- bankning ishonchliligi (uning "capital" mavqei);
- muammoli kreditlar summasi va tendensiyalari;
- daromad manbalari, boshqa banklarga nisbatan umumiy foydalilik;
- yirik "beqaror" majburiyatlar bo'yicha bankning darajasi.

Bank mutaxassislari ushbu omillarning barchasini muhim deb bilgan holda, ulardan oxirgi 5 tasi ga alohida e'tibor beradilar va ularning bosh harflari birlashtirilib "CAMEL" - omillar deb yuritila boshlandi.

Shunday qilib, banklar faoliyatini baholashning "CAMEL" reyting tizimiga asos solindi. Ushbu baholash uslubiga ko'ra omillar quyida keltirilgan jadvaldagidek tavsiflanadi.

Ushbu besh tarkibiy qism aniqlangach, bankning yakuniy umumiy reytingini belgilash imkoni tug'iladi.

"CAMEL" reyting tizimining asosiy jihatlari quyidagilarda ko'rinadi:

- "CAMEL" tizimi, ko'proq masofaviy nazoratga asoslangan yevropacha usuldan farqli o'laroq, joyida tekshirishga asoslangan bo'lganligi sababli, banklarni tashqi audit qilishda juda ham qo'l keladi.

- Mazkur tizim AQSH tijorat banklari faoliyatini nazorat qilishda qo'llaniladigan andozalashtirilgan reyting tizimi bo'lib, aniq va mukammal bo'lganligi sababli, foydalanish uchun qulaydir.

Mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar rivojlanganligi, biznesda katta o'zgarishlar sodir bo'lganligi tufayli "CAMELS" nazorat tizimiga, 1997- yildan boshlab "S" xarfi qo'shildi va "CAMELS" deb yoziladigan bo'ldi.

"S" (Sensitive of market risk) xarfi - bozor xatarligiga sezgirlik mezonini bildirib, bozor munosabatlari sharoitida ayrim paytlarda uchrab turadigan "bo'ron"larga banklarning sezgirligini baholaydi. Umuman olganda bu reyting tizimi, tijorat banklari faoliyat natijalarini, mavjud aktivlardan foydalanish samaradorligini baholashda muhim bo'lgan umumiy ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi.

“CAMEL” omillari tavsifi²⁹

№	Omillar	Izoh
1	2	3
1.	“C” (Capital adequacy)	Kapitalning yetarliligi , ya’ni bankning o‘z mijozlarini kafolatlash uchun zarur bo‘lgan xususiy sarmoyasi miqdori. Yetarli sarmoyaga ega bo‘lgan banklar jiddiy zarar ko‘rgan taqdirda ham mijozlar o‘z pullaridan ajralib qolishlariga yo‘l qo‘ymaydi.
2.	“A” (Asset quality)	Aktivlar sifati . Bu omil aktivlarning darajasini va balansdan tashqari moddalarni, shuningdek gumonli aktivlar va zararlarni tasniflash asosida muammoli qarzlarning moliyaviy ta’sirini aniqlaydi.
3.	“M” (Management quality)	Bankni boshqaruv sifati . Bu ko‘rsatkichni tahlil qilish yordamida ish samaradorligi, bank siyosati, qonun va yo‘riqnomalarga amal qilish darajasi baholanadi. Va shu asosda bank siyosatining qay darajada maqsadga muvofiq shakllantirilganligi, uning yozma ravishda belgilangan tartibda hujjatlashtirilganligi va unga rioya qilinganligi aniqlanadi. Shu sababli menejment sifatini tahlil etish eng oxirida amalga oshiriladi.
4.	“E” (Earning record)	Bankning daromadlilik darajasi . Bu bankning kelgusida o‘sishi uchun yetarli bo‘lishi nuqtayi nazaridan uning daromadi yoki foydasini tavsiflovchi omil- ko‘rsatkichdir.
5.	“L” (Liquidity)	Bankning likvidlilik darajasi . Bu bankning oddiy va kutilmagan majburiyatlarni yo‘qotishlarsiz bajara olish uchun zarur darajada mablag‘ bilan ta’minlanganligini tavsiflovchi ko‘rsatkichdir.

²⁹ Yo.Abdullayev, T.Qoraliyev, Sh.Toshmurodov, X.Abdullayeva. “Bank ishi” darslik. T: 2008. 56 bet.

CAMEL tizimini ayrim komponentlarini baholash milliy bankka taqdim etilgan hisobot ma'lumotlari bo'yicha amalga oshirilishi mumkin, lekin uni boshqa komponentlari aniqroq baholash uchun joylarda tekshiruvlarni olib borishni talab etadi. Shunday qilib bankni ushbu tizim asosida baholash uzulishsiz jarayon hisoblanadi. Shunday bo'lsa ham bankni baholashni inspeksion tekshiruvlar oxirida olib borish maqsadga muvofiqdir.

Ushbu tizim orqali tijorat banklari moliyaviy mustahkamligining asosiy komponentlari:

- kapitalning yetarliligi (S);
- aktivlar sifati (A);
- bank menejmenti (M);
- daromadlilik (E);
- likvidlilik (L) tahlil etilishi natijasida bankning moliyaviy mustahkamligini har tomonlama to'laqonli tahlil qilish va baholash mumkin.

Banklar faoliyati va ishonchliligini baholashni "CAMEL" reyting tizimi misolida ko'rib chiqamiz. Unga binoan banklar 5 ball bo'yicha baholanadi. Nazoratdan o'tgan bankka har bir komponent bo'yicha alohida reyting bahosi berilib, so'ngra barcha faoliyat bo'yicha umumiy reyting bahosi asosida baholanadi. Reyting bahosining eng yuqori darajasi 1 ko'rsatkichi bilan belgilanib, bunda qaysi komponentda bunday baho berilsa, demak u **xalqaro me'yorlarga** to'liq javob berish darajasida tashkil etilganligidan dalolat beradi. *Bunday banklar bir yarim yilda bir marta tekshiriladi.*

Yaqin o'tmishga nazar solsak 2000-yil oxirida ana shunday xalqaro baho o'zbek banklaridan yana biri (TIF Milliy bankidan so'ng) ikkinchi bo'lib – "Paxta-bank" (Hozirgi Agrobank)ka berildi. Jahonning 95 dan ortiq mamlakatidagi mingdan ziyod mashhur bank-moliya institutlari faoliyatini o'rganib, tahlil qilishga ixtisoslashgan eng yirik reyting agentligi – "Tomson Financial Bank Watch" kompaniyasi xulosasiga ko'ra, xalqaro miqyosda o'z mavqeini egallayotgan aksiyadorlik tijorat Agrobank O'zbekistonning yirik va moliyaviy barqaror banki ekanligi tan olinib, unga xalqaro reyting bahosi berildi.

U o'z aktivlari bo'yicha respublika banklari orasida ikkinchi, ustav kapital miqdori bo'yicha esa uchinchi o'rinni egalladi. Bank respublikada 13 ta viloyat boshqarmasi, 184 ta tuman bo'limlari hamda 40 dan ziyod minibanklardan iborat strategik ahamiyatga ega bo'lgan keng tarmoqli tizimga ega. Shuningdek, ko'p sonli intiluvchan, iqtidorli

hamda yetuk mutaxassislardan iborat bank jamoasining ko'p yillik, ulkan va boy tajribaga egaligi ta'kidlab o'tilgan.

Ayni paytda ushbu reyting kompaniyasi tomonidan bank faoliyatining har bir jabhasi atroflicha tahlil qilinib, munosib ravishda LC-2 hamda JC-C/D reyting ko'rsatkichlari bilan baholandi.

LC-2 ko'rsatkichi – baholashda ikkinchi eng yuqori kategoriya hisoblanib, asosiy mablag' va foizlarni o'z vaqtida qaytarish qobiliyati kuchli bo'lganda beriladigan bahodir. Respublikamizda Agrobank ushbu reytingga (TIF Milliy bankidan so'ng) ikkinchi bo'lib erishdi.

Bankka JC-C/D reyting bahosining berilishi esa shuni anglatadiki, u o'z aktivlari sifatini yaxshiligi hamda barqaror muvozanatlashtirilgan balansi bilan keng omma ishonchi va hurmatiga sazovor bo'lmoqda. Shunisi e'tiborga molikki, Agrobankka berilgan bunday reyting baholari, avvalambor, uning:

- istiqbolini belgilashda;
- xorijiy sarmoyalarni yanada faolroq jalb etishda;
- xalqaro bank-moliya tashkilotlari bilan o'zaro hamkorlik munosabatlarni o'rnatish borasida zaruriy shart-sharoitlar, yangi imkoniyatlar yaratib beradi.

Qolaversa, bank mavqeining respublika ichida va uning tashqarisida yanada yuksalganidan, jahon moliya olamida ulkan yutuqlarini munosib namoyon etganidan dalolat beradi.

Bank SWIFT jahon banklararo moliyaviy telekommunikatsiyalar hamjamiyati a'zoliciga qabul qilingan. O'zbekiston qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi eng nufuzli banklardan biri ekanligi jahon moliya olami tomonidan ham e'tirof etildi. Jumladan, moliya muassasasining 1998-yildayoq qishloq va qishloq xo'jaligini kreditlovchi Osiyo-Tinch ummoni assotsiatsiyasi (APRAKA)ga a'zo bo'lib kirganligining o'ziyoq uning jahon bank tizimida o'zining munosib o'rnini egallab borayotganligini ko'rsatuvchi dalildir. Osiyo va Tinch ummoni mintaqasidagi 21 mamlakatning qishloq xo'jaligi yo'nalishidagi 57 ta bank va moliya institutlaridan iborat jahondagi salohiyatli va nufuzli moliya institutlaridan biri hisoblanuvchi ushbu Assotsiatsiya qishloq xo'jaligini rivojlantirishning moliyaviy tamoyillarini rejalashtirishni rag'batlantirish, qishloq va qishloq xo'jaligini moliyalash va kreditlash sohasidagi davlatlararo tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash, tarmoqqa moliyaviy xizmat ko'rsatish bo'yicha axborotlarni o'zaro muntazam ayirboshlash va ularni amaliyotga joriy etishni muvofiqlashtirish maqsadida tashkil etilgan.

Agrobankning jahon bank hamjamiyati bilan integratsiyalashuvi yil sayin chuqurlashib borayotganiga yana bir misol uning qishloq xo'jaligini kreditlash xalqaro Konfederatsiyasi (KIKA)ga a'zo bo'lganligidir. Ushbu nufuzli tashkilot Ikkinchi jahon urushi tugaganidan so'ng G'arbiy Yevropaning bir guruh qishloq xo'jalik va kooperativ banklari tashabbusi bilan tashkil etilgan bo'lib, o'zining hozirgi ko'rinishida 1989-yilda ta'sis etilgan. Hozirgi paytda, qishloq xo'jaligi sohasida kreditlar beruvchi yoki uni olishga ko'maklashuvchi jahonning barcha qit'alaridan 36 davlatning qishloq xo'jalik yo'nalishidagi 165 ta banklari hamda moliya tashkilotlari, shuningdek, faoliyat maqsadi qishloq xo'jalik kreditini rivojlantirish yoki uni o'rganishdan iborat bo'lgan mintaqaviy, milliy yoki xalqaro tashkilotlar KIKA a'zolari sanaladi. Ular sirasiga Fransiyaning "Kredi Agrikol", Niderlandiyaning "Rabobank", Germaniyaning "Doychegegenschaftsbank", Avstriyaning "Rayffayzen-sentral-bank" kabi banklari va boshqa yirik hamda taniqli banklar kiradi. Agrobank boshqaruvining raisi KIKA Markaziy qo'mitasi a'zosi hisoblanadi.

Odatda CAMEL reyting tizimida 5 komponentdan bir yoki ikki holatda yuqori ko'rsatkichga ega bo'lish mumkin. Bankrotlikka yaqin, ya'ni muammoli banklar deb tan olingan banklar esa 5 yoki 4 ball oladilar va ular tez-tez tekshirilib turiladi. To'g'ri, 5 holatdan 4 tasida ham yuqori ko'rsatkichga erishish hollari ham yo'q emas, lekin, bitta holatda ham yuqori ko'rsatkichdan past bo'lgan reyting bahosiga ega bo'lganda umumiy reyting bahosi yuqori bo'lmaydi. Respublika bank tizimida umumiy reyting bahosining eng ko'pi 2 va 3 ta bo'lib, bular "yaxshi" va "qoniqarli" faoliyat yurituvchi banklar qatoriga kiradi.

Shunday qilib, bank faoliyatini baholashning "CAMEL" tizimi:

- bank faoliyatini oydinlashtirishga yordam beradi;
- bank hisobotlarining to'g'riligini tasdiqlaydi;
- obyektni xalqaro audit kiritilishiga tayyorlaydi.

Ushbu afzalliklar umumlashib, eng oliy maqsad, ya'ni, bankni bankrotlikdan saqlab qoladi va shu orqali jismoniy hamda yuridik shaxslarning omonatlari-yu, depozitlarining behudaga sarflanib ketishining oldini oladi.

"CAMEL" tizimining tahlil qilinadigan birinchi ko'rsatkichi - bu **bank kapitalining yetarliligi** hisoblanadi. Bu ko'rsatkich ikki ko'rsatkichni tahlil qilish orqali aniqlanadi, ya'ni:

- jami kapitalning $\sum^K$ riskka tortilgan aktivlarga nisbati (Art);
- asosiy kapitalning (AK) riskka tortilgan aktivlarga nisbati (Art);

Kapital yetarliligining minimal xalqaro normasi 8 foiz qilib belgilangan. Bazel shartnomasidagi talablarga binoan bank asosiy kapitalining jami kapitaldagi ulushi 50 foizdan kam bo‘lmasligi kerak.

Umuman, Bazel shartnomasiga muvofiq, bank kapitali ikki darajaga bo‘linadi;

➤ birinchi daraja **asosiy kapitaldan** iborat bo‘lib, unga to‘langan aksiyalar summasi, aktivlarni sotishdan yuzaga kelgan kursdagi farqlar summasi, zaxira fondining ustav fondini mustahkamlashga doir qismi, taqsimlanmagan foyda, sug‘urta fondi kiradi.

➤ ikkinchi darajada zaxira fondining bir qismi va balans hisobvaraqlarda hisobga olinadigan fond mablag‘larini o‘z ichiga oladigan qo‘shilgan kapitaldir.

Shunday qilib, “CAMEL” reyting tizimi bo‘yicha kapital nazorati ushbu jarayonning birinchi komponenti bo‘lib, bunda bank kapitalining yetarlilik darajasi, kapitalni ko‘paytirish borasida olib borilayotgan faoliyat va dividendlarni to‘lash siyosati tahlil qilinadi.

Bundan tashqari, kapital tahlili jarayoni bank aksiyadorlarining yangilangan ro‘yxati, jami aksiyadorlar ulushining balans hisobotidagi to‘langan kapital summasiga tengligi hamda bank kapitali Markaziy bankning 2000-yil 26-apreldagi “Tijorat banklari kapitalining yetarliligiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risida”gi 420-sonli Nizomi talablariga javob bera olishini tekshirish masalalarini qamrab oladi.

Ikkinchi tahlil ko‘rsatkichi **aktivlar sifatini** baholashdir. Bundan asosiy maqsad muayyan bank aktivlarining riskka tortilganlik darajasini tahlil qilishdir. “CAMEL” tizimida risklar bo‘yicha aktivlarni tasniflash 4 guruhga bo‘linadi:

- 1 foiz - maxsus aktivlar;
- 20 foiz - standart bo‘lmagan aktivlar;
- 50 foiz - shubhali aktivlar;
- 100 foiz - zarar keltiradigan aktivlar.

Tijorat bankining moliyaviy ahvolini aniqlashda aktivlar sifatini baholash muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ularning haqiqiy qiymati buxgalterlik hisobida aks ettirilgan qiymatga to‘g‘ri kelmaydi. Aktivlarning sifatini tahlil qilish uchun muammoli qarzlarni tasniflash asosida berilgan ssudalar va boshqa aktivlarni baholash zarur.

Aktivlarni andozaviy, shubhali va zarar keltiradigan turlariga tasniflash tizimi barcha aktivlar reytingini miqdor jihatdan aniqlash, shuningdek, kreditlardan zarar ko‘rish hollariga mo‘ljallangan zaxiralarining yetarliligini baholash imkonini beradi. Asosan uzoq muddatli

ssudalar naqd pullar va vakillik hisobvaraqlari, ssudalar va boshqa aktivlar tekshiriladi.

Aktivlar sifatining tahlilida asosiy e'tibor aktivlarning qaytishiga qaratiladi. Ularning holati aniqlanganda, haqiqatan ham, kreditlarning o'z vaqtida qaytarilishi o'ta muhimdir. Mamlakatimizda olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar maqsadi har qanday mablag'ning ham yuqori darajada samarali bo'lishiga qaratilgan.

Aktivlar sifati bankning kredit tavakkalchiligi bilan ham bevosita bog'liq va asosan, eng yirik kreditlar tekshiriladi.

Bank faoliyatining asosiy maqsadi, yuqori daromad olishdan iborat. Odatda yuqori daromad oladigan banklar samarali faoliyat yuritayotgan bank deb tan olinadi. Biroq, **aktivlar sifati** bilan tushum o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikka unchalik e'tibor berilmaydi. Biron bir bankda aktivlar sifati muammoli bo'lsa, uning aktivlari bahosi yomonlashadi. Bahodagi bu o'zgarish tushum hisobiga qoplanadi va natijada bank daromadi kamayadi.

Demak, bankning daromadlilik darajasi aktivlarning iqtisodiy mohiyatiga, aniqrog'i, sifatiga bog'liq. Unga ko'ra aktivlar:

- daromad keltiruvchi;
- daromadni "yeb qo'yuvchi" turlarga bo'linadi.

Daromad keltiruvchi aktivlarga ishlayotgan aktivlar (barcha kredit qo'yilmalar va qimmatli qog'ozlar) kiradi. Daromad keltirmaydigan aktivlarga nomoddiy xarajatlar, binolar, kapital xarajatlar va to'lov muddati 90 kundan oshgan kreditlar, shuningdek, kreditlar va amal qilmaydigan deb tan olingan kreditlar bo'yicha foizlar ta'lluqlidir.

Daromad keltiruvchi aktivlar kredit salohiyatining asosini va bankning ssuda portfelini tashkil etadi. Shu bois bank kapitalini oshirish va kredit potentsialini mustahkamlash ham uning daromadligiga bog'liqdir. Bankning daromadi, asosan, kreditlar bo'yicha foiz stavkasi, kredit qo'yilmalar hajmi va bank likvidligiga bog'liq.

Bank daromadlarni quyidagi manbalardan oladi:

- operatsiyalardan (olingan foizlar);
- qimmatli qog'ozlar savdosidan;
- foizsiz daromad hisobidan;
- mulkni va boshqa aktivlarni sotishdan;
- boshqa manbalardan.

"CAMEL" tizimi daromadlarni miqdor va sifat tomonlarini hisobga olgan holda baholashni tavsiya etadi. Daromadlilik darajasi quyidagi ikki ko'rsatkichni tahlil qilishni taqozo etadi:

- balans foydasining aktivlarga nisbati;
- soliqlar chegirib tashlangan foydaning aktivlarga nisbati.

Daromad yoʻnalishining ijobiy va salbiy tomonlarini tahlil qilish va baholashda dastlab quyidagi masalalar:

- tushumning oʻzgarmasligi yoki jami aktivlarga nisbatan foiz hisobida kamayishi;
- operatsion xarajatlarning operatsion daromadlarga nisbatan oʻzgarishi;
- foizli xarajatlar bilan foizli daromadlar oʻrtasidagi marjaning oʻzgarishi;
- foizsiz xarajatlar va daromadlarning oʻzgarishlari inobatga olinadi.

Bank daromad va xarajatlarning salbiy va ijobiy moddalarini aniqlashda asosan quyidagi omillarga ahamiyat beriladi:

- aktivlarning foydaliligi;
- kapitalning foydaliligi;
- aktivlar va passivlar asosiy kategoriyalarining oʻsish koeffitsiyenti;
- daromadning asosiy manbalari;
- xarajatlarning barcha asosiy kategoriyalari.

Qayd qilingan barcha koʻrsatkichlar boshqa oʻxshash banklarga taqqoslangan holda qiyosiy tahlil qilinadi.

Likvidlik koʻrsatkichi toʻrtinchi tahlil qilinadigan omil hisoblanadi. “CAMEL” tizimiga muvofiq, likvidlik bankning majburiyatlar boʻyicha toʻlovlarni oʻz vaqtida bajarish layoqati va xizmat koʻrsatilayotgan mijozlarning kreditga boʻlgan ehtiyojini qondirishga tayyorlik darajasini ifodalaydi. Likvidlik darajasi ham shular orqali baholanadi.

Baholashda likvidlikka taʼsir koʻrsatuvchi omillar, yaʼni:

- aktiv va passivlarning tarkibi;
- aktiv va passivlarni boshqarish sifati;
- depozit bazasining holati kabi koʻrsatkichlar tahlil qilinadi.

Bankning majburiyatlar boʻyicha toʻlovlarni oʻz vaqtida bajarish layoqati, pul mablagʻlariga boʻlgan ehtiyojning qondirilishi koʻp jihatdan **aktiv va passivlar** tarkibiy tuzilishining muvofiqlik darajasiga bogʻliq. Bank tomonidan likvidlikni yetarli darajada saqlab turish foyda olishga qaratilgan harakat bilan muvozanatlashgan holda amalga oshirilishi darkor, yaʼni koʻproq foyda olish maqsadida aktivlarning

samarasiz joylashtirilishi likvidlik holatining yomonlashuviga olib keladi.

Aktiv va passivlarni boshqarish sifati bankning pul fondlarini tashkil etish, ular narxlarini shakllantirish va joylashtirish jarayonlariga ta'lluqlidir. Ushbu jarayon asosan balans hisobotida aks ettiriladi. Aktiv va passivlarni boshqarishning eng maqbul yo'li qisqa muddatli likvidlikni past bo'lgan instrumentlarga joylashtirish orqali yuqori foyda olish orasidagi muvozanatni ta'minlashdan iboratdir.

Depozitlar bazasi holatiga, ya'ni depozitlarning doimiylikiga jahon amaliyotida juda katta ahamiyat beriladi. Bundan tashqari likvidlikni tahlil qilishda banklarning tashqi manbalarga chiqish imkoniyatlari alohida o'rin tutadi. Ayniqsa likvidlikni baholashda aktivlarning naqdlikka aylanish darajalari ham tahlil qilib chiqiladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, likvidlik darajasi bankning likvidlik holatini to'raligicha yoritib bera olmaydi va unga umumiy bahoning bir qismi sifatida qaraladi. Shunday ekan, likvidlik koeffitsiyenti boshqa ko'rsatkichlar bilan qiyoslangan va to'ldirilgan holda tahlil qilinishi maqsadga muvofiqdir.

Likvidlik holati tekshiruvining yakuniy bosqichlarida bank tomonidan qonunchilikning buzilish holatlari ro'yxati tuzilishi hamda ularga tegishli qonun va nizomlar ilova qilinishi ko'zda tutiladi.

"CAMEL" tizimining yuqoridagi to'rtta ko'rsatkichi aniqlanganidan so'ng mazkur reyting tizimining beshinchi baholash ko'rsatkichi - **menejment**, ya'ni bankni boshqarish darajasi tahlil etiladi. Bu ko'rsatkich bank ishonchliligini baholashning oxirgi ko'rsatkichidir.

Mazkur ko'rsatkich oldingi ko'rsatkichlar natijalariga bog'liq bo'ladi. Chunki kapitalning yetarliligi, aktivlar sifati, daromadliligi va yuqori likvidlik darajasiga ega bo'lgan banklarning, xususan, menejment ham yuqori bo'ladi. Bunda:

- kadrlarning bilim darajasi;
- me'yoriy hujjatlarga amal qilinishi;
- bank, kadr, kredit, investitsiya, foiz siyosatlarining mukammalligi va to'g'ri yo'lga qo'yilganligi tahlil qilinadi.

Bankni boshqarish darajasi ko'pincha bank siyosatining qay darajada maqsadga muvofiq shakllantirilganligi, uning yozma ravishda belgilangan tartibda hujjatlashtirilganligi va unga rioya qilinishi bilan xarakterlanadi. Ma'muriyat faoliyatiga baho berishda esa quyidagilarga alohida e'tibor beriladi:

- sardorlik va rahbarlik qilish qobiliyati;

- bank faoliyati qoidalariga rioya qilish darajasi;
- o'zgaruvchan vaziyat va holatlarda to'g'ri qarorlarni qabul qilaolish va unga tez moslasha bilish qobiliyati;
- muvaffaqiyat qozonish;
- bank xizmatlariga bo'lgan ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishga intilish va boshqa ko'rsatkichlar.

Shunday qilib, bankni boshqaruv sifati bank rahbariyati tomonidan olib borgan siyosatning samaradorlik darajasini ifodalovchi ko'rsatkich bo'lib, qator omillar va ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi.

Bugun dunyoda 200 ta reyting agentligi mavjud bo'lib, S&P -40%, Moody's - 39 va Fitch agentligiga - 16% reyting xizmatlari to'g'ri keladi.

Reyting olishga asoslar: Jahon moliyaviy bozorini shiddatli rivojlanishi, iqtisodiy va moliyaviy globallashtirish, investitsion portfelni boshqarish uchun standartlashgan va adekvat yondashuvni zarurligi, moliyaviy inqirozlarni ta'siri; informatsion va kommunikatsion texnologiyalarni rivojlanishi.

Hozirgi vaqtda banklarning umumlashtirilgan reytinglarini aniqlashning tan olingan bir qancha usullari mavjud.

Rossiyada har bir reyting muassasasi (bank axborot agentligi, "Kommersant – Daily" ekspert guruhi, Orgbank, "PAKK" firmasi, "Reyting" axborot markazi, Moliyaviy axborot tahliliy markaz) o'z umumlashtiruvchi usuliga ega. Ular muayyan moliyaviy ko'rsatkichlarga asoslangan bo'lib, banklar ishonchliligini baholashda ayrim ko'rsatkichlar ahamiyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar to'plami, soni va salmoq koeffitsiyentlarini taqsimlashda bir-biridan farqlanadi. So'ngra muayyan ko'rsatkichlar yig'indisi sifatida har bir bank ishonchliligining jamlanma ko'rsatkichi chiqariladi. Mustaqil agentliklar tomonidan aniqlanadigan Rossiya banklarining shunday reytinglari ochiq matbuotda e'lon qilib boriladi.

O'zbekiston banklarining muayyan reytinglari mamlakat bank tizimi xususiyatlarini albatta hisobga olishni talab qiladi. "Axbor-reyting" agentligi mutaxassislari G'arb va Rossiya nazariyotchilari tomonidan ishlab chiqilgan usulblardan farqli o'laroq o'zlarining umumlashtirilgan reytinglarini aniqlash usulini, ya'ni respublikaning o'ziga xos rivojlanishini inobatga olgan holda qo'llaniladigan usulni ishlab chiqdilar.

7.3. Xorijiy mamlakatlarda bank faoliyatini reyting baholash tartibi

Xorijiy mamlakatlar bank amaliyotida reyting baholash usullarining rivojlanish yoʻnalishlari haqida soʻz yuritilar ekan, unda albatta, bugungi kunga kelib dunyodagi tijorat banklarining eng koʻp foydalanadigan masofadan turib boshqariluvchi reyting xulosalarini olish imkonini beruvchi “CAMEL” reyting tizimi deyarli qolgan barcha baholash tizimlari uchun andoza vazifasini bajarishini alohida taʼkidlab oʻtish joiz.

Shuning uchun ham, “CAMEL” reyting tizimi asosida tijorat banklarini nazorat qilishning respublikamiz va jahon miqyosida oʻrganilishini nazarda tutgan xolda quyidagi uch guruhga boʻlib oʻrganish maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz:

1-guruh. Rivojlangan davlatlar tijorat banklarining nazorati amaliyotida CAMEL reyting tizimi, mutaxassis va olimlar fikri;

2-guruh. Sobiq Ittifoq davlatlari tijorat banklari nazorati boʻyicha CAMEL reyting tizimi, mutaxassis va olimlar fikri;

3-guruh. Respublikamizda tijorat banklarini nazorat qilishda CAMEL reyting tizimi, mutaxassis va olimlar fikrlaridir.

1-guruh. CAMEL reyting tizimi AQSHda hozir xam qoʻllanilmoqda. Bu tizim takomillashtirilib CAMELS nomi, yaʼni “Sensitive of Market risk” oʻzbek tilidagi tarjimasida bankning erkin bozorda sezgirlik (barqarorlik) xatari deb yuritiladi. Bu davlatda tijorat banklarni bozor sharoitida har xil koʻrinishdagi bank xatarlariga taʼsirini ham markaziy bank nazoratchilari tomonidan oʻrganildi. Ikkinchi yangiligi esa, “CAMEL” yaʼni tijorat banklarini masofadan turib nazorat qilishda M-menendjer koʻrsatkichidan tashqari boʻlgan omillar asosida nazorat olib borish tadbirlarini ishlab chiqqanlar.

Amerika Xalqaro Taraqqiyot Agentligi (USAID) tomonidan Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy bankining bank nazoratini takomillashtirish boʻyicha loyiha menejeri Terri Straudning fikriga koʻra Bank tizimining barqarorligi koʻp jihatdan uni nazorat etish tizimining rivojlanganlik darajasiga, uning mavjud hamda favquloddagi muammolarini aniqlab olish va yechish qobiliyatiga bogʻliq. Nazorat muassasalarining asosiy vazifasi bank tavakkalchiligini aniqlash va baholashdir. Uni amalga oshirishda quyidagi unsurlar muhim hisoblanadi:

- joylarda nazorat qilishning samaradorligi;
- masofadan turib nazorat qilish samaradorligi;

- qonuniy infratizimning mavjudligi, shu jumladan, muammoli banklarga bo‘lgan talablar;
- buxgalteriya hisobi va audit tizimi;
- markaziy bankning bank nazorati xizmati xodimlarining malakalaridir.”³⁰

T.Straud bu maqolasida Respublikamizda tijorat banklarini nazorat tizimini rivojlantirish va “CAMEL” reyting tizimida nazorat olib borilishiga yuqori baho bergan.

Amerikalik bank nazorati mutaxassislari fikriga ko‘ra “CAMEL” reyting tizimi muhim ko‘rsatkichlari quyidagicha:

➤ “CAMEL” oddiy va asosiy bank faoliyatini belgilovchi omillardan iborat tizim bo‘lib, banklar faoliyatining ko‘rsatkichlarini baholashda ishlatiladi;

➤ “CAMEL” tizimi bank nazoratini to‘laqonli yoritilishiga bog‘langan bo‘lib, u o‘zidan bank xaqida fikr yuritish va aql bilan ish olib borishni talab qiladi;

➤ Aniq tushunarli reyting tizimi har bir markaziy banklarda (yoki nazorat muassasalarida) boshqarma boshliqlaridan, oddiy iqtisodchi yoki yangi ishchilarga ham banklarni moliyaviy holatini tushunishi, ularni reyting baholariga qarab bilib olish oson³¹.

Albatta, bu fikrlarni inkor etmagan holda biz yana ikki mulohazani ilgari surishimiz mumkin:

1- “CAMEL” reyting tizimi jahondagi tijorat banklarini nazorat qilishda integrallashib borayotgan tizimdir;

2- Amerikalik bank nazorati mutaxassislari “CAMEL tizimi bank faoliyatini nazorat qilishda foydalidir” deb fikr yuritgan. Yaponiya bank mutaxassislari fikricha bu davlatda ham ushbu tizimdan foydalanishga 1998-yil 1 martdan to‘laligicha o‘tilgan. “Yaponiya banki”da bo‘lib o‘tgan o‘quv seminar mashg‘ulotida hamda Yaponiya Moliya vazirligidagi o‘quv seminarlarida (1997- yil 22-iyuldan 1-sentabrgacha bo‘lib o‘tgan seminar ma’lumotlariga ko‘ra) “CAMEL” tizimi haqida aynan amerikalik mutaxassislarning fikrlarini takrorlab quyidagi kamchiliklarni belgiladi:

“CAMEL reyting tizimida tijorat banklarining faoliyatini baholashda “M” - menejer ko‘rsatkichini baholashda ancha qiyinchilik va kamchiliklar bor deb, bu omilni takomillashtirish bo‘yicha ishlar olib borilayotganligini e’tirof etdi. Lekin, Yaponiya davlatining “Showar

³⁰ Terri Straud. Bank nazorati.// Bozor, Pul va Kredit jurnali, 1999 yil 9-soni, 12-bet.

³¹ USAID - CAMEL tizimi bo‘yicha ma’lumot. /1998 yil O‘zR. Markaziy banki, 8-b.

Ota & Co” mustaqil audit firmasi bank auditiga ixtisoslashgan bo‘lib bank auditining o‘zlarini ishlab chiqargan tizimi asosida tekshirishi ma’lum bo‘ldi. Nima uchun “CAMEL” usulidan foydalanmasliklari haqida so‘ralganda, bu tizim ko‘p vaqtni talab qilib, audit o‘tkazish tannarxini yuqori ekanligini keltirib o‘tganlar.

2-*guruh*. Mustaqil Davlatlar Xamdo‘stligi mamlakatlarining tijorat banklari nazoratida CAMEL reyting tizimi va mutaxassislarning fikri quyidagicha:

G.S. Panova amerikalik va yaponiyalik mutaxassislarning fikriga qo‘shilgan xolda o‘z fikrini quyidagicha asoslaydi:

“Bank barqarorligining har bir omillari bo‘yicha reytingni aniqlashda aloxida natija bazalari bor:

a) birinchidan kapital yetarliligi, bank aktivlarining sifati va daromadliligi bo‘yicha yomon holat 5 balli tizimda belgilanadi;

b) ikkinchidan likvidlik asosiy muhim ko‘rsatkich tahlil dinamikasi ko‘rsatkichlariga muvofiq:

v) uchinchi tomondan (menejment) aniq va o‘z siyosatini bajarishdir”³²

Beloruslik olimalardan M.S. Shidlovskaya³³ Bank nazoratiga o‘z fikrini bildirib, jumladan, “Bank nazoratining maqsad nishoni bank tizimini rivojlantirish yo‘llarini belgilashda o‘zining samarali usul va vazifalarini bank faoliyatini tekshiruv asosida yaratadi. Bank nazorati – bank va uning bo‘limlaridagi moliyaviy xo‘jalik faoliyatini tashkil etish samaradorligini muntazam kuzatib borishni ta’minlashdir”.

Bu olim bank nazoratiga yaxshi ta’rif bergan, “CAMEL” reyting tizimi haqida to‘xtalib o‘tmagan, lekin bank nazoratida tijorat banklari faoliyatining samaradorligini kuzatib borishda mazkur reyting tizimi qulaydir. Chunki, tijorat banklarining ushbu reyting tizimida ballari yomonlashuvi bankning moliyaviy xo‘jalik faoliyatini salbiy oqibatlarda tashkil etilayotganidan dalolat beradi.

Respublikamizda “CAMEL” reyting tizimidan foydalanish 1997-yil noyabr oyida qisman, 1998-yil 1-yanvardan boshlab tijorat banklarining to‘liq nazorati ushbu tizim asosida olib borilishi yo‘lga qo‘yildi.

Bu tizimga nisbatan olimalarimizdan Sh.Z. Abdullayeva o‘z fikrlarini quyidagicha bayon etadi:

Taklif etilayotgan bank reytinglari unsurlarini uch guruhga bo‘lish mumkin:

³² Панова Г.С. Финансовой анализ состояния коммерческого банка. -М. Дело и Сервис, 1996. 214-стр.

³³ Шидловская М.С. Банковский надзор и аудит. –Минск. Высшэйшая школа, 2003. 3 стр.

1. Bankni tuzilish jihatdan belgilovchi ko'rsatkichlar (muassislari, mavjud bo'lish muddati va valuta operatsiyalarini amalga oshirish uchun litsenziyaning mavjudligi va u olingandan buyon o'tgan muddat, ustav fondining rasmiy miqdori va boshqalar).

2. Balans ma'lumotlari va hosila kattaliklarga asoslangan sifat ko'rsatkichlari.

3. Bank ko'rsatkichlari (imidji, reklama sifati, tarixi va boshqalar) bahosi.

Birinchi guruh ko'rsatkichlari, ma'nosining aniqligi va izohning bir xilligidan ravshan ko'rinib turibdiki, ular har bir reytingda deyarli bir xil salmoqqa egadir va cheklov belgilari bo'yicha oldindan taxminiy saralash uchun qo'llaniladi.

Ikkinchi guruh ko'rsatkichlarini tanlash mohiyat e'tibori bilan usul mualliflari sohasini belgilaydi va yakuniy baholashga asosiy qismini qo'shadi. Ayni shu yerda yondashuvlardagi tafovutlar ko'proq namoyon bo'ladi.

Uchinchi guruh ko'rsatkichlari odatda, banklar faoliyatini baholash natijalariga katta ta'sir ko'rsatmaydi.³⁴

Keltirilgan fikr o'z mazmunida tijorat banklarini joylarda tekshiruv hamda masofadan turib tekshiruv nazorati vazifasi ostida qaralgan.

Taklif etilayotgan "CAMEL" reyting tizimining nazorat tizimi unsurlarini 2 guruhga bo'lish maqsadga muvofiq:

1- guruh banklarni reyting ballarini belgilash bilan birga banklarning ochiq bozor iqtisodiyotida favqulodda xatarlarga nisbatan ichki imkoniyatini belgilash;

2- guruh banklarni moliyaviy faoliyati haqida bank mijozlarini to'liq axborotlar bilan ta'minlash.

1-guruh fikri mazmunida uning mohiyatidan kelib chiqib tijorat banklar nazoratida, eng avvalo, mazkur bank reytingi unsurlari bevosita moliyaviy tahlil etiladi hamda mazmunan baholanadi. Baho natijasi bankni iqtisodiy xarakteristikasini belgilaydi va nixoyat bankning iqtisodiy holatiga, agar, kerak bo'lsa, maslahatlar yoki favquloddagi xatarlar oldini olish imkoniyatlarini beradi.

2-guruhdagi banklarda "CAMEL" asosida audit o'tkazilishi bank rahbariyati va bank mijozlarini bankning iqtisodiy holati haqida axborotlar bilan ta'minlashga xizmat qiladi.

Birinchidan, ikki tizim tekshiruv integrallashuviga olib keladi;

³⁴ Abdullayeva Sh.Z. "CAMEL"-bank faoliyatini baholash xizmatida. // Bozor, pul va kredit jurnali, 1998- yil 4-son 49-bet.

Ikkinchidan, bu ikki muassasa tekshiruv davomida bir-birlarining kamchiliklarini to'ldirib boradi va umumiy xulosalarni tahlil etish mumkin bo'ladi.

“CAMEL” reyting tizimi subyektivdir, ya'ni teran fikrlash zarur (mantiqiy), odatda nazorat organlari tomonidan qo'llaniladi (ishlatiladi), har bir komponentni baholash o'rnatilgan qoidalar va tamoyillar asosida olib boriladi, inspektorning fikri qoida va tamoyillardan ustundir, “CAMEL” reyting tizimi nazorat organini keyingi faoliyatini aniqlash imkonini beradi.

“CAMEL” reyting tizimining yana bir asosiy jihati quyidagilarda ko'rinadi:

1. “CAMEL” tizimi, ko'proq masofaviy nazoratga asoslangan yevropacha usuldan farqli o'laroq, joyida tekshirishga asoslangan bo'lganligi sababli, banklarni tashqi audit qilishda juda qo'l keladi.

2. Mazkur tizim AQSH tijorat banklari faoliyatini nazorat qilishda qo'llaniladigan andozalashgan reyting tizimi bo'lib, aniq va mukammal bo'lganligi sababli, foydalanish uchun qulaydir.

3. Ushbu tizim orqali tijorat banklari moliyaviy mustahkamligining asosiy komponentlari: bank kapitalining yetarliligi (S), aktivlar sifati (A), bank menejmenti (M), daromadliligi (E) va likvidlilik (L) tahlil etilishi natijasida, bankning moliyaviy mustaqilligini har tomonlama to'laqonli tahlil qilish va baholash mumkin.

Albatta, bu kategoriya ko'rinishda banklarni o'rganish o'ziga xos xususiyatlarni belgilaydi. Birinchidan, banklarning eng yirik, yirik, o'rta va kichik banklar chegarasini aniqlab ma'lum bir toifalarga ajratib beradi. Ikkinchidan banklar ketma-ketligini reyting ballari asosida belgilab ularni bozor sharoitidagi raqobatbardoshligini aniqlaydi.

“CAMEL” tizimidagi har bir beshta komponentlarni baholashda: kapitalni adekvatliligi, aktivlarni sifati, boshqarish tushumlar va likvidlilik quyidagi qoida va tamoyillarni inobatga olish maqsadga muvofiqdir:

1 – Reyting (qat'i)

- a'lo natijalar va moliyaviy barqarorlik;
- baho ancha yuqori yoki boshqa bank tashkilotlariga qaraganda yaxshiroq.

2- Reyting (qoniqarli)

- faoliyat natijalari qoniqarli (jiddiy muammolar aniqlanmadi);
- faoliyat natijalari o'rtachadan yuqoriroq yoki kamida o'rtacha darajada;

- moliyaviy operatsiyalarni xavfsizligini ta'minlash va ishonchliligi uchun kerakli shart-sharoitlar mavjud va chora-tadbirlar ko'rilgan.

3-reyting (bilvosita)

- faoliyat natijalari unchalik qoniqarli emas;
- baho bilvosita hisoblanadi yoki qoniqarlikdan pastroq.

4-Reyting (Chegaraviy)

- bajarilish so'zsiz o'rta darajadan pastroq;
- bank faoliyatidagi kamchiliklar shunchalik ayonki, hatto ular kelajakda bank faoliyatiga tahdid soladi.

5-reyting (qoniqarsiz)

- faoliyat natijalari so'zsiz qo'llanila olinmaydi (bajarilishi, ishlatilishi to'g'ri kelmaydi).
- muammolar kritik (chegaraviy) hisoblanadi va kechiktirmasdan qaror qabul qilishni talab etadi;
- agarda kamchiliklarni bartaraf etish choralari ko'rilmasa, bankka bankrotlik tahdid soladi.

Umumiy reyting umumlashtiruvchi baho hisoblanadi va ancha sodd ravishda hisoblab chiqariladi:

CAMEL/5 (Har bir komponent bo'yicha ballarni yig'indisi olinadi va beshga bo'linadi)

Masalan:

Kapitalni adekvatliligi = 2

Aktivlarni sifati = 2

Boshqarish = 3

Tushumlar = 3

Likvidlilik = 1

Hamma komponentlarni yig'indisi 11ni tashkil etadi va uni 5 ga bo'lish natijasida 2,2 hosil qilinadi. Uni butun songacha yaxlitlaymiz va u hozirgi holatda 2 ga teng. Shunday qilib, umumiy reyting 2 ga teng va qoniqarli hisoblanadi.

Shunday qilib:

1 - 1,5 1 gacha yaxlitlanadi va bank qat'i reytingni oladi.

1,6 - 2,5 2 gacha yaxlitlanadi va bank qoniqarli reytingni oladi.

2,6 - 3,5 3 gacha yaxlitlanadi va bank bilvosita reytingni oladi.

3,6 - 4,5 4 gacha yaxlitlanadi va bank chegaraviy reytingni oladi.

4,6 - 5,0 5 gacha yaxlitlanadi va bank qoniqarsiz reytingni oladi.

1 yoki “qat’i” reyting olgan banklar quyidagi tavsifnomalarga ega:

- Moliyaviy holat hamma ko‘rsatkichlar bo‘yicha ishonchli hisoblanadi;
- Aniqlangan kichik muammolar oddiy faoliyat yuritilish davomida hal qilinishi mumkin;
- Bankning moliyaviy holati iqtisodiyotda va bank sektoridagi ro‘y berayotgan o‘zgarishlar va muammolarga nisbatan barqaror hisoblanadi.
- Bankning moliyaviy holati nazorat organlarini bezovtalanishga hojat qolmaydi.

2 yoki “qoniqarli” reyting olgan banklar quyidagi tavsifnomalarga (xarakterli jihatlarga) ega:

- Umumiy organda hamma aspektlar bo‘yicha bankni moliyaviy holati ishonchli hisoblanadi;
- Katta ahamiyatga ega bo‘lmagan muammolarni aniqlanishi tegishli tartibda bank rahbariyati tomonidan tuzatiladi;
- Bankning moliyaviy holati, aslini olganda, barqaror, demak, bank o‘zgaruvchan iqtisodiy konyuktura sharoitlariga va bank sektori ishga moslashib keta olishi kerak;
- Nazorat organlarini tashvishlari faqatgina joylardagi tekshiruvlar yoki hisobotni tahlili davomida yuzaga chiqqan muammolarni bank rahbariyati tomonidan to‘g‘irlanguncha davom etadi.

3 yoki “bilvosita” reyting olgan banklar quyidagi tavsifnomalarga ega.

- Bank moliyaviy va operatsion nuqtayi nazardan kuchsizlangan va bir qancha qonunbuzarliklar va meyoriy aktlarni bajarmaslikka yo‘l qo‘ygan;
- Bankning moliyaviy holati kelajakda yomonlashish tendensiyaga ega, agarda iqtisodiyotdagi va bank sohasidagi voqealar rivoji noqulay (nomaqbul) rivojlanish sharoitlarida qolsa;
- Bankning moliyaviy holati ehtimol yomonlashadi agarda bu holatni tuzatish bo‘yicha tezkor chora-tadbirlar qo‘llanilmasa yoki chora-tadbirlar kutilgan o‘zining samarasini bermasa;
- Bankning holati nazorat organini bezovtalantiradi.

4 yoki “chegaraviy” reyting olgan banklar quyidagi tavsifnomalarga ega:

- Moliyaviy holatda bir qator sezilarli kamchiliklarga ega;

- O‘rnatilgan tartibda bartaraf etilayotgan nobarqaror holatni namoyon etadi;

- Agarda holatni yaxshilash borasida chora-tadbirlar qo‘llanilmasa, bank holati shu darajada yomonlashadiki, u bankni kelajakda mavjud bo‘lishini shubha ostiga qo‘yadi;

- Potentsial bankrotlikni ifodalovchi alomatlar mavjud bo‘ladi;

- Nazorat organi tomonidan sinchkovlik bilan kuzatuv va nazoratni talab etadi, shuningdek muammolarni bartaraf etish rejasi ham talab etiladi.

5 yoki “qoniqarsiz” reyting olgan banklar quyidagi tavsifnomalarga ega:

- Yaqin kelajakda bankrot bo‘lishni yuqori ehtimolini mavjudligi;
- Bir qator jiddiy kamchiliklar mavjud. Holat shunchalik jiddiyki, tez shoshilinch moliyaviy yordam talab etiladi. Bu yordamni bank egalari yoki boshqa moliyaviy manbalar ko‘rsatishi mumkin.

- Holatni tuzatish yuzasidan tezkor chora-tadbirlar qo‘llanilmasa yoki moliyaviy ko‘mak berilmasa, ehtimol vaziyat qo‘shib yuborishni yoki boshqa bank tashkiloti tomonidan sotib olinishni yoki tugatilish jarayonini boshlash kerak bo‘ladi.

Biz yuqoridagi fikrlarga qo‘shilgan holda, shuni qayd etamizki, bu masalada respublikamizda “CAMEL” tizimi bo‘yicha hozirgi kunda Markaziy bank tomonidan tijorat banklari nazorati olib borilmoqda. Lekin Rossiya Federatsiyasi va AQSHda olib borilayotgan “CAMEL” reyting tizimidan ayrim jihatlari bilan farq qiladi.

1. “CAMEL” tizimi bo‘yicha tijorat banklariga ball belgilashda aniq bir tijorat bankka ball beriladi. Qiyosiy (ikki tijorat bankni yoki bir guruh tijorat banklarini bir-biriga taqqoslash – protsentli) omili yo‘q.

2. CAMEL reytingni belgilashda Respublikamizda har bir omil uchun solishtirma foizlari yo‘q.

3. Respublikamiz tijorat banklari ixtisoslashganligi uchun raqobat cheklangan.

4. “CAMEL” tizimi tahlilida respublikamizda tahlil qilinayotgan omillar qrtasidagi mutanosiblik belgilanmagan. (ya’ni, C –23%; A-37%; E –25%; L-15%) chunki, A- bank aktivlari ortsa, L – likvidlik kamayadi, lekin daromad ortadi, A- bank aktivlari kamaysa, L – likvidlik ortadi, lekin daromad kamayadi. Bunday xolda banklar qanday me’yorda “A va L” ni boshqarish kerak. Bu masala hozirga qadar o‘z echimini topgani yo‘q.

O'zbekistonda "CAMEL" tizimi orqali bank nazoratini amalga oshirish samaradorligini oshirish uchun:

Birinchidan, Markaziy bank tomonidan banklarning moliyaviy holatini baholashning "CAMEL" tizimiga asoslangan O'zbekiston banklari reyting tizimini tuzish va matbuotda e'lon qilish;

Ikkinchidan, Markaziy bankdan tashqari bank bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy agentlar hamda boshqa tomonlarining, jumladan, jamoatchilik, kasaba uyushmalari, ilmiy tadqiqotchilarning ushbu tizim usuliga asoslanib, mustaqil ravishda baholashlarni o'tkazishlari uchun matbuotda e'lon qilinadigan bank hisobotlaridagi ma'lumotlarni ko'paytirish;

Uchinchidan, hozirgi davrda ushbu tizimga asoslangan tashqi auditni amalga oshirish, ayniqsa, xorijiy auditor firmalari tomonidan o'tkazish, eng qimmat xizmat turlaridan biri bo'lmoqda va shu sababli, banklardagi ichki auditni rivojlantirish, banklar tomonidan tashqi auditga tayyor ishlar sifatini yanada oshirish;

To'rtinchidan, bank faoliyatini tartibga soluvchi farmon, qaror va me'yoriy hujjatlarning ko'pligi banklarning ham auditorlarning ham ishini qiyinlashtirmoqda, shu sababli, ichki me'yoriy hujjatlar ishlab chiqishdagi banklar vakolatlarini yanada kengaytirish lozim.

Demak, Bank nazoratining maqsadi, tijorat banklarining faoliyatini samarali tashkil etishini aniq belgilab beruvchi omil tijorat banklar faoliyati nazoratidagi "CAMEL" reyting tizimidir. Uning mohiyati esa tijorat banklarining kelajakdagi iqtisodiy maqsad nishonini belgilash va yo'l qo'yilgan moliyaviy xato va kamchiliklari haqida axborot beruvchi tizimdir.

Reyting baholash agentliklari tomonidan qo'yiladigan ballarni turlicha harflar va belgilar orqali ifodalash qabul qilingan. Xususan, reytingni shakllantirish uchun agentliklar 16 ta kategoriyadan tarkib topgan hamda 3 ta guruh/sinfga ajratilgan tizimdan foydalanishadi:

1) "xavfsiz" reytinglar guruhi:

"A++" i "A+" — ajoyib;

"A" i "A+" — a'lo;

"V++" i "V+" — juda yaxshi;

2) "zaif" reytinglar guruhi:

"V" "V-" — yaxshi;

"C++" i "S+" — qoniqarli;

"S" i "S-" — past;

2) "defolt" reytinglar guruhi:

- “D” — juda past;
- “E” — nazorat ostidagi tashkilot;
- “F” — tugatiladigan tashkilot;
- “S” — to‘xtatilgan reyting.

Yuqoridagi belgilangan maxsus harflar va ishoralardan anglash mumkinki, reyting natijalari qayd etilayotgan paytda, alifboning bosh harflari orqali belgilanuvchi A va V toifalariga kiruvchi harflari reytingi yuqori hisoblanadigan moliya tashkilotlariga nisbatan qo‘yilgan baho sanaladi. S guruhiga mansub guruhlarda qoniqarli reyting natijasi qayd etilsa, D, E, F, S guruhlariga tegishli reyting natijalari inqirozga yuz tutayotgan tashkilotlarga nisbatan beriladigan reyting natijasi sanaladi. Ushbu reyting natijalarini olgan barcha tashkilotlar endilikda qaysidir jabhalarda tashkilot faoliyatida o‘zgarishlar olib borishlari kerakligini bilib olishadi. Hozirgi paytda korxonalarning moliyaviy barqarorligiga, davlatlarning investitsion muhitini baholashga va tijorat banklarining iqtisodiy holatini belgilashda asosan yuqoridagi uchta yirik va nufuzli reyting kompaniyalari faoliyat ko‘rsatmoqda.

Bularning xizmatidan asosan investorlar, aksiyadorlar, investitsion banklar, broker-dillerlar va davlat ham foydalanishi mumkin. Investorlar uchun bu kompaniyalarning xizmatidan foydalanish quyidagi imkoniyatlarni beradi.

1. Ularda investitsion alternativa paydo bo‘ladi, ya’ni tanlash imkoniyati hosil bo‘ladi.
2. Kredit yoki sarmoya bilan bog‘liq risklarni aniqlashga imkon beradi.
3. Ham qarz oluvchi ham qarz beruvchilarning bo‘lg‘usida paydo bo‘ladigan ortiqcha xarajatlarini tejaydi.

Har bir reyting kompaniyasi odatda uzoq va qisqa muddatli reyting baholarini berib boradi va har biri o‘z baho berish tizimiga ega. Uzoq muddatli reytingda asosan **AAA** guruhidan tortib **DDD** guruhigacha belgilansa, odatda qolgan qisqa muddatli davr uchun banklar barqarorligi turli tashkilotlarda turlicha harflar bilan belgilanadi. Banklar barqarorligi darajasi shu belgilangan reytinglarga mos ravishda investitsion darajada, noinvestitsion baho spekulyativ darajada, risklar katta bo‘lgan yoki juda spekulyativ darajada va eng oxiri defolt holatlarida bo‘lishi mumkin. Quyida jadvalda reyting kompaniyalarining reyting tizimi farqlari va o‘xshashliklari keltirilgan.

12-jadval ma’lumotlariga ko‘ra har bir kompaniya faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari va jihatlari mavjud. Standard&Poor’s kompa-

niyasining o'ziga xos reyting tizimi shundaki, u asosan o'rganilayotgan qarz oluvchi korxona yoki davlatning moliyaviy barqarorligiga 2 xil baho beradi, ya'ni investitsion va noinvestitsion baho. Moody's kompaniyasi tijorat va davlat tashkilotlari tomonidan chiqarilgan obligatsiyalar bo'yicha xalqaro moliyaviy tadqiqotlar olib boradi va maxsus reyting standarti shkalasini qo'llagan holda qarz oluvchilarning kreditga layoqatliligiga baho beradi hamda davlat va tijorat obligatsiyalariga aloqador bo'lgan turli bozor segmentlaridagi qarzdorlikni ifodalovchi obligatsiyalarga reyting beradi. Fitch Group reyting agentligi ham kompaniya va tijorat banklarining moliyaviy barqarorligiga, kreditga layoqatliligiga baho beradi.

12-jadval

Yetakchi reyting kompaniyalarining baholash mezonlari³⁵

Moody's		S&P		Fitch		Reyting ko‘rsatkichi
Uzoq muddat-li	Qisqa muddat-li	Uzoq muddat-li	Qisqa muddat-li	Uzoq muddat-li	Qisqa muddat-li	
Aaa	P-1	AAA	A-1+	AAA	F1+	Eng yuqori darajada
Aa1		AA+		AA+		Yuqori darajada
Aa2		AA		AA		
Aa3		AA-		AA-		
A1		A+	A-1	A+	F1	O‘rtadan yuqori darajada
A2		A		A		
A3	P-2	A-	A-2	A-	F2	O‘rtadan past darajada
Baa1		BBB+		BBB+		
Baa2	P-3	BBB	A-3	BBB	F3	
Baa3		BBB-		BBB-		
Ba1	Darajaga ega emas	BB+	B	BB+	B	Noinvestitsion baho spekulyativ
Ba2		BB		BB		
Ba3		BB-		BB-		spekulyativ
B1		B+		B+		
B2		B		B		
B3		B-		B-		
Caa1		CCC+	C	CCC	C	Risklar katta
Caa2		CCC				Juda spekulyativ
Caa3		CCC-				Defolt holatidan chiqib ketish holati kam
Ca		CC				
		C				
C		D	/	DDD	/	defoltda
/				DD		
/				D		

³⁵ www.bis.org (Xlqaro hisob-kitoblar bankining rasmiy sayti)

13-jadvalda aks ettirilganidek, dunyoga mashhur va eng nufuzli reyting kompaniyalari bo'lmish Moody's, Standard & Poor's va Fitch Ratings reyting agentliklari tijorat banklari faoliyatiga baho berish jarayonida o'rganilayotgan bankning majburiyatlarni qanchalik tez va ishonchli bajara olish imkoniga ko'ra baholashni amalga oshirishi keltirilgan.

Xususan, qarzni qaytarish imkoniyati o'ta yuqori bo'lgan va eng kam risk darajasiga ega bo'lgan banklarning kreditga layoqatlilik darajasining o'zgarishi ularning kuchli pozitsiyasiga ta'sir etish ehtimoli juda kam bo'lgan tashkilotlarga nisbatan **AAA** va **Aaa** reyting natijalari qo'yiladi. Kreditni qaytarish imkoniyati yuqori, biroq birinchi guruh banklariga qaraganda uzoq muddatli risklarga moyil banklar. Himoya darajasi **Aaa** guruhi singari o'ta yuqori bo'lmagan tashkilotlarga nisbatan esa Moody's, Standard & Poor's va Fitch Ratings reyting agentliklari tomonidan **AA** va **Aa** reytinglari qayd etilishi belgilangan. Ishonchli guruhlar safidan o'rin olgan yana bir **A** reytingining belgilanishi kreditni qaytarish imkoniyati yaxshi, lekin risklarga ta'sirchanlik bankning moliyaviy holatini yomonlashishiga olib kelishi mumkin bo'lgan moliya muassasalariga nisbatan qayd etiladi.

Shuningdek, kreditni qaytarish imkoniyati qoniqarli. Himoya uchun ayrim elementlar yetishmaydi va uzoq muddatli istiqbol uchun ishonchsiz bo'lgan tashkilotlarga nisbatan Moody's reyting kompaniyasi tomonidan **Vaa** reytingi qo'yilsa, Standard & Poor's va Fitch Ratings reyting agentliklari tomonidan **VVV** reytingi qo'yilishi belgilangan. Kreditni qaytarish imkoniyati shubhali va o'z vaqtida majburiyatlarini bajarish imkoniyati shubha ostida va uzoq muddatli istiqbol uchun yetarli darajada ishonchli bo'lmagan kredit tashkilotlariga nisbatan **VV** va **Va** reytingi qo'yiladi. Kreditni qaytarish imkoniyati past va o'z vaqtida majburiyatlarini to'lash imkoniyati uzoq muddatli davrda past deb topilgan tashkilotlar faoliyatiga nisbatan **V** reytingi qo'yilishi qabul qilingan.

Kreditni qaytarish imkoniyati juda past va bunday banklar bankrot deb e'lon qilinishi mumkin yoki moliviy holatlari uchun ancha xatarlar mavjud sanalgan banklar uchun **Saa** va **SSS** reytinglari Moody's, Standard & Poor's va Fitch Ratings tashkilotlari tomonidan mos ravishda berilishi belgilangan hamda o'z majburiyatlarini qoplash bo'yicha defolt holatda deb e'lon qilingan banklar uchun **SS** va **Sa** reytinglari va nihoyat, O'z majburiyatlarini qoplash bo'yicha defolt holatda deb e'lon qilingan.

Xalqaro reyting agentliklari baholash mezonlari tavsifi

Moody's reytingida belgilanishi	Moody's reytingi tavsifi	O'xshash reytinglarda belgilanishi	
		Standard & Poor's	Fitch Ratings
Aaa	Qarzni qaytarish imkoniyati o'ta yuqori bo'lgan va eng kam risk darajasiga ega bo'lgan banklar. Ushbu banklarning kreditga layoqatlilik darajasining o'zgarishi ularning kuchli pozitsiyasiga ta'sir etish ehtimoli juda kam.	AAA	AAA
Aa	Kreditni qaytarish imkoniyati yuqori, biroq birinchi guruh banklariga qaraganda uzoq muddatli risklarga moyil banklar. Himoya darajasi Aaa guruhi singari o'ta yuqori emas.	AA	AA
A	Kreditni qaytarish imkoniyati yaxshi, lekin risklarga ta'sirchanlik bankning moliyaviy holatini yomonlashishiga olib kelishi mumkin.	A	A
Vaa	Kreditni qaytarish imkoniyati qoniqarli. Himoya uchun ayrim elementlar yetishmaydi va uzoq muddatli istiqbol uchun ishonchsiz.	VVV	VVV
Va	Kreditni qaytarish imkoniyati shubhali. O'z vaqtida majburiyatlarini bajarish imkoniyati shubha ostida va uzoq muddatli istiqbol uchun yetarli darajada ishonchli emas.	VV	VV
V	Kreditni qaytarish imkoniyati past. O'z vaqtida majburiyatlarini to'lash imkoniyati uzoq muddatli davrda past.	V	V
Saa	Kreditni qaytarish imkoniyati juda past. Bunday banklar bankrot deb e'lon qilinishi mumkin yoki moliviy holatlari uchun ancha xatarlar mavjud.	SSS	SSS
Sa	O'z majburiyatlarini qoplash bo'yicha defolt holatda deb e'lon qilingan banklar.	SS	SS
S	O'z majburiyatlarini qoplash bo'yicha defolt holatda deb e'lon qilingan va vaziyatning yaxshilanishi ehtimoli juda past sanalgan banklar.	CD	CD

Vaziyatning yaxshilanishi ehtimoli juda past sanalgan banklar uchun **CD** va **S** reytinglari qo'yilishi lozim. Moody's, Standard & Poor's va Fitch Ratings reyting agentliklari bilan bir qatorda o'z milliy agentliklari faoliyatida baholash mezonlarini aniq qilib belgilagan Rossiya reyting kompaniyalari qatorida "Rus-Reyting" reyting agentligini misol tariqasida keltirishimiz mumkin.

14-jadval

"Rus-Reyting" agentligining reyting shkalasi

VVV+	Nisbatan yuqori darajadagi kreditga layoqatlilik. Moliyaviy holati barqaror va o'rta muddatli istiqbolda mustahkam sanaladi.
VV+	O'rta darajadagi kreditga layoqatlilik. Moliyaviy holati qoniqarli va o'rta muddatli istiqbolda barqaror sanaladi.
V+	O'rtachadan ozgina pastroq darajadagi kreditga layoqatlilik. Moliyaviy holati asosiy ko'rsatkichlari qoniqarli va qisqa muddatli istiqbolda barqaror.
SSS+	O'rtachadan past darajadagi kreditga layoqatlilik. Moliyaviy holati asosiy ko'rsatkichlari qoniqarli, biroq ularning barqarorligi shubhalidir.
SS+	Past darajadagi kreditga layoqatlilik. Moliyaviy holatning asosiy ko'rsatkichlari qoniqarliligi yaqin, biroq ularning barqarorligi gumonli.
S+	Yo'l qo'yib bo'lmaydigan past darajadagi kreditga layoqatlilik. Moliyaviy holati qoniqarsiz yoki qoniqarli, lekin barqarorligi dargumon.
D	Eng quyi darajadagi kreditga layoqatlilik. Moliyaviy holati o'ta qoniqarsiz (defoltga yaqin).
O	Bankning talabiga ko'ra bekor qilingan reyting.

Berilgan jadval ma'lumotlaridan shuni ko'rish mumkinki, "Rus-Reyting" agentligining baholash mezonlari reyting shkalasida aks ettirilganidek VVV+ eng yuqori reytingidan boshlanadi. Unda nisbatan yuqori darajadagi kreditga layoqatlilik hamda moliyaviy holati barqaror va o'rta muddatli istiqbolda mustahkam sanaladigan banklarga nisbatan shunday reyting berilishi belgilangan.

O'rta darajadagi kreditga layoqatlilik hamda moliyaviy holati qoniqarli va o'rta muddatli istiqbolda barqaror sanaladigan moliya-kredit tashkilotlari faoliyatiga nisbatan VV+ reytingi belgilanishi ko'zda tutilgan. Shuningdek, o'rtachadan ozgina pastroq darajadagi kreditga layoqatlilik hamda moliyaviy holati asosiy ko'rsatkichlari qoniqarli va qisqa muddatli istiqbolda barqaror tashkilotlarga nisbatan V+ reytingi beriladi.

O'rtachadan past darajadagi kreditga layoqatlilik hamda moliyaviy holati asosiy ko'rsatkichlari qoniqarli biroq ularning barqarorligi shubhali deb topilgan banklar uchun SSS+ reytingi berilishi qayd etilgan. Past darajadagi kreditga layoqatlilik hamda moliyaviy holatning asosiy ko'rsatkichlari qoniqarliligi yaqin, biroq ularning barqarorligi gumonli deya baholangan tashkilotlarga nisbatan S+ reytingi qo'yiladi. Eng quyi darajadagi kreditga layoqatlilik va moliyaviy holati o'ta qoniqarsiz (defoltga yaqin) tashkilotlar faoliyati esa D reytingiga ega bo'lishi mumkin. Bankning talabiga ko'ra bekor qilingan reyting natijasi sifatida O eng quyi reytingi berilishi "Rus-Reyting" agentligining asosiy mezonlari sanaladi.

7.4. Xorijiy banklar faoliyatini reyting baholash usullarini milliy bank tizimida qo'llash istiqbollari

Xorijiy mamlakatlarda bank faoliyatini reyting baholash usullarining samaradorligi, albatta, tijorat banklariga nisbatan qo'yilgan reyting natijalariga muvofiq endilikda qanday chora-tadbirlar amalga oshirilishi yo'llari orqali ifoda etiladi. Xususan, bu borada "CAMEL" reyting sistemasining xususiyatlari shundan iboratki, bu sistema orqali tijorat bankining reytingi bank faoliyatining barcha ko'rsatkichlarini hisobga oladi va har bitta ko'rsatkich bo'yicha ham baho beradi.

Kapital reytingini hisobga olishda yana katta ta'sir qiluvchi omillardan biri bu kapitalning ichki generatsiya bo'lish, kapital bozoriga kirish imkoniyati, depozitlar va majburiyatlar tarkibidir. Bank kapitali-

ning yetarliligini baholash sistemasi 5 ballik sistema bo'yicha o'lchanadi. Banklarning olgan ball ko'rsatkichi qanchalik katta bo'lsa, bank shunchalik kuchsiz hisoblanadi. Olingan baholar quyidagicha hisoblanadi:

- 1 – kuchli.
- 2 – qoniqarli.
- 3 - o'rtacha.
- 4 – kritik.
- 5 – qoniqarsiz.

Kapitalni baholash quyidagilarga nisbatan aniqlanadi:

- 1. Riskli aktivlarning xajmiga nisbatan aniqlanadi.
- 2. Kritik va qoniqarsiz aktivlarning xajmiga nisbatan.
- 3. Kutilayotgan bankning o'sishiga, rejalarga va kelajagiga nisbatan.
- 4. Bank aktivlarini boshqarish sifatiga nisbatan.

Shu sababli bank kapitalini yakuniy baholashda aktivlar sifati katta o'rin tutadi. Agar bank kapitalining o'lchami katta bo'lsa ham, uning aktivlari qoniqarli bo'lmasa, bank kuchli hisoblanmaydi. Jami kapital, asosiy kapital va aktivlar sifati koeffitsiyenti o'lchamlaridan kelib chiqqan holda bank faoliyatini baholashning reytingi jadvalda keltiriladi:

15-jadvaldan shuni aytish mumkinki banklarning kapitali yetarliligidan tashqari ularning aktivlariga ham banklarning kapitali bo'yicha reytingini aniqlashda e'tibor qaratiladi.

1 baho kapital o'lchami 1 guruh normativlarga to'g'ri keladigan va aktivlari a'lo yoki yaxshi deb baholangan banklarga beriladi.

2 baho kapital yetarlilik darajasi 2 guruh normativlarga to'g'ri keladigan va aktivlar sifati 3dan kam bo'lmagan banklarga beriladi.

3 baho kapital yetarlilik darajasi 3 guruh normativlarga to'g'ri keladigan va aktivlar sifati 4dan kam bo'lmagan banklarga beriladi.

4 baho umumiy kapitalning etarliligi 8%dan bir muncha kam qiymatga ega bo'lsa va bank aktivlari sifati past bo'lsa, bank aktivlari bo'yicha yo'qotishlar aksioner kapitalga ziyon keltirishi mumkin bo'lgan banklarga beriladi;

5 baho kapital yetarlilik darajasi minimal me'yordan kichik bo'lsa va aktivlari yo'qotishlar kabi klassifikatsiya qilinib, aksioner kapitaliga zarar keltirayotgan banklarga beriladi.

Yuqoridagi baholashning mamlakatimizda qo'llanilishi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2000-yil 26-apreldagi 420-sonli "Tijorat banklari kapitalining yetarliligiga qo'yiladigan talablar to'g'ri-

sida” nizomga ko‘ra bank kapitalning yetarliligi talablar Xalqaro Bazel andozalariga muvofiq hisoblanadi.

15-jadval

Kapital etarligini baholash³⁶

Baho	Asosiy kapital koeffitsiyenti K1	Jami kapital koeffitsiyenti K2	Cheklovlar
1	4% dan ancha yuqori	8% dan ancha yuqori	Aktivlar sifati 2dan kam bo‘lmasligi, riskli aktivlar koeffitsiyenti 11%dan katta bo‘lmasligi kerak
2	4% dan bir muncha yuqori	8% dan bir muncha yuqori	Aktivlar sifati 3, riskli aktivlar koeffitsiyenti chegaralanmagan
3	4% ga teng	8% ga teng	Aktivlar sifati 4, riskli aktivlar koeffitsiyenti chegaralanmagan
4	4% dan bir muncha past	8% dan bir muncha past	Ssudalar bo‘yicha exhtimolli zararlarni qoplash zaxirasi dastlabki kapitaldan ortiq
5	4% dan ancha kam	8% dan ancha kam	Zararlar klassifikatsiyasi dastlabki kapitaldan ortiq

Kapitali mazkur talablariga muvofiq bo‘lmagan banklar kapitalga qo‘yiladigan talablarning bajarilishini ta’minlash bo‘yicha chora-tadbirlar rejasini ishlab chiqishlari kerak bo‘ladi. Buning uchun tijorat banklari o‘z faoliyatlarida bir qancha belgilangan me’yorlar doirasida harakat qilishlari zarurdir.

³⁶ “Управление деятельностью коммерческого банка” (Банковский менеджмент) / Под редакций О.И.Лаврушина . Москва. Юристь 2003 год.

16-jadval ma'lumotlari asosida Rossiya banklari uchun asosiy reyting mahsulotlarining tarkibini ko'rishimiz mumkin. Rossiyada faoliyat yuritayotgan reyting agentliklaridan ITs "Reyting", "Interfaks", "Rus-Reyting" va "Ekspert RA" singari mahalliy reyting agentliklari keltirilgan bo'lsa, xalqaro reyting agentliklari sifatida Moody's, Standard & Poor's, Fitch IBCA reyting kompaniyalari faoliyati keng yo'lga qo'yilgan. Ko'p o'lchamli ro'yxatlarni tuzish hamda integral baholarni qayd etuvchi nashrlar sifatida "The Banker" va "Profil" jurnallari keltirilgan bo'lsa, Rossiya bankiga tegishli bo'lgan "Interfaks", I A "Mobile", ITs "Reyting" xizmatlari alohida reyting tizimida muhim ahamiyat kasb etuvchi yorituvchi ommaviy vositalar qatoridan o'rin egallagan. Umuman olganda tijorat banklariga nisbatan qo'yilgan reyting natijalari tahlili va tavsifi Rossiyada faol ravishda olib borilishi yuqoridagi agentliklar va nashrlar tomonidan ta'minlanadi.

16-jadval

Rossiya banklari uchun asosiy reyting mahsulotlari

Reyting mahsulotlari ko'rinishlari		
Renking (o'rin)	Ko'p o'lchamli ro'yxatlar va integral baholar	Reytinglar
Farqlanuvchi xususiyatlari		
Ba'zi ko'rsatkichlar bo'yicha tartiblangan banklar ro'yxati	Ko'rsatkichlar tizimida banklarni klasterlarga ajratish va mahalliy ko'rsatkichlarni solishtirish	Rasmiy va ekspertlar ma'lumotlariga asoslangan holda banklarni guruhlariga ajratish
Asosiy nashrlar va reyting agentliklari (RA)		
Axborot agentliklari: ❖ "Interfaks" ❖ I A "Mobile" ❖ ITs "Reyting" ❖ Jurnallar: ❖ "The Banker" ❖ "Profil" ❖ "Ekspert" ❖ "Dengi"	Rossiya banki: ❖ "Interfaks" ❖ I A "Mobile" ❖ ITs "Reyting" ❖ Jurnallar: ❖ "The Banker" ❖ "Profil"	Xalqaro RA: ❖ Moody's ❖ Standard & Poor's ❖ Fitch IBCA ❖ Rossiya RA: ❖ ITs "Reyting" ❖ "Interfaks" ❖ "Rus-Reyting" ❖ "Ekspert RA"

Moliyaviy barqarorlik reytingi (“Moody's” va “Fitch IBCA” reyting agentliklari baholashlari mezonida)

Reytinglar sinfi	Reyting	Reyting izohi (barqarorlik darajasi)
A (investitsion daraja)	A+	Yuqori darajadagi moliyaviy barqarorlik. Majburiyatlarni qoplash imkoniyati qaytarish muddati yoki tashqi ta'sirlardan qat'i nazar ishonchli.
	A	Yuqori darajadagi moliyaviy barqarorlik. Faqatgina makroiqtisodiy holatning keskin yomonlashuvi ta'siridagina o'zgarishi mumkin.
	A-	Moliyaviy holati barqaror va ishonchli. Majburiyatlar bo'yicha to'lovga qobilik makroiqtisodiy holatga bog'liq.
V (quyi investitsion daraja)	V+	Moliyaviy holat barqarorligi ta'minlangan. To'lovga layoqatlilik muddatlari tashqi holatlarga bog'liq.
	V	Moliyaviy holat barqarorligi ta'minlangan, biroq to'lovga layoqatliligini ta'minlash muddatlari qisqa muddatli va uzoq muddatli majburiyatlar uchun farq qiladi.
	V-	Yaxshi tashqi holatlar sharoitida barqarorlik ta'minlangan.
S (spekulyativ daraja)	S+	Barqarorlik tashqi ta'sirlarga bog'liq, moliyaviy holat yomonlashuvi ehtimoli bor.
	S	Barqarorlik tashqi ta'sirlarga bog'liq, yaqin istiqbolda moliyaviy nobarqarorlik ortishi ehtimoli bor.
	S-	Barqarorlik tashqi ta'sirlarga bog'liq, yaqin istiqbolda moliyaviy nobarqarorlik ortishi ehtimoli bor, tashqi yordam zarur.
D (yetarli darajadagi nobarqarorlik)	D+	Moliyaviy barqarorlik muammoli, tashqi yordam zarur.
	D	Barqarorlik shubha ostida.
	D-	Barqarorlik ta'minlanmagan.
E (yuqori nobarqarorlik)	E	Yuqori darajadagi moliyaviy nobarqarorlik.

Keltirilgan 17-jadvalda aks ettirilganidek moliyaviy barqarorlik reytingini “Moody's” va “Fitch IBCA” reyting agentliklari baholashlari mezonida keltirilishiga muvofiq yuqori darajadagi moliyaviy barqarorlik hamda majburiyatlarni qoplash imkoniyati qaytarish muddati yoki tashqi

ta'sirlardan qat'i nazar ishonchli faoliyat kuzatiladigan tashkilotlar faoliyatiga nisbatan **A+** reytingi berilishi belgilangan. Yuqori darajadagi moliyaviy barqarorlik, lekin, faqatgina makroiqtisodiy holatning keskin yomonlashuvi ta'siridagina o'zgarishi mumkin bo'lgan moliya muassasalari faoliyatiga nisbatan **A** reytingi beriladi. Moliyaviy holati barqaror va ishonchli, shuningdek, majburiyatlar bo'yicha to'lovga qobillik makroiqtisodiy holatga bog'liq tashkilotlarga nisbatan **A-** reytingi berilishi ko'zda tutilgan. Quyi investitsion darajadagi reytinglar safidan **V** toifalarga taaluqli bo'lgan barqarorlik yaxshi deya e'tirof etiladigan baholar belgilangan.

Spekulyativ darajadagi reyting baholari sifatida **S** guruhiga mansub reytinglar barqarorlik tashqi ta'sirlarga bog'liq, yaqin istiqbolda moliyaviy nobarqarorlik ortishi ehtimoli bor, tashqi yordam ham zarur hollari kuzatiladigan tashkilotlar faoliyatiga nisbatan qayd etilishi e'tirof etilgan. **D** toifadagilar yetarli darajadagi nobarqarorlik mavjud tashkilotlar faoliyatiga nisbatan qo'yilishi belgilangan bo'lib, barqarorlik shubha ostida bo'lgan yoki ta'minlanmagan tashkilotlarga nisbatan qo'yiladi. Eng yuqori darajadagi moliyaviy nobarqarorlik **E** reytingini berish orqali belgilanadi.

Xalqaro standartlar asosida samarali bank nazoratining amalga oshirilishi, bank likvidligi va aktivlari sifati ustidan doimiy monitoring olib borilishi mamlakatimiz banklariga yetakchi xalqaro reyting agentliklarining ijobiy reyting baholarini olish imkoniyatini berdi.

Shu o'rinda, 2014-yil 22-yanvarda "Moody's Investors Service" xalqaro reyting agentligi tomonidan "Asaka" bank reytingi tasdiqlandi va barcha reytinglar istiqboli "barqaror" deb topildi. Bankning yuqori reyting baholariga sazovor bo'lishi, uning yana bir bor ishonchli muassasa ekanligidan dalolat beradi va aholining unga bo'lgan ishonchini yanada mustahkamlaydi. Ta'kidlash lozimki, 2014-yilning 1-yanvar holatiga bank aktivlari miqdori 4 640,7 mlrd. so'mni, kapital hajmi 691,1 mlrd.so'mni, kredit qo'yilmalari va lizing xizmatlari hajmi 2 437,8 mlrd.so'mni tashkil etdi. Kredit portfeli tarkibida uzoq muddatli kreditlar 1 737,7 mlrd. so'mni, shundan investitsion kreditlar 1 493,1 mlrd. so'mni tashkil etdi.

"Standard and Poor's" tahlilchilari yana bir bor O'zbekiston banklarining joriy faoliyatini, davlat Hukumatining mamlakat moliyaviy tizimini mustahkamlash bo'yicha maqsadli yo'naltirilgan siyosatini o'rganib chiqmoqda. Jumladan, bank faoliyatini, uning strategik yo'nalishlari va 2013-yil yakunlariga binoan olingan natijalarni tahlil qilgan

holda “Standard and Poor’s” Xalq bankiga nisbatan B+/B darajasida reytingni tasdiqladi. O‘zbekistondagi eng yirik filiallar tarmog‘i bankka doimo hududiy jihatda mijozlarga yaqin bo‘lish imkoniyatini yaratadi. Bankning asosiy strategik maqsad va vazifalari mijozlarga xizmat ko‘rsatishning yangi sifatli darajasiga erishish, respublikadagi eng yirik raqobatbardosh bank nomiga sazovor bo‘lish, investitsiya jalb etilishini oshirish va moliya xizmatlari bozorida yetakchi o‘rinlarni egallashdan iborat. Bugungi kunda Xalq banki O‘zbekiston bank tizimidagi eng yirik xalqalardan biri hisoblanadi. Mamlakatdagi tizimni tashkillashtiruvchi moliyaviy institutlardan biri bo‘lgani holda, Xalq banki filial tarmoq miqdori, jismoniy shaxslarga berilgan kreditlar hajmi va aholi omonatlari kabi ko‘rsatkichlar bo‘yicha respublika bank tizimidagi mutlaq yetakchilari sirasiga kiradi.

Mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan “Ahbor-reyting” reyting agentligi tomonidan aynan xorijiy banklar faoliyatini reyting baholash usullari bo‘yicha bir qancha ishlar olib borilmoqda. Xususan, quyidagi jadval ma’lumotlarini ko‘rib o‘tamiz.

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rishimiz mumkinki, tijorat banklarining kredit portfelidagi o‘zgarishlar 2013-yil davomida ayniqsa xususiy banklar uchun ko‘proq hajmda oshgan. Tahlil ma’lumotlariga ko‘ra XOATB “Ravnaq bank” oldingi yilga nisbatan 866,23% ga oshgani ma’lum bo‘ldi va bu eng ko‘p o‘sish ko‘rsatkichidir. O‘sish dinamikasi bo‘yicha yana eng ko‘p natijaga erishgan banklar sifatida XYoATB “Orient Finans Bank” 306,45%, YoAJ O‘T Bank 275,98%, XYoATB “Davr bank” 161,85% singari natijalar bilan oldingi o‘rinlarni egallagan.

Kredit portfeli salmog‘i bo‘yicha esa TIF Milliy bank 6 822 300 mln, OATB “O‘zsanoatqurilishbank” 4 791 053,20 mln, DAT “Asaka” bank (OAJ) 2 365 173,60, OATB “Qishloq-qurilish bank” 2 133 450, ATIB “Ipoteka-bank” 1 905 767,90 mln. so‘m kredit portfeliga ega bo‘lgan holda kuchli beshlikni hosil qilishgan.

Xalq banki Axborot xizmatining xabariga ko‘ra, “Standard and Poor’s” xalqaro reyting tashkiloti 150 yillik tarixga ega bo‘lib, tashkilot 23 mamlakatda o‘z vakolatxonalariga ega, butun dunyo investorlari esa bu tashkilotni eng mashhur moliya bozorlari haqidagi axborot manbai sifatida tan oladilar. Ta’kidlash joizki, bugungi kunda “Standard and Poor’s” yuqori darajada o‘ylangan investitsiya qarorlarini qabul qilishga intiluvchi investorlarni, kredit reytinglari, indeksleri, investitsiya tahlili shaklida bozorlar tadqiqoti, shuningdek, xavflar va xavf-menejmenti tahlili sohasidagi tadqiqot natijalari bilan ta’minlaydi.

**“Axbor-reyting” reyting agentligi tomonidan qayd etilgan
O‘zbekiston tijorat banklarining kredit portfeli hajmi³⁷
(2014-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra)**

O‘rin	Tijorat banklari	Kredit portfeli, mln. so‘mda (01.01.2014)	Ulushi, %	O‘zgarishi, % da		
				3 oy	yarim yil	bir yil
1.	TIF Milliy bank*	6 822 300,00	27,08%	10,04%	26,26%	33,19%
2.	ATB “O‘zsanoatqurilishbank”	4 791 053,20	19,02%	6,55%	16,22%	40,86%
3.	AT “Asaka” bank (OAJ)	2 365 173,60	9,39%	7,54%	21,44%	30,02%
4.	ATB “Qishloq-qurilish bank”	2 133 450,0	8,47%	7,14%	23,11%	51,18%
5.	ATIB “Ipoteka-bank”	1 905 767,90	7,56%	10,82%	23,62%	46,24%
6.	ATB “Agrobank”	1 693 102,5	6,72%	-24,09%	-19,03%	40,19%
7.	DT Xalq bank	1 462 390,20	5,80%	-1,23%	2,48%	37,67%
8.	ATB “Hamkorbank”	616 634,2	2,45%	15DZ%	29,53%	57,47%
9.	ATB “Mikrokreditbank”	550 514,8	2,19%	-32,89%	-33,11%	25,45%
10.	AT “Aloqabank”	486 712,4	1,93%	5,93%	16,73%	20,50%
11.	AT “Turon bank”	416 498,3	1,65%	1,59%	7,72%	20,64%
12.	AITB “Ipak Yuli”	398 377,30	1,58%	7,57%	10,93%	25,41%
13.	ATB “Kapitalbank”	319 345,70	1,27%	7,13%	11,54%	40,19%
14.	ATB “Savdogar”	262 715,80	1,04%	0,05%	21,38%	66,29%
15.	XABB “Trast Bank”	252 047,00	1,00%	12,58%	44,15%	76,81%
16.	ATB “Asia Alliance Bank”	193 289,1	0,77%	26,87%	34,22%	91,56%
17.	XATB “InFinBank”	145 057,6	0,58%	-8,17%	37,38%	68,54%
18.	XYoATB “Orient Finans Bank”	842 211,3	0,33%	81D4%	131,56%	306,45%
19.	O‘zKDB YoAJ	78 865,60	0,31%	32,10%	39,03%	20,18%
20.	XATIB “Turkiston”	50 723,30	0,20%	21,26%	34,86%	7,66%
21.	XYoATB “Davir bank”	50 454,7	0,20%	27,36%	73,95%	161,85%
22.	XATB “Hi-Tech Bank”	29 615,70	0,12%	17,25%	12,70%	3,74%
23.	ChAKB “Universalbank”	28 287,90	0,11%	12,12%	7,96%	28,17%
24.	XATB “Ravnak bank”	28 085,20	0,11%	75,92%	157,00%	866,23%
25.	YoAJ O‘T Bank	16 723,5	0,07%	15,68%	113,08%	275,98%
26.	XOATB “Amir bank”**	11 285,5	0,04%	0,00%	-1,10%	-11,66%
27.	Eron Soderot sho‘ba banki	320,0	0,00%	35,98%	28,68%	83,22%
Jami		25 193 002	100 %	3,72%	15,05%	38,71%

*2013-yil 1-oktyabr ma’lumoti

**2013-yil 1-oktyabr ma’lumoti, bugungi kunda XOATB “Amir bank” litsenziyasi chaqirib olingan.

³⁷ “Axbor-reyting” reyting agentligi kvartallik buliteni № 34, fevral, 2014 y.

Yuqoridagi kredit portfeli tarkibidan yana kredit reytingini aniqlash maqsadida foydalanish, kredit muddatlari orqali qisqa va uzoq muddatli istiqbolda bank barqarorligini aniqlash yo‘lga qo‘yilgan.

Bugungi kunga kelib, respublikamiz barcha tijorat banklari faoliyati xalqaro reyting kompaniyalari tomonidan “Barqaror” degan bahoga ega bo‘ldi.

BAHS-MUNOZARA YOKI NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. Banklar faoliyatini reyting asosida baholashning zarurligi nimada?
2. Tijorat banklari faoliyatini reyting asosida baholashning qanday usullari mavjud?
3. Tijorat banklari faoliyatini “**CAMELS**” reyting tizimi asosida baholash tartibi qanday?
4. Xalqaro reyting agentliklari tijorat banklari faoliyatini qanday ko‘rsatkichlar, mezonlar va me‘yorlar asosida baholaydi?
5. Banklarga berilgan reyting baholari qanday tasniflanadi?
6. O‘zbekiston banklarining xalqaro reyting baholari darajasi qanday?
7. Reyting asosida baholash tizimlari qanday afzalliklarga ega?

8 bob. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MARKAZIY BANKI TOMONIDAN TIJORAT BANKLARI FAOLIYATINI IQTISODIY NORMATIVLAR ORQALI TARTIBGA SOLISH

REJA:

8.1. Kapital yetarlilik koeffitsiyentlariga qo‘yiladigan talablar

8.2. Kreditlash faoliyatini tartibga soluvchi me‘yorlar

8.1. Kapital yetarlilik koeffitsiyentlariga qo‘yiladigan talablar

Markaziy bank moliya-bank tizimi barqarorligini saqlab turish, omonatchilar, qarz oluvchilar va kreditorlarning manfaatlari himoya qilinishini ta‘minlash maqsadida banklar, mikrocredit tashkilotlari lombardlar va kredit byurolari faoliyatini tartibga soladi hamda nazorat qiladi, shuningdek ular tomonidan ichki nazorat qoidalariga hamda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bilan bog‘liq axborotni maxsus vakolatli davlat organiga taqdim etish tartibiga rioya etilishi ustidan monitoring hamda nazorat qiladi.

Markaziy bank banklarni, kredit byurolarini ro‘yxatga oladi, shuningdek bank operatsiyalarini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyalar beradi, mikrocredit tashkilotlari, lombardlar, kredit byurolari faoliyatini va qimmatli qog‘ozlar blankalari ishlab chiqarishni litsenziyalaydi.

Banklarni, kredit byurolarini ro‘yxatga olish, banklarga, mikrocredit tashkilotlari va lombardlarga litsenziyalar berish Markaziy bank tomonidan belgilangan tartibda haq evaziga amalga oshiriladi. Qimmatli qog‘ozlar blankalari ishlab chiqarishga litsenziya berish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda haq evaziga amalga oshiriladi. Berilgan litsenziyalar to‘g‘risidagi axborot e‘lon qilinishi, shuningdek Markaziy bankning rasmiy veb-saytiga joylashtirilishi kerak hamda tanishib chiqish uchun ochiqdir.

O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi Qonuni 51- moddasiga asosan Markaziy

bankning nazorat vazifalarini bajarishga doir vakolatlari quyidagilardan iborat:

- bank operatsiyalarini amalga oshirish, buxgalteriya hisobi va bank statistika hisobotini yuritish, yillik hisobotlar tuzish yuzasidan banklar uchun majburiy bo'lgan qoidalarni;

- moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirish, buxgalteriya hisobi va hisobotini yuritish yuzasidan mikrocredit tashkilotlari uchun majburiy bo'lgan qoidalarni;

- faoliyat va operatsiyalarni amalga oshirish yuzasidan lombardlar va kredit byurolari uchun majburiy bo'lgan qoidalarni belgilaydi;

- banklar, mikrocredit tashkilotlari lombardlar va kredit byurolarining hisoboti va boshqa hujjatlarini olish va tekshirish, ularning faoliyati, shu jumladan, operatsiyalari to'g'risida axborot so'rash hamda olish;

- olingan axborot yuzasidan izoh talab qilish;

- banklar va mikrocredit tashkilotlarining, ularning filiallari va ular bilan uzviy bog'langan shaxslarning, shuningdek lombardlar va kredit byurolarining faoliyatini tekshirish, qoidabuzarlarga nisbatan sanksiyalar qo'llash;

- banklar va kredit byurolarining ichki auditiga doir talablarni belgilash;

- bank aktivlari sifatini tasnif qilish va aktivlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlar o'rnini qoplash uchun shunga monand rezervlar yaratishga doir talablarni belgilash;

- ishonchsiz aktivlarni hisobdan chiqarish shartlari va taomilini aniqlash;

- banklar, mikrocredit tashkilotlari lombardlar va kredit byurolariga ularning faoliyatida aniqlangan qoidabuzarliklarni bartaraf qilish to'g'risida ijro etilishi majburiy bo'lgan ko'rsatmalar yuborish;

- bank aksiyadorlari ustav kapitalining qonun hujjatlarida belgilangan miqdordan ortiqroq qismini sotib olgan taqdirda ularning moliyaviy ahvoli hamda obro'-e'tibori haqida axborot so'rash va olish;

- banklarning va ular filiallarining rahbarlari, boshqaruv a'zolari hamda bosh buxgalterlariga, mikrocredit tashkilotlari va kredit byurolari ijro organlarining rahbarlariga nisbatan malaka talablarini qo'yish.

Tekshirishlar Markaziy bankning vakolatli vakillari va Markaziy bank belgilaydigan auditorlar tomonidan amalga oshiriladi.

Qonun hujjatlarida belgilangan hollarda bank aksiyalarini sotib olish uchun oldindan Markaziy bankning roziligini olish talab qilinadi.

Markaziy bank aksiya sotib oluvchilarning moliyaviy ahvoli qoniqarsizligi aniqlangan taqdirda bank aksiyalari xarid qilinishi va sotilishiga rozilik bermaslik huquqiga ega. Markaziy bank o'z qarori to'g'risida ariza beruvchiga iltimosnoma olingan kundan boshlab o'ttiz kundan kechiktirmay yozma ravishda xabar beradi

Markaziy bank auditorlardan Markaziy bankning normativ hujjatlariga, shu jumladan, tartib va uslubiyotlariga rioya etishlarini talab qilishga, shuningdek ulardan bank auditi bilan bog'liq har qanday ma'lumotlarni bevosita olishga haqli.

Markaziy bank maxsus vakolatli davlat organi bilan birgalikda banklar, mikrokredit tashkilotlari va lombardlar uchun majburiy bo'lgan ichki nazorat qoidalarini tasdiqlaydi.

O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi Qonuni 52- moddasiga asosan Markaziy bank banklar uchun majburiy bo'lgan iqtisodiy normativlarni, shu jumladan:

- kapitalning monandlik koeffitsiyentini;
- bir qarz oluvchi yoki bir-biriga daxldor qarz oluvchilar guruhiga tavakkalchilikning eng ko'p miqdorini;
- yirik kredit tavakkalchilik va investitsiyalarning eng ko'p miqdorini;
- likvidlilik koeffitsiyentlarini;
- aktivlarni tasniflash va baholashga doir talablarni, shuningdek bunday tasniflar asosida bankning operatsiya xarajatlari jumlasiga kiritiladigan chegirmalardan shubhali va harakatsiz qarzlarga qarshi tashkil etiladigan zaxiralarni shakllantirishni;
- qarzlarga doir foizlarni hisoblab chiqarish va ularni bank daromadlari hisobvarag'iga kiritishga doir talablarni;
- ochiq valuta mavqei limitlarini belgilaydi.

Markaziy bank mikrokredit tashkilotlari va lombardlar uchun majburiy iqtisodiy normativlarni belgilaydi.

Markaziy bank iqtisodiy normativlarning o'zgarishi to'g'risida kamida bir oy oldin e'lon qiladi.

O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi Qonuni 53- moddasiga asosan Markaziy bankning iqtisodiy normativlarni bajarmagan banklarga turli choralar va sanksiyalar qo'llaydi.

Banklar va ularning filiallari iqtisodiy normativlarni belgilovchi banklarga oid qonun hujjatlarini buzgan taqdirda, Markaziy bank ustav

kapitalining eng kam miqdoridan 0,1 foizgacha jarima undirish yoxud ayrim operatsiyalarni o'tkazishni olti oygacha bo'lgan muddatga cheklab qo'yish huquqiga ega.

Agar yo'l qo'yilgan tartib buzilishlari yoki bank o'tkazayotgan operatsiyalar omonatchilar va kreditorlarning manfaatlariga aniq xavf tug'dirgan bo'lsa, Markaziy bank:

- banklardan ustav kapitali eng kam miqdorining bir foizidan oshmagan summada jarima undirishga;

- bankdan bankni moliyaviy sog'lomlashtirish, shu jumladan, aktivlar tuzilmasini o'zgartirish, bank xarajatlarini kamaytirish va aksiyadorlarga dividendlar to'lashni to'xtatish tadbirlarini ko'rishni, bank yoki uning filiali rahbarlarini, shu jumladan, bank kengashi rahbarlari va a'zolarini almashtirishni, bankni qayta tashkil etishni, filialni tugatishni talab qilishga;

- bank uchun iqtisodiy normativlarni olti oylik muddatgacha o'zgartirishga;

- bankning ayrim bank operatsiyalarini amalga oshirishini bir yilgacha bo'lgan muddatga, shuningdek filiallar ochishni ham shuncha muddatga taqiqlab qo'yishga;

- bankni moliyaviy sog'lomlashtirish yoki Markaziy bank ko'rsatmalarini bajarish uchun zarur bo'lgan davrda mansabdor shaxslar va aksiyadorlar ega bo'lgan barcha vakolatlarni vasiyga berib, bankka vasiylik qilish tartibini belgilash to'g'risida qaror qabul qilishga;

- bank operatsiyalarini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyani qaytarib olishga haqlidir.

Bank filiallari to'lovlarni o'z vaqtida o'tkazmagan va ularning vakillik hisobvaraqlari qoniqarsiz ahvolda bo'lgan hollarda Markaziy bank bank filiali ushbu harakat natijasida olgan daromadini qat'i tartibda undirib oladi, shuningdek shunday miqdorda jarima soladi.

Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish to'g'risidagi qonun hujjatlari banklar, mikrokredit tashkilotlari va lombardlar tomonidan buzilganligi aniqlangan taqdirda, Markaziy bank ularga nisbatan qonun hujjatlariga muvofiq choralar hamda sanksiyalar qo'llashga haqli.

Mikrokredit tashkilotlari, ularning filiallari, shuningdek, lombardlar tomonidan mikrokredit tashkilotlari va lombardlar to'g'risidagi qonun hujjatlari talablari, belgilangan iqtisodiy normativlar buzilgan taqdirda, Markaziy bank:

- mikrokredit tashkilotidan ustav fondining belgilangan eng kam miqdoridan bir foizgacha jarima undirishga;

- lombarddan belgilangan eng kam ish haqining ellik baravarigacha miqdorda jarima undirishga haqlidir.

- Banklarga, mikrokredit tashkilotlariga, lombardlarga va kredit byurolariga, shuningdek, qimmatli qog'ozlar blankalari ishlab chiqaruvchilarga nisbatan choralar hamda sanksiyalar qo'llash tartibi qonun hujjatlarida belgilanadi.

Amaldagi banklar ustav kapitalining miqdori 2010-yilning oxirigacha: tijorat banklari uchun - 10 mln. yevro ekvivaliyentidan; xususiy banklar uchun - 5 mln. yevro ekvivalentidan kam bo'lmasligi kerak.

Bank regulyativ kapitalining eng kam miqdori bank ustav kapitalining eng kam miqdoridan kam bo'lmasligi lozim.

Bunda bank regulyativ kapitalining miqdorini aniqlash uchun bank ustav kapitali eng kam miqdorining milliy valutadagi ekvivalenti valuta operatsiyalari bo'yicha buxgalteriya hisobi, statistik va boshqa hisobotlarni yuritish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan hisobot oyining oxirgi kuniga belgilangan valutar kursi bo'yicha aniqlanadi.

Banklar regulyativ kapitalning eng kam miqdoriga qo'yilgan talablarning bajarilishini ular Markaziy bankka ro'yxatga olingan kundan boshlab 1 yil mobaynida ta'minlashlari kerak.

Markaziy bank ayrim faoliyat yuritayotgan banklarga u tomonidan xavfsiz va ishonchli bo'lmagan bank faoliyatini yuzaga kelishiga olib kelishi mumkin bo'lgan qoniqarsiz moliyaviy holat, foydalilik prognozi, yuqori darajadagi moliyalash tavakkalchiligi va balansdan tashqari moddalar, shuningdek boshqa omillar mavjudligi aniqlanganda, ularga nisbatan regulyativ kapital miqdorini oshirish to'g'risida talablar qo'yishga haqli.

Har bir bankning regulyativ kapitali (kapital) uning yetarliligini aniqlash maqsadida mazkur Nizom talablariga muvofiq hisoblab chiqarilishi kerak.

Regulyativ kapital tarkibiga xavfsiz va ishonchli bo'lmagan bank faoliyatini yuzaga kelishiga olib kelishi mumkin bo'lgan shartlar (tashkil qilinadigan jamg'armalar/zaxiralardan belgilangan maqsadga muvofiq foydalanish, qarz majburiyatlarini chiqarish shartlari kabi va b.) bilan cheklangan kapital elementlari kiritilishi mumkin emas.

Kapitalga qo'shimcha element kiritish maqbulligi Markaziy bank tomonidan ko'rib chiqish uchun taqdim etilgan arizaga ko'ra har bir alohida holat bo'yicha belgilanadi. Markaziy bank ariza olingan kundan boshlab 30 kalendar kuni ichida uni belgilaydi va qabul qilingan qarorni yozma shaklda bankka taqdim etadi.

Regulyativ kapital I darajali kapital va II darajali kapitaldan tashkil topadi.

I darajali kapital regulyativ kapitalning 50 foizini yoki undan ko'pini tashkil qilishi kerak. II darajali kapital miqdori I darajali kapital miqdoridan oshib ketsa, kapitalning oshib ketgan summasi kapital hisob-kitobiga kiritilmaydi.

I darajali kapital quyidagilarni o'z ichiga oladi:

a) to'liq to'langan va muomalaga kiritilgan aksiyalar;
b) nokumulyativ muddatsiz imtiyozli aksiyalar. Bu aksiyalar: muayyan sotib olish sanasi va shartlariga ega emas; egasining xohishiga ko'ra sotib olinishi mumkin emas; bank aksiyadorlari umumiy yig'ilishi qaroriga muvofiq ularga doir dividendlar to'lanmasligi mumkin;

ular bo'yicha o'tgan davrdagi olinmagan dividendlar to'lanmaydi.

v) qo'shimcha kapital (kapitalning ortiqcha qismi) - oddiy va imtiyozli aksiyalar bozor narxining ularning nominal qiymatidan oshib ketishi;

g) taqsimlanmagan foyda:

kapital zaxiralar;

avvalgi yillarning taqsimlanmagan foydasi;

joriy yil zararlari.

d) aksiya egalari kamchiligining birlashgan korxonalar aksiyadorlik hisobvaraqlaridagi ulushi. Bu ulush sho'ba korxonalari hisobvaraqlari bank moliyaviy hisobotlarida birlashtirilganda va bank ulushi bunday korxonalar kapitalining 100 foizdan kam qismini tashkil qilganda vujudga keladi.

e) bank ustav kapitalining valuta qismiga ekvivalent bo'lgan valuta aktivlarini qayta baholash hisobiga shakllangan devalvatsiya zaxirasi.

Dividend stavkalari o'zgarib turuvchi imtiyozli aksiyalar 4.3-banddagi shartlar bajarilishidan qat'i nazar I darajali kapital hisob-kitobiga kiritilmaydi.

II darajali kapital quyidagilarni o'z ichiga oladi:

a) joriy yildagi sof foyda;

b) chegirmalardan so'ng tavakkalchilikni hisobga olgan holda hisoblab chiqarilgan aktivlar summasining 1,25 foizi va chegirmalardan so'ng I darajali 100 foizli kapitaldan oshmagan miqdordagi umumiy zaxiralar (I darajali kapital va aktivlardan chegirmalar quyida keltirilgan);

v) chegirmalardan so'ng I darajali 100 foizli kapitaldan oshmagan miqdorda aralash turdagi majburiyatlar (aksiyadorlik va qarz kapitali tavsiflarini o'z ichiga olgan vositalar). I darajali kapitalga kiritilmagan aralash turdagi majburiyatlar, jumladan imtiyozli aksiyalar, agarda ular quyidagi shartlarga javob bersalar, II darajali kapitalga kiritilishi mumkin:

- to'liq to'langanligi;
- garov bilan ta'minlanmaganligi;
- bank tugatilganda ularga doir talablar bank depozitorlari talablari qondirilgandan so'ng qondirilishi;
- aksiya egasining tashabbusi bilan va Markaziy bank ruxsatisiz to'lanmasligi;
- bankning barcha zaxiralarini qoplashi va bankni to'lovga qobiliyatsiz deb e'lon qilish huquqini bermasligi;
- agar bank oxirgi 3 chorak mobaynida foyda olmagan bo'lsa, emitent xohishiga ko'ra yoki oddiy va imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividendlar (foizlar) to'lash to'g'risidagi qaror qabul qilishda ushbu majburiyatlarga doir dividendlar (foizlar)ni to'lash muddati kechiktirilishi mumkinligi;

g) subordinar qarz, bu bankning qarz majburiyatlari shakli bo'lib, bank kapitalini aniqlash maqsadida hisob-kitoblardan so'ng I darajali kapitalning 50 foizidan oshmasligi kerak. II darajali kapitalga kiruvchi subordinar qarz to'lash muddati etib kelgunga qadar oxirgi 5 yil davomida yiliga 20 foizga kamayib borishi shart. II darajali kapital tarkibiga kiruvchi subordinar qarz quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- garov ta'minotiga ega bo'lmaslik;
- bank tugatilayotganda ushbu majburiyatlar bo'yicha talablar depozitorlar talablari qondirilganidan so'ng amalga oshirilishi;
- boshlang'ich to'lov muddati 5 yildan ortiq bo'lishi.

Kapitaldan chegirmalar kapital yetarliligi koeffitsiyentlari hisoblanguncha amalga oshirilishi kerak.

I darajali kapitaldan chegirmalar nomoddiy aktivlar, shu jumladan gudvillni o'z ichiga oladi.

Regulyativ kapitaldan birlashmagan xo‘jalik yurituvchi subyektlar kapitaliga barcha investitsiyalar summasi, shu jumladan, bunday xo‘jalik yurituvchi subyektlar kapitalini tashkil qiluvchi qarz majburiyatlari chegirib tashlanadi.

Regulyativ kapital (RK) Nizomda nazarda tutilgan chegirmalar ajratilgan holda I darajali kapital va II darajali kapitalning summasi sifatida aniqlanadi.

Tavakkalchilikni hisobga olgan holdagi aktivlarning umumiy summasi (TAUS) chegirmalar ajratilgan holda tavakkalchilikni hisobga olgan holdagi balans va balansdan tashqari aktivlar summasi sifatida aniqlanadi.

2015-yil 1-yanvardan boshlab tavakkalchilikni hisobga olgan holdagi aktivlarning umumiy summasi (TAUS) quyidagi tarzda hisoblanadi:

TAUS = Chegirmalar ajratilgan holda tavakkalchilikni hisobga olgan holdagi balans va balansdan tashqari aktivlar summasi + Operatsion tavakkalchiliklar summasi (OT) + Bozor tavakkalchiliklari summasi (BT);

OT = 10 X (Bankning oxirgi uch yildagi yalpi daromadining o‘rtacha summasi X 15%);

BT = 10 X (Ochiq valuta pozitsiyalarining jami miqdori X 10%);

Yalpi daromad = (foizli daromadlar - foizli xarajatlar) + boshqa daromadlar.

Regulyativ kapitalning tavakkalchilikni hisobga olgan holdagi aktivlarning umumiy summasiga nisbati 10 foizdan kam bo‘lmasligi kerak. Regulyativ kapitalning yetarlilik koeffitsiyenti K1 quyidagi tarzda hisoblanadi:

$$K1 = RK / TAUS.$$

2016 - yil 1-yanvardan boshlab K1 ning eng kichik darajasi 0,115 (11,5 foiz) miqdorida belgilanadi.

2019-yil 1-yanvardan boshlab banklar tavakkalchilikni hisobga olgan holdagi aktivlarning 3,0 foizi miqdoridagi kapitalni konservatsiya qilish buferini hisobga olgan holda K1 ning eng kichik darajasini 0,145 (14,5 foiz) miqdorida ta’minlashlari shart.

Kapitalni konservatsiya qilish buferi tavakkalchilikni hisobga olgan holdagi aktivlarning 3,0 foizi miqdoridagi qo‘shimcha zaxiradan iborat. Bunday zaxiradan maqsad banklar tomonidan moliyaviy va iqtisodiy qiyinchilik davrlarida zararlarni amortizatsiya qilish uchun

ishlatilishi mumkin bo'lgan kapital zaxirasining ta'minlanishini kafolatlash hisoblanadi.

I darajali kapitalning yetarlilik koeffitsiyenti $K2 = I$ darajali kapital/TAUS sifatida aniqlanadi. $K2$ ning eng kichik darajasi 0,05 (5 foiz)ga teng.

2016-yil 1-yanvardan boshlab $K2$ ning eng kichik darajasi 0,075 (7,5 foiz) miqdorida belgilanadi.

Kapitalning yetarlilik darajasi talablari bilan bir qatorda banklar nomoddiy aktivlar qiymati, shu jumladan, gudvill chegirib tashlangan holda I darajali kapitalning umumiy aktivlar summasiga nisbati sifatida aniqlanadigan leveraj koeffitsiyentiga rioya etishlari kerak:

$K3 = I$ darajali kapital / (Umumiy aktivlar - Nomoddiy aktivlar).

Leveraj koeffitsiyentining eng kichik darajasi 0,06 (6 foiz)ga teng.

Markaziy bank banklardan ularning faoliyatiga xos tavakkalchilik, iqtisodiy shart-sharoit va moliyaviy ahvolidan kelib chiqib kapital monandligining yanada yuqori koeffitsiyenti ta'minlanishini talab qilishi mumkin. Bunday tavakkalchiliklar muammoli kreditlarning katta hajmi, sof zararlar, aktivlarning yuqori darajada o'sishi, foiz stavkalari bo'yicha yuqori darajali tavakkalchilikning yuzaga kelishi yoki tavakkalli faoliyatga jalb qilinish kabilarni o'z ichiga oladi, biroq ular bilan cheklanib qolmaydi.

Soliqlar to'langandan so'ng foydadan kapitalni oshirishga yo'naltiriladigan ajratmalar me'yorlari leveraj koeffitsiyentidan kelib chiqqan holda qiyidagi miqdorlarda belgilanadi:

a) leveraj koeffitsiyenti 0,15 gacha bo'lganda (0,15 ham kiradi) - foydadan 30 foiz;

b) leveraj koeffitsiyenti 0,15 dan 0,30 gacha bo'lganda - foydadan 20 foiz;

v) leveraj koeffitsiyenti 0,30 va undan yuqori bo'lganda - foydadan 10 foiz.

Muddatlari ko'rsatilgan reja kapitalning yetarliligiga qo'yiladigan talablarda nomuvofiqlik yuzaga kelgan va uni tijorat bankning moliyaviy hisobotida aks ettirilgan paytdan boshlab 30 kun ichida Markaziy bankka ko'rib chiqish uchun taqdim etilishi kerak.

Likvidlilik me'yorlariga qo'yiladigan talablar.

Bank likvidligini samarali boshqarish aktivlar va passivlarni boshqarishni o'z ichiga olishi lozim. Likvidlikni boshqarishga bo'lgan talablar bank balansining aktiv va passiv qismlarini boshqarishni ta'minlashi lozim.

Bank rahbariyati bozor iqtisodiyoti davrida bankka mablag'larni jalb qilishning turli yo'llarini aniqlashi lozim. Bank likvidligini boshqarishni yo'lga qo'yishda quyidagi omillarni tahlil qilgan holda qarorlar qabul qilish kerak:

- joriy likvidlik holati;
- resurslarga bo'lgan talabning davriy o'zgarib turishi;
- resurslarga bo'lgan talablarning mo'ljallanayotgan o'zgarishlari;
- resurslar manbalari. Rahbariyat banklararo bozorda aktivlarni sotish va xarid qilishni yoki boshqa manbalarni tanlashi lozim;
- resurslarning qiymati;
- aktivlarning sifati. Barcha bank rahbarlariga ma'lumki, aktivlarning sifati bank likvidligiga ta'sir qiladi. Muammoli kreditlar, ya'ni muddati o'tgan foyda keltirmayotgan kreditlar va pul mablag'lari harakatining kamligi bank likvidligiga ta'sir ko'rsatadi;
- resurslarning jamlanganligi. Masalan, bankning davlatning va yirik korxonalarning depozitlariga haddan ortiq qaramligi bankning likvidlik tavakkalchiligining oshishiga sabab bo'ladi. Chunki ushbu depozitlar har xil budjet to'lovlari yoki ish haqi to'lash uchun har qanday vaqtda qaytarib olinishi mumkin;
- bankning kapitali va foydaliligini hisobga olgan holdagi bankning umumiy moliyaviy holati. Bankning moliyaviy holati yomon bo'lsa, talab qilinayotgan vositalarni yo'l qo'yib bo'lmaydigan yuqori narxlarda olishi yoki banklararo bozorga kira olmasligi mumkin. Vositalardan foydalanishning imkoni bo'lsa-da, qarz beruvchi DQO yoki depozit singari yuqori likvidli yoki oson sotiluvchan ta'minot berilishini talab qiladi. Bank esa bunga yo'l qo'ya olmaydi;
- balansdan tashqari majburiyatlar va shartnomalar, jumladan, ishlatilmayotgan kredit liniyalari, akkreditivlar, qimmatbaho qog'ozlar va valutani sotib olish uchun tuzilgan kelishuvlar.

Mablag'larni joylashtirish haqidagi qarorlarga juda ko'p, ba'zan bir-biriga zid omillar ta'sir etadi. Masalan, agar rahbariyat naqd pul kabi yuqori likvidli yirik aktivlarga ega bo'lishni istasa, u joriy daromaddan voz kechadi. Banklararo bozorda ancha arzon resurslarni olish imkoniyati mavjud bo'la turib, likvidlikka bo'lgan talabni qondirish maqsadida yuqori likvidli DQOlarni sotish ham daromad olmaslikka sabab bo'lishi mumkin.

Banklar ko'p usullar bilan resurslarni ko'paytirishi mumkin: doimiy ravishda depozitlarni jalb qilish, banklararo yoki Markaziy bank kreditlarini olish kabi usullar orqali. Jalb qilingan mablag'lar narxlar-

ning raqobatlilikligi va majburiyatlarni qaytarish muddati aktivlarni qaytarish muddatiga mos kelishi kerak.

Aktivlar va majburiyatlarni qaytarish muddatlarining mos kelmasligi likvidlik xatarining asosiy manbai hisoblanadi. Likvidlikni samarali boshqarish deganda, banklar bu nomutanosibliklarni anglagan holda mavjud xatarni kamaytirish uchun yetarli choralarni ko'rish yo'li bilan likvidlilik pozitsiyasini mustahkamlashni tushunishi kerak.

Bankning likvidlilik pozitsiyasi birinchi navbatda uning resurslar bazasi barqarorligiga bog'liq.

Turli vositalar orqali resurslarni jalb qilishning barqarorligini aniqlashda birinchi galda resurslarning manbalarini ko'rib chiqish kerak. Turli passiv toifalar darajalarining barqarorligiga bog'liq holda ba'zi umumlashtirishlarga yo'l qo'yilishi mumkinligiga qaramasdan (har qanday vaqtda ancha yuqori stavkalarga intilib, bankdan chiqib ketishi mumkin bo'lgan yirik depozit sertifikatlariga nisbatan jamg'arma hisobvaraqlari ancha ishonchlidir, joriy depozitlarga nisbatan uzoq muddatli depozitlar ancha barqarordir) resurs manbai turi muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Masalan, uzoq muddatli kredit olgan bank aksiyadorlari yoki qarz oluvchilariga tegishli bo'lgan yirik depozitlar odatda raqiblarning biroz yuqori foiz stavkalari bo'yicha takliflaridan so'ng bankdan chiqib ketishi tendensiyasiga ega bo'lmaydi.

Aktivlarni sotish bilan bir qatorda naqd pulning tezda ortishiga ehtiyoj sezgan bank kreditlar uchun banklararo bozorga murojaat qilishi mumkin. Bankning ushbu bozordan kredit olish imkoniyatlari bir nechta omillar bilan birgalikda bankning moliyaviy holatiga, kapitalning yetarliligiga, bozorning fikrini bilgan holda yuqori likvidli garovning mavjudlilikiga, bozorning likvidlilikiga va umumiy makroiqtisodiy ahvolga bog'liqdir.

Banklararo kreditlar bozori resurslarning muhim va yirik manbai bo'lib hisoblanadi. Ushbu bozorda operatsiyalar quyidagi muommolarni hal etish uchun xizmat qilishi mumkin;

- tijorat banklari vakillik hisobvaraqlaridagi zaxiralarning taqchilligini qoplash va uni talab darajasiga yetkazish;

- mo'ljallanayotgan uzoq muddatli kreditlash ehtiyoji vujudga kelguncha yoki yirik depozitni qaytarish talabi bildirilguncha resurslarni samarali joylashtirish (shu jumladan, kamida bir kunlik muddatga) uchun sharoit yaratish - Markaziy bankdan olingan kreditlarni qaytarish.

Banklararo bozor ishtirokchilari boshqa har qanday ishtirokchiga ortiqcha zaxirani qarzga berishi (olishi) mumkin. Banklararo bozordagi

operatsiyalar qarz oluvchi yoki qarz beruvchi istak bildirganda boshqa banklarga resurslar sotish yoki sotib olish taklifi bilan murojaat qilib, amalga oshirilishi mumkin.

Operatsiya tashabbuskori birinchi bo'lib bildirilgan taklifni qabul qilish majburiyatini o'z zimmasiga olmaydi. Bundan tashqari u ancha ma'qul narx (foiz stavkasi)da muqobil taklif kiritishi mumkin.

Operatsiya shartlari bo'yicha og'zaki yoki yozma ravishda kelishuvga erishilgach, qarz beruvchi bank shu zahoti o'z vakillik hisobvarag'idagi resurslarni qarz oluvchi bankning vakillik hisobvarag'iga o'tkazib berishi kerak.

Banklararo kreditlarining muddati 1 kundan bir necha oygacha davom etishi mumkin. Foiz stavkalari kontr agent banklar o'rtasidagi bitim asosida Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi yoki DQOlari bo'yicha stavkalarni asos qilib olgan holda belgilanishi kerak.

Ta'minotga ega bo'lmagan banklararo kredit bitimlarini tuzganda bir qarz oluvchiga bo'lgan qarz me'yorlariga amal qilish kerak. Faqatgina overnayt operatsiyalari bundan mustasno, ular bo'yicha limit chegarasi bank kapitalining 25% atrofida o'rnatiladi.

Banklararo kreditlarning ta'minoti sifatida DQOlari kabi yuqori likvidli va oson sotiluvchi qimmatli qog'ozlar qabul qilinishi mumkin. Ta'minot sifatida taqdim etilgan qimmatli qog'ozlar hisobi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda yuritiladi.

Repo operatsiyalarida qo'llaniluvchi qimmatli qog'ozlar oson sotiluvchi va likvid vositalar, ya'ni DQOlari ko'rinishida bo'lishi kerak. Agar banklar boshqa qimmatli qog'ozlarni afzal deb bilsa, u holda qarz beruvchi tomon ularning yuqori likvidlik talablariga javob berishiga ishonch hosil qilishi va ularni o'zlarida saqlanishini ta'minlashi kerak. Bundan tashqari tomonlar qimmatli qog'ozlarni uchinchi tomonda saqlash haqida kelishib olishlari mumkin.

Repo operatsiyalari Markaziy bank talablariga rioya qilgan holda amalga oshirilishi lozim. Kelishuvda har bir tomonning huquq va majburiyatlari ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Kredit beruvchi tomon qimmatli qog'ozlarning to'lov muddatiga qarab garov qiymatining kredit qiymatidan kamida 10% foizga yuqori bo'lishini ta'minlashi kerak. To'lov muddati qancha yaqin bo'lsa, marja shunchalik katta bo'lishi zarur.

Ta'minot sifatida DQOlaridan foydalanilgan holda garov qiymatini, joriy diskont asosida aniqlash to'g'riroq bo'ladi. Kuponli qimmatli

qog'ozlar qiymati ularning bozor narxi hamda hisoblangan foizlar miqdorida aniqlanadi.

Hozirgi vaqtda garov turi bo'yicha ma'lum cheklovlar o'rnatilmagan bo'lsa-da, banklar bozorda kotirovka qilinmaydigan qimmatli hokazolar va asosiy vositalar kabi garovning nolikvid shakllarini qo'llashda o'zlarining zimmasidagi xatarni anglashlari lozim. Qimmatli qog'ozlar bozori rivojlanishining cheklanganligi va likvidligi korxonalar aksiyalarini garov sifatida qo'llanilishiga imkon bermaydi. Shu tufayli, davlat qimmatli qog'ozlar garovi asosida berilgan kredit "ta'minlangan" bitim deb hisoblanmaydi.

Barcha tijorat banklari joriy likvidlik me'yorlarini bajarishlari lozim, ular joriy aktivlarning (to'lov muddati 30 kungacha bo'lgan barcha likvidlik aktivlari, bir marta bo'lsa ham muddati uzaytirilgan va yoki avval berilgan ssudalarni to'lash uchun, shuningdek qaytarish muddati o'tib ketgan kreditlar bundan istisno) talab qilib olinguncha va ijro etish muddati 30 kungacha bo'lgan majburiyatlar summasiga nisbati orqali aniqlanadi. Ushbu ko'rsatkich 30% dan kam bo'lmasligi kerak.

Bank likvidligini tahlil qiluvchi davr (oylik, choraklik, yillik) mobaynida o'zgarishlar tendensiyasiga ahamiyat berishi va o'zgarishlar ahamiyatini hamda xarakterini o'tgan davrlarga nisbatan baholashi, resurslar jalb qilishning o'tgan va joriy strategiyalarini baholashi, shuningdek imkoni bo'lsa, o'xshash banklar bilan taqqoslanishi lozim.

Likvidlik koeffitsiyentlari o'z-o'zidan likvidlikning yetarliligi bo'yicha aniq ma'lumot bermaydi, ularga umumiy bahoning bir qismi sifatida qarash kerak. Quyida likvidlik koeffitsiyentlari bo'yicha misollar keltirilgan;

Likvid aktivlar (zaxiraning ortiqcha qismi, erkin ayirboshlanadigan valuta, DQOlari, boshqa banklardagi vakillik hisobvaraqlari) / jami aktivlar;

Doimiy bo'lmagan majburiyatlar (ma'lum manbalardan olingan yirik depozitlar/qarzlar) / jami aktivlar.

Likvid aktivlar/Doimiy bo'lmagan majburiyatlar.

Barcha yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlar quyidagi ma'lumotni aks ettiradi - ushbu ko'rsatkichlarning pasayishi bankning resurslarning barqaror bo'lmagan manbalarga tayanganligi yoki bank portfelidagi yuqori likvidli aktivlar ulushining kamayganligini anglatadi.

Kreditlar/Depozitlar - depozitlar, ayniqsa, mayda omonatchilarga tegishli qismi odatda resurslarning barqaror manbaidir. Ko'rsatkichning juda yuqori qiymati (80 foizdan ortiq) va/yoki o'sishi muammolarning

dastlabki belgilaridanoq bankdan chiqib ketadigan barqarorligi pastroq resurslar manbalariga bo'lgan bank ishonchini bildiradi.

Garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar/jami qimmatli qog'ozlar - garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar umumiy ko'rsatkichi bo'lib, u likvidlikka tezkor talablarni qoplash uchun qo'llanila olmaydi.

Bank rahbariyati joriy likvidlikdan tashqari o'zining likvidlik ko'rsatkichlari to'plamini ishlab chiqishi va undan foydalanishi mumkin. Mazkur ko'rsatkichlar mazmunli bo'lishi va har doim bankning moliyaviy holatini baholovchi boshqa ma'lumotlar bilan birgalikda baholanishi lozim.

2015-yil 1-yanvardan boshlab barcha banklar likvidlikni qoplash me'yorini ta'minlashlari shart bo'lib, ushbu me'yor likvid aktivlarning talab qilib olinguncha va bajarish muddati 30 kungacha bo'lgan majburiyatlar summasiga nisbati sifatida aniqlanadi. Likvidlikni qoplash me'yori 100 foizdan kam bo'lmasligi lozim.

2018-yil 1-yanvardan boshlab barcha banklar 100 foizdan kam bo'lmagan miqdorda sof barqaror moliyalashtirish me'yorini ta'minlashlari shart bo'lib, ushbu me'yor quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{Sof barqaror moliyalashtirish me'yori} = \frac{\text{Barqaror moliyalashtirishning mavjud summasi}}{\text{Barqaror moliyalashtirishning zarur \% summasi}} \geq 100$$

– Barqaror moliyalashtirishning mavjud summasiga quyidagilar kiradi:

– bank kapitali summasi;

– bankning amaldagi so'ndirish muddati 365 kun va undan ortiq bo'lgan majburiyatlari;

– so'ndirish muddati bo'lmagan va (yoki) so'ndirish muddati 365 kundan kam bo'lgan boshqa depozitlar hamda qarz mablag'lari summasining 30 foizi.

Barqaror moliyalashtirishning zarur summasiga quyidagilar kiradi:

– bankning so'ndirishgacha 365 kun va undan ortiq muddat qolgan barcha aktivlari;

– suda ko'rib chiqilayotgan va (yoki) belgilangan tartibda undirilmagan aktivlar;

– so'ndirish muddati 365 kundan kam bo'lgan boshqa aktivlar summasining 30 foizi, likvid aktivlar bundan mustasno.

8.2. Kreditlash faoliyatini tartibga soluvchi me'yorlar

Bir qarzdor yoki o'zaro daxldor qarzdorlar guruhiga to'g'ri keluvchi tavakkalchilikning eng yuqori darajasi 1-darajali bank kapitalining ushbu Nizomda ko'rsatilgan hollardan tashqari 25 foizidan oshmasligi kerak.

Ishonchli kreditlar uchun tavakkalchilikning eng yuqori darajasi 1-bosqichli bank kapitalining 5 foizidan oshmasligi zarur.

Bankning barcha yirik kreditlarining umumiy hajmi 1-bosqichli bank kapitalidan 8 martadan ortiq oshib ketishi mumkin emas.

Har bir bank lizing xizmatlarini ko'rsatayotganda lizing oluvchi lizing obyektidan foydalanish shartlarini bajarishi va undan maqsadli foydalanilishi ustidan lizing shartnomasi shartlari va qonun hujjatlari talablariga muvofiq nazoratni amalga oshiradi.

Banklar ko'rsatayotgan lizing xizmatlarining umumiy summasi (avializing bundan mustasno) birinchi darajali bank kapitalining 25 foizidan oshmasligi kerak;

- qimmatbaho qog'ozlarning va kafolatlarning bozor qiymati kreditlarni 125 foizga qoplay oladigan bo'lib, davlat qimmatbaho qog'ozlari, O'zbekiston Respublikasi Hukumatining kafolati yoki boshqa majburiyatlari bilan ta'minlangan kreditlar;

- bank tomonidan O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi mablag'lari hisobiga qayta moliyalashtirilgan kreditlar;

Agar kredit depozitlar bilan ta'minlangan bo'lsa, u holda depozit kreditni ta'minlash uchun maxsus mo'ljallangan hisobvaraqqa kiritilishi hamda kredit shartnomasi yoki boshqa qo'llaniladigan bitimda bank depozitini qarz to'lanmagan holda ishlatishi mumkin ekanligi shart qilib qo'yilishi lozim. Bank kreditini to'lash muddati etib kelgunga qadar garovga olingan depozitdan mablag'larni olishga yo'l qo'ymaslik maqsadida zarur choralarni ko'rishi va nazorat o'rnatishi kerak.

Agar depozit chet el valutasida kiritilgan bo'lsa, bu valutaning qiymati kreditning to'lanmagan holdagi summasining kamida 125 foizini tashkil etishi lozim. Depozit valutasida Markaziy bankning kursi bo'yicha erkin ayirboshlanadigan valuta bo'lishi hamda depozit har haftada ikki marta qayta baholanishi lozim.

Tijorat banklari qimmatli qog'ozlarni xarid qilish (davlat qimmatli qog'ozlari bundan mustasno) va yuridik shaxslarning ustav kapitalida ulushli ishtirok etishda quyidagilarga rioya etishlari shart:

a) bankning muayyan yuridik shaxs ustav kapitaliga, shuningdek ushbu yuridik shaxsning boshqa qimmatli qog'ozlariga kiritgan investitsiyalari miqdori birinchi darajali bank regulyativ kapitalining 15 foizidan oshmasligi kerak;

b) bankning yuridik shaxslar ustav kapitaliga va boshqa qimmatli qog'ozlarga kiritgan investitsiyalari miqdori birinchi darajali bank regulyativ kapitalining 50 foizidan oshmasligi kerak;

v) oldi-sotdi uchun qimmatli qog'ozlarga kiritilgan bank investitsiyalari miqdori birinchi darajali bank regulyativ kapitalining 25 foizidan oshmasligi kerak.

Tijorat bankining boshqa banklarning ustav kapitalida ishtirok etishi (chet el kapitali ishtirokidagi banklar va sho'ba banklarini tashkil etish hollari bundan mustasno), shuningdek tijorat bankining o'z ustav kapitalining o'n yoki undan ortiq foiz ulushiga ega bo'lgan yuridik shaxsning ustav kapitalida ishtirok etishi taqiqlanadi.

Tijorat banki bevosita yoki bilvosita (sho'ba korxonalar orqali) boshqa yuridik shaxs ustav kapitalining 26 foizidan ortiq qismiga egalik qila olmaydi, biroq quyidagi holatlar bundan mustasno:

a) banklarning sug'urta va lizing tashkilotlari ustav kapitalidagi ishtiroki;

b) banklarning nobank kredit tashkilotlari ustav kapitalida, shuningdek, moliyaviy bozor infratuzilmasining bir qismi bo'lgan yoki banklarga axborot va maslahat xizmatlari ko'rsatadigan yuridik shaxslar ustav kapitalidagi ishtiroki;

v) banklarning qimmatli qog'ozlar bozorida professional faoliyat yuritadigan yuridik shaxslar (tijorat banklarining ustav kapitalidagi ishtiroki bundan mustasno) ustav kapitalidagi ishtiroki;

g) xususiylashtirilayotgan korxonalar aksiyalarining 50 foizgacha miqdorini o'rnatilgan tartibda birlamchi bozordan xarid qilishdagi ishtiroki;

d) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 18-noyabr-dagi "Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-4053-sonli Farmoniga muvofiq auksion va tanlov savdolarida tijorat banklariga mulk sifatida sotib olingan yoki O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 19-noyabrdagi F-4010-sonli Farmoyishi bilan tasdiqlangan "Auksion va tanlov savdolarida iqtisodiy nochor korxonalarni tijorat banklariga sotish tartibi"ga muvofiq xo'jalik sudlari hal qiluv qarorlariga asosan likvidatsion qiymati bo'yicha kreditor bank balansiga olingan bankrot

ishlab chiqarish korxonalari mulklari negizida tashkil etilgan korxonalar hamda bank investitsiyalarini boshqarish uchun ta'sis etiladigan boshqaruv kompaniyalari ustav kapitalidagi ishtiroki.

Tijorat banklari muayyan yuridik shaxs ustav kapitalining 26 foizidan ortiq ulushini sotib olishda yoki bankning bevosita yoki bilvosita mazkur yuridik shaxs faoliyatiga katta ta'sir ko'rsatish imkonini beruvchi shartnoma tuzishda, Markaziy bankka yozma xabar berishlari shart.

Tijorat banklariga, emitent - aksiyadorlik jamiyatlari bilan ushbu jamiyat aksiyalari bo'yicha "repo" bitimlarini amalga oshirish ta'qiq-lanadi.

Agar tijorat bankining investitsiya qilingan yoki investitsiya qilinishi rejalashtirilayotgan mablag'lari miqdori yoki emitent faoliyati tijorat banki omonatchilari, kreditorlari va aksiyadorlari manfaatlariga zarar yetkazishi mumkinligi yoki investitsiyalarni boshqarishda tijorat bankining tajribasi yetarli emasligi aniqlansa, Markaziy bank har qanday yuridik shaxsning ustav kapitali yoki qimmatli qog'ozlariga tijorat banki tomonidan kiritiladigan investitsiyalar miqdoriga qo'shimcha cheklovlar belgilash huquqiga ega.

Garov huquqini amalga oshirish natijasida olingan qimmatli qog'ozlar bank tomonidan 2 oy muddat ichida sotilishi shart.

Qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni tartibga soluvchi me'yorlar.

Tijorat banklari investitsiya siyosatida qimmatli qog'ozlar emitenti bo'lgan yoki bank ustav kapitalida ishtirokchi bo'lgan yuridik shaxs-larning moliyaviy ahvolini, boshqaruv tajribasini hamda qimmatli qog'ozlarning sifatini baholash mezonlari va uslublari aks ettirilishi shart. Investitsiya siyosatida, shuningdek bank aktivlarini qimmatli qog'ozlarga yo'naltirish shartlari belgilanishi lozim.

Banklar qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar bo'yicha nazoratni amalga oshirish uchun emitent to'g'risida yetarli ma'lumotga ega bo'lishi lozim.

Qimmatli qog'ozlar portfeli to'g'risidagi ichki hisobotlar qimmatli qog'ozlar turlari va tiplari bo'yicha bo'linishi, sifat reytingi, nominal va bozor qiymatini, xarid qilish va sotish sanasini, foiz stavkalarini, chegirmalarni, olingan dividendlarni (foizlarni), oldi-sotdi bitimlari bo'yicha olingan foyda to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olishi lozim.

Bankning turli bo'linmalari o'rtasida majburiyatlarning mutanosib taqsimlanishi, shuningdek suiiste'molchilikning oldini olish uchun banklar tegishli ichki nazoratni amalga oshirishi zarur. Mazkur ichki nazorat quyidagilarni o'z ichiga olishi lozim:

a) qimmatli qog'ozlarni xarid qilish yoki sotishni rasmiylashtirish bo'yicha hujjatlarni qabul qiluvchi, qayta ishlovchi xodimlar buxgalteriya operatsiyalarini amalga oshirmasligi, pul mablag'larini qabul qilmasligi, buxgalteriya o'tkazmalarini taqqoslash yoki tasdiqlash imkoniyatiga ega bo'lmasligi;

b) buxgalteriya operatsiyalarini tayyorlash va amalga oshirishga mas'ul bo'lgan shaxslar qimmatli qog'ozlarni xarid qilish yoki sotishni rasmiylashtirish bo'yicha hujjatlarni qabul qilmasliklari yoki tasdiqlash maqsadida bitim natijalarini taqqoslash imkoniyatiga ega bo'lmasligi;

v) barcha operatsiyalar hujjatlar bilan tasdiqlanishi hamda buxgalteriya yozuvlari va birlamchi hujjatlar bilan taqqoslanishi;

g) agar, bank brokerlik faoliyatini bajarsa, u holda bank har bir mijoz uchun hisobvaraqlar ochishi va mijozning qimmatli qog'ozlari bilan amalga oshiriladigan barcha operatsiyalar bo'yicha qimmatli qog'ozlarning turlari, operatsiyalar sanasi, xarid qilingan/sotilgan qimmatli qog'ozlar narxi va miqdori ko'rsatilgan holda yozuvlar olib borishi lozim.

Qimmatli qog'ozlar bilan ishlashni tashkil etishda qimmatli qog'ozlar emitenti anketasining ushbu Nizomga ilova etilgan namunaviy shaklidan foydalanish tavsiya etiladi.

Bankka daxldor shaxslar bilan operatsiyalarni tartibga soluvchi me'yorlar.

Bankka daxldor shaxslarga beriladigan bitta kreditning umumiy hajmi bir yoki o'zaro daxldor qarz oluvchilar guruhiga beriladigan bitta kredit tavakkalchiligining maksimal miqdoriga nisbatan tartibga solinadi.

Bankning barcha daxldor shaxslarga bergan kreditlarining umumiy summasi bankning birinchi darajali (asosiy) kapitalining 100 foizidan oshmasligi kerak.

Ushbu talablarga muvofiq bankka daxldor shaxslarga beriladigan kredit summasini aniqlashda quyidagilar hisobga olinadi:

– kreditning asosiy summasi (ssudalar, kafolatlar, akkreditivlar, faktoring va lizing operatsiyalari, balansdan tashqari majburiyatlar va hisoblangan foizlarni qo'shgan holda);

– mablagʻlarni berish boʻyicha har qanday huquqiy asoslangan majburiyatnoma,

– overdraftlar (bankka daxldor boʻlgan shaxsning depozit hisobvaraqlaridagi debitorlik qoldigʻi);

– qarzdorni toʻlov boʻyicha majburiyati bankrot deb deb eʼlon qilinishi natijasida bekor qilingan holatdan tashqari hisobdan chiqarilgan (“umidsiz” deb tavsiflangan) barcha summalar.

Ushbu tartibda koʻzda tutilgan maqsadda bankka daxldor shaxslarga beriladigan kredit hajmini aniqlashda quyidagilar hisobga olinmaydi:

– boshqa banklarga regress (qaytib sotib olish majburiyati) huquqisiz sotilgan kreditlardagi ishtiroki uchun olingan foyda;

– bank tomonidan yuridik shaxs hisoblangan daxldor shaxs aksiyalariga qoʻyilgan summa;

Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan alohida cheklovlar belgilanishi mumkin boʻlgan, odatda qoʻllaniladigan vakillik munosabatlari doirasida joylashtirilgan bankning unga daxldor hisoblangan boshqa bankdagi depozit mablagʻlari;

Daxldor shaxsga yoki berilayotgan paytida uning nomidan faoliyat koʻrsatuvchi shaxsga beriladigan har qanday kredit, garov sifatida Oʻzbekiston Respublikasi hukumati tomonidan chiqarilgan xazina veksellari qoʻyilganda kreditning 125% miqdorida yoki boshqa garov vositasi qoʻyilganda kreditning 130% miqdorida bozor bahosidagi garov bilan taʼminlanishi shart;

Agar garov qiymati yuqoridagi talablarga javob bermasa, garov oʻzgartirilishi yoki nizom talablariga mos keladigan qiymatdagi garov bilan toʻldirilishi kerak.

Bank kafolati kafilliklarini tartibga soluvchi meʼyorlar.

Oʻzbekiston Respublikasining banklarga oid qonun hujjatlariga, shu jumladan, Markaziy bank tomonidan oʻrnatilgan iqtisodiy meʼyorlarga rioya etmayotgan hamda kredit portfelida 6 foiz va undan yuqori miqdordagi toʻlov muddati oʻtgan yoki muammoli aktivlari mavjud boʻlgan tijorat banklari tomonidan kafolat berish taqiqlanadi.

Tijorat banklari tomonidan berilgan jami kafolat va prinsipal tomonidan qoplanmagan benefitsarga toʻlab berilgan mablagʻlar summalarining yigʻindisi birinchi darajali bank kapitalining 25 foizidan oshmasligi kerak.

• Kafolat olish uchun prinsipal quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- zarar ko‘rib ishlamayotgan bo‘lishi hamda noliqvid balansga ega bo‘lmasligi;
- muddati o‘tkazib yuborilgan kreditorlik qarzlarning mavjud bo‘lmasligi;
- oxirgi uch moliyaviy yil natijalari bo‘yicha ijobiy auditorlik xulosasiga ega bo‘lishi;
- ijobiy kredit tarixiga ega bo‘lishi.

BAHS-MUNOZARA YOKI NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. O‘zbekistonda bank nazoratini takomillashtirish yo‘nalishlari.
2. Bank ishida risklar.
3. Kapital yetarliligi, kredit risklarini boshqarish.
4. Bozor risklarini va boshqa risklarni boshqarish.
5. Ichki audit. Axborot to‘plash va uni tahlil qilish.
6. Doimiy bank nazoratining uslublari.
7. Masofadan turib nazorat qilish.
8. Birlashgan holda nazorat qilish.
9. Xorijiy auditorlardan foydalanish.
10. Nazorat bo‘yicha axborotning sir saqlanish asoslari.
11. Nazorat bo‘limi xodimlari vakolati

TIJORAT BANKLARI FAOLIYATINI TARTIBGA SOLISH VA NAZORATIGA OID ATAMA VA IBORALARNING IZOHLI LUG‘ATI

A

Aktiv to‘lov balansi – to‘lov balansida tushumlar summasi to‘lovlar summasidan ortiq bo‘ladi.

Alohida masalalar yuzasidan inspeksiya qilish (tekshirish) - bank va (yoki) uning filiallarida ayrim bank operatsiyalarini inspeksiya qilish (tekshirish)ni ko‘zda tutuvchi nazorat turi.

B

Bank talablari – bank oldidagi barcha majburiyatlar.

Bazel qo‘mitasi talablari – bank tizimining barqaror amal qilishi hamda o‘z majburiyatlarini bajara olishini ta‘minlash uchun o‘rnatilgan xalqaro me‘yorlar majmui bo‘lib, u kapitalning etarlilik darajasini, banklarni nazorat qilish jarayoniga hamda bozor intizomiga qo‘yilgan talablarni ifodalaydi.

Bank aktivlari – banklarning asosiy faoliyatini amalga oshirishda foydalanuvchi turli moddiy va moliyaviy resurslar majmui. Ular asosan bank kreditlari, asosiy vositalari, sotib olgan qimmatli qog‘ozlari, investitsiyalari, valuta ko‘rinishida bo‘ladi.

Bank depozitlari – jismoniy va yuridik shaxslarning bank muassasalariga ma‘lum muddatga va muddatsiz omonat shaklida qo‘yilgan bo‘sh pul mablag‘lari.

Bank kapitalining yetarlilik darajasi – bu jami kapitalning riskka tortilgan aktivlarga nisbati bo‘lib, u xalqaro Bazel kelishuviga ko‘ra kamida 8% ni tashkil etishi kerak.

Bank krediti – eksport va importni kreditlashda ssuda formasida namoyon bo‘ladi va u tovarlar, tovar hujjatlari, veksellarni hamda trattani garovga olgan holda beriladi. Ba‘zan banklar o‘zlariga chambarchas aloqada bo‘lgan yirik eksportyor-firmalarga blankli kredit, ya’ni rasmiy ta’minlanmagan kreditlar berishadi.

Bank tizimining likvidligi – bankning o‘z majburiyatlarini vaqtida va so‘zsiz bajara olish imkoniyati.

Banklar likvidligi – banklar aktivlarining qisqa muddat ichida pulga aylanish qobiliyati. Likvidlik bank majburiyatlarini bajarish va aktivlar o‘rishini moliyalash bilan birgalikda depozitlar va qarz mablag‘lari darajasining pasayishini samarali boshqarishni ham bildiradi.

Banklar reytingi – banklarning moliyaviy ko‘rsatkichlar va bank balansi ma’lumotlarini taqqoslashga asoslangan banklar faoliyatini baholash tizimidir.

Banklarning kredit portfeli – tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlarning umumiy jamlanmasi. Ular quyidagicha tasniflanadi: a) yaxshi; b) standart; v) substandart; g) shubhali; d) umidsiz. Tijorat banklariga ma’lum sanaga ssuda hisobvaraqlarida qolgan pul mablag‘lari majmuasi (qoldig‘i).

Bank-moliya tizimining barqarorligi – banklarning va boshqa moliya muassasalarining o‘z majburiyatlari yuzasidan talablarga to‘la javob bera olishi. Bu likvidlik, kapitalning yetarliligi, aktivlar sifati, rentabellik ko‘rsatkichlari orqali aniqlanadi.

Bankrot – xo‘jalik sudi tomonidan e’tirof etilgan, qarzdorning pul majburiyatlari bo‘yicha kreditorlar talablarini to‘la hajmda qondirishga yoki majburiy to‘lovlar bo‘yicha o‘z majburiyatini bajarishga qodir emasligi.

Barqarorlik – narsa va hodisalarning amal qilishi va rivojlanishdagi o‘ziga xos muayyanlik holati.

Biznes – foyda olishga qaratilgan (ehtiyoj va muhtojlikni qondirish natijasida) tadbirkorlik faoliyatini anglatadi.

Bozor konyunkturasi – muayyan vaqt mobaynida tovarlar bozorining holatini tavsiflovchi vaqtinchalik iqtisodiy vaziyat bo‘lib, quyidagi belgilar orqali aniqlanadi: ichki va tashqi savdodagi o‘zgarishlar; ishlab chiqarish va qurilish dinamikasi; tovar zaxiralari harakati; narxlar dinamikasi va boshqalar.

Budjet defitsiti – budjet xarajatlarining budjet daromadlaridan oshib ketishi natijasida vujudga kelgan taqchillik.

V

Vaqtinchalik usul – to‘lov balansi defitsitini chet el kapitalini, ya’ni tadbirkorlik va ssuda kapitallarini kiritish yo‘li bilan qoplashga aytiladi.

Valuta bozorlari – bu talab va taklif asosida turli xil valutarlar oldi-sotdi qilinadigan rasmiy markazlardir.

Valuta bozorlaridagi operatsiyalar – tashqi savdo bo‘yicha xalqaro hisob-kitoblar, xalqaro turizm, kapitallar va kreditlarning davlatlararo harakati va chet el valutasini oldi-sotdi qilish bilan bog‘liq boshqa hisob-kitob operatsiyalari hisoblanadi.

Valuta intervensiyasi – Markaziy bank tomonidan milliy valuta kursiga ta’sir etish maqsadida chet el valutani sotish va sotib olish operatsiyalaridir.

Valuta kursi – valuta bozoridagi chet el valutasiga ega bo‘lgan talab va taklifdan kelib chiqadi.

Valuta qamali – xalqaro tashkilotlar yoki ayrim mamlakatlar guruhi tomonidan ba’zi bir mamlakatlarga nisbatan valuta tushumlarining kelish jarayonida to‘sqinlik qilish tushuniladi.

Valuta munosabatlari – valutaning jahon oborotidagi harakati natijasida vujudga keladigan pul munosabatidir.

Valuta operatsiyalari – chet el valutarlari va valutaviy qimmatliklarga mulk huquqining almashinishi bilan bog‘liq operatsiyalarga aytiladi.

Valuta rezervlarini diversifikatsiya qilish – bir vaqtning o‘zida 1 necha etakchi erkin almashinadigan valutilarda chet el valuta rezervlarini tashkil qilish - valuta rezervlarini diversifikatsiya qilish deyiladi.

Valuta riski – valuta kurslarining o‘zgarishi natijasida yuzaga keladigan zarar ko‘rish xavfi tushuniladi.

Valuta siyosati – bu xalqaro valuta munosabatlari sohasida amalga oshiriladigan tadbirlar yig‘indisidir.

Valuta tizimi – valuta munosabatini tashkil qilishning davlat huquqi shakli.

Valutaviy inqiroz – xalqaro valuta munosabatlarida yuzaga keladigan keskin ziddiyatlarga aytiladi.

Valutaning kurs rejimi – birinchidan, agar milliy valutaning kursi erkin tarzda valuta bozorida talab va taklif asosida aniqlansa, bu erkin suzib yuruvchi kurs rejimi deb ataladi.

Vekselli kredit – eksportyor tovarni sotish haqida bitim tuzib, o‘tkazma veksel (tratta)ni importyorga jo‘natadi, importyor tijorat hujjatlarini olib aktseptlaydi, ya’ni unda ko‘rsatilgan muddatda to‘lovni amalga oshirishga rozilik beradi.

Vositalashgan kafolatlar – kafolat beruvchi o‘ziga xos tarzda vositachilik vazifasini o‘taydi. Bunday kafolatlar eksport-import operatsiyalarida keng ishlatiladi.

G

Global moliyaviy-iqtisodiy bozor – jahon mamlakatlari o‘rtasidagi moliyaviy-iqtisodiy aloqalarni yagona xo‘jalik tarzida amal qilishiga asoslangan munosabatlar.

D

Davlat budjeti – davlat daromadlari va sarflarining moliyaviy rejasi.

Daromad solig‘i – fuqarolarni bir yil davomidagi yalpi daromadidan olinadigan majburiy to‘lov (soliq).

Daromad solig‘i stavkalari – aholi daromadlaridan tabaqalashtirilgan holda olinadigan soliqlarning foizlardagi darajalari.

Devalvatsiya – bu milliy valuta kursining chet el valuta kursiga nisbatan rasman qonuniy asosda pasaytirilishi.

Devalvatsiya zaxirasi – bu bankning ustav kapitalidagi valuta qismiga teng bo‘lgan valuta aktivlarini qayta baholanishi hisobiga tashkil etilgan zaxiradir.

Deviz siyosati – bu davlat organlarining chet el valutarini sotish yoki sotib olish orqali milliy valuta kursiga ta’sir etish siyosatiga aytiladi.

Deflyatsiya – inflatsiya davrida muomaladagi qog‘oz pulni kamaytirish. Davlat tomonidan muomaladagi pul miqdorini kamaytirishga qaratilgan moliya va pul - kredit tadbirlarini qo‘llash orqali amalga oshiriladi.

Depozit siyosati – bu Markaziy bank tomonidan tijorat banklarini depozit bazasini kengaytirish borasida olib boradigan chora-tadbirlar yig‘indisidir.

Diversifikatsiya – (lotinchadan diversus- har xil va facere-qilmoq, bajarmoq) – ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohasini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko‘paytirish.

Diversifikatsiya strategiyasi – korxona faoliyatini mavjud mahsulotlar va bozorlar turini kengaytirish orqali rivojlanish strategiyasidir. Diversifikatsiya strategiyasi korxonalarning ishlab chiqarish va tijorat faoliyatini rivojlantirishning eng yetakchi zamonaviy tendensiyalardan biri hisoblanib, u orqali korxonalarni bozor sharoitida vujudga keladigan turli qaltisliklarga bo‘lgan raqobatbardoshligini oshiradi. Diversifikatsiya strategiyasi – korxonalarda yangi mahsulotlar liniyalarini ishga tushirish,

qo'shma korxonalar tuzish, boshqa korxonalarni sotib olish va boshqa turli uslublarda amalga oshirishi mumkin.

Dividend – aksionerlik jamiyati sof foydasidan aksiya egalariga to'lanadigan qismi bo'lib, u aksionerlarga naqd pul yoki aksiyalar bilan to'lanadi.

Diskont siyosati – Markaziy bankning uchyot stavkasini o'zgartirish yo'li bilan milliy valuta kursiga va to'lov balansining holatiga ta'sir etish siyosatidir.

Diskont stavkasi – uchyot stavkasi, Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga ularning ixtiyoridagi trattalarni qayta hisobga olish yo'li bilan beriladigan kreditlarning foiz stavkasidir.

Distantion nazorat – muammolarni boshlang'ich davrida aniqlash maqsadida banklar tomonidan Markaziy bankka taqdim etiladigan hisobotlar tahlili, shu jumladan, ularning moliyaviy holatining monitoringiga asoslangan nazorat turi.

J

Jahon banki – 1944-yilda Xalqaro valuta jamg'armasi bilan bir vaqtda tuzilgan birinchi davlatlararo investitsiya institutidir. Bank o'zining faoliyatini 1946-yil 25 iyundan boshlagan.

Jahon bozori konyunkturasi – jahon tovar bozorlaridagi sotish sharti, ushbu bozorlardagi talab, taklif, narxlar darajasi, ularning o'zgarish tendensiyalari.

Joriy konyunktura – muayyan davrda tovarlarga bo'lgan talab va taklifning tarkibi, dinamikasini shakllantiruvchi iqtisodiy sharoit va omillar majmui. Joriy konyunktura ayni davrdagi milliy va jahon iqtisodiyotining u yoki bu omillaridan tarkib topgan vaqtinchalik vaziyatni ifodalaydi.

I

Investitsion bank – moliya instituti bo‘lib, hukumat va yirik kompaniyalar uchun xalqaro moliya bozorlaridan kapitalni jalb qilishni tashkil etib beradi hamda aksiya va obligatsiyalar, hosilaviy moliyaviy vositalar, valuta va xomashyo tovarlari savdosida konsalting va brokerlik xizmatlarini ko‘rsatadi.

Investitsion kreditlar – ishlab chiqarishni kengaytirish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, modernizatsiyalash va rekonsruksiya qilish, yangi bino va inshootlarni qurish uchun zarur bo‘lgan vositalar hamda qimmatli qog‘ozlarni sotib olish maqsadida olingan uzoq muddatli kreditlar.

Investitsion loyiha dasturi - O‘zbekiston Respublikasida qabul qilingan qonunchilik andozalariga muvofiq ishlab chiqilgan zaruriy hujjatlarni hisobga olgan holda kapital qo‘yilmalar hajmi va amalga oshirish muddatining maqsadga muvofiqligini asoslovchi va investitsiyalarni (biznes-reja) amalga oshirish bo‘yicha amaliy faoliyat dasturi.

Investitsion siyosat – savdo menejmenti umumiy strategiyasining bir qismi bo‘lib, korxonani rivojlantirish uchun aktivlarni kengaytirishning eng samarali yo‘llarini tiklashni nazarda tutadi.

Investitsion soliq krediti – soliq majburiyati bo‘yicha to‘lash muddatini o‘zgartirish imkoniyati beriladi, agarda soliq to‘lovchida belgilangan tartibdagi asos bo‘lsa, u holda soliq to‘lovlarini kamaytirilgan holda ma’lum bir vaqt ichida bosqichma -bosqich to‘lash mumkin bo‘ladi.

Investitsion hamkorlik - xalqaro iqtisodiy munosabatlarning bir ko‘rinishi bo‘lib, resurslarni ratsional taqsimlash, xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etish natijasidagi ustunliklaridan foydalanish orqali davlat tomonidan iqtisodiyotda nisbatan yuqori natijalarga erishish, texnologik ishlab chiqarish tuzilmasini yangilash kabilarni maqsad qilgan.

Investitsiya – bu iqtisodiy samara (foyda, daromad) olish yoki ijobiy ijtimoiy natijaga erishish uchun sarflanadigan pul mablag‘lari,

banklarga qo'yilgan omonatlar, paylar, qimmatli qog'ozlar (aksiya, obligatsiyalar), texnologiyalar, mashinalar asbob-uskunalar, litsenziyalar va samara beradigan boshqa har qanday boyliklardir.

Investitsiya dasturi – ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida mamlakat yoki chet ellarda iqtisodiyotning turli tarmoqlariga uzoq muddatli kapital kiritish uchun ishlab chiqilgan dastur.

Investitsiya kompleksi – investitsiya faoliyatini ta'minlovchi tashkilotlar, korxonalar va firmalar majmuasi.

Investitsiya muhiti – investitsiyalar jozibadorligi hamda xavf-xatar darajasini belgilab beruvchi ijtimoiy-iqtisodiy, moliyaviy va siyosiy omillar majmui.

Investitsiya faoliyati – investitsiya maqsadlarini amalga oshirish bilan bog'liq faoliyat. Investitsiya kompleksi tashkilotlari orqali amalga oshiriladi.

Investitsiya faoliyati ishtirokchilari – buyurtmachilar, pudratchilar, yetkazib beruvchilar, banklar, sug'urta kompaniyalari, loyihalovchilar, vositachilar, ilmiy-maslahat firmalari, o'z mamlakatidagi qonunchilikka ko'ra investitsiyaviy mulk egalari (tasarrufchilari) yoki buyurtmalardan foydalanuvchi sifatida qatnasha oluvchi xorijiy tashkilotlarni kiritish mumkin.

Investorlar – xususiy va qarzga olingan mulkiy va intellektual qiymatlarni sarflash haqida qaror qabul qiluvchi investitsiya faoliyati subyektlari. Investorlar obyektlar va investitsiya natijalariga egalik qilish, foydalanish va tasarruf qilish huquqiga ega bo'ladi. Investorlar kreditorlar va xaridorlar rolini bajarishlari, shuningdek, investitsiya faoliyatining boshqa ishtirokchilari funksiyalarini bajarishlari mumkin. Odatda investorlar kapital qo'yilmalar sarflanadigan sohalarni aniqlaydilar, kontrakt va shartnomalarning shartlarini ishlab chiqadilar va investitsiya aktining boshqa tomonlari bilan - kontraktor, hukumat organlari, pirovard mahsulot ishlab chiqaruvchilar va shu mahsulotning iste'molchilari bilan hisob-kitoblarni amalga oshiradilar.

Innovatsion texnologiyalar – iqtisodiyotga yangiliklarni tatbiq etish bosqichlarida qo‘llaniluvchi usul va vositalar majmui bo‘lib, o‘z ichiga joriy etish, trening, konsalting, transfert, audit, injiniring kabi turlarini oladi.

Innovatsiya jarayoni – yangilik g‘oyasini rivojlantirishdan uning pirovard iste‘molchi tomonidan iste‘mol qilinishigacha bo‘lgan mantiqiy izchillikda harakatlanuvchi jarayon. Bu yangilikning ilmiy-texnik, ishlab chiqarish-iqtisodiy va ijtimoiy-tashkiliy salohiyatini yaratish, rivojlantirish va undan foydalanish jarayonidir. Innovatsiya jarayonining quyidagi bosqichlari mavjud - yangilikni yaratish, uni o‘zlashtirish, tarqatish va takomillashtirish.

Internet xizmatlari – internet tarmog‘i abonentlariga amaliy bayonnomalar tomonidan taqdim etiluvchi funksional imkoniyatlar majmui: elektron pochta, fayllarni qabul qilish va uzatish, veb-hujjatlarni o‘qish, voqeyi vaqtdagi muloqot (chat), terminal orqali erkin foydalanish, tarmoqda hujjatlarni saqlash va ishlash va h.k.

Inflatsiya – pul muomalasi qonunlarining buzilishi natijasida milliy valutaning qadrsizlanishi, narxlarning o‘sishi.

Inflatsiya darajasi – ma‘lum vaqt ichida (oy, yil) narxlar darajasining foizdagi o‘zgarishi.

Infratuzilma – tovar ishlab chiqarish shartlarini ta‘minlovchi ishlab chiqarish va noishlab chiqarish tarmoqlari kompleksi: yo‘llar, aloqa, transport, maorif, sog‘liqni saqlash.

Inspeksion tekshirish – bank nazoratining bevosita joylarda banklarning haqiqiy moliyaviy ahvolini va bank faoliyatiga xos bo‘lgan risklarni aniqlash maqsadida bank faoliyatini tekshirishni ko‘zda tutuvchi usuldir.

Ipoteka – bankning garov xat, ko‘chmas mulk garovi asosida muayyan muddatga ssuda berishi.

Ipoteka krediti – joylarda tasdiqlangan namunaviy loyihalar bo‘yicha yakka tartibdagi uy-joy qurilishiga barpo etiladigan uy-joy garovi ostida beriladigan uzoq muddatli kredit. Ipoteka kreditlari tijorat banklari tomonidan qaytarishlik, to‘lovlilik, ta‘minlanganlik va muddatlilik shartlarida beriladi.

Iste'mol krediti – markaziy bank tomonidan barqarorlik davrida qo'llaniladigan pul siyosati dastagi. U banklar va boshqa maxsus kredit institutlari tomonidan aholining uzoq muddatli iste'mol tovarlarini sotib olish uchun beriladigan kredit.

Y

Yirik kreditlar – bank I darajali kapitalining 10 % va undan yuqori miqdordagi kreditlar.

K

Konservatsion bufer kapital - iqtisodiy, moliyaviy inqirozlar davrida banklar zararlarini qoplash uchun o'ziga yarasha qalqon sifatida xizmat qiladigan maxsus zaxira kapital. Uning me'yoriy darajasi 2019-yilga kelib 2,5% qilib belgilanadi.

Kontrsiklik bufer kapital – iqtisodiyotda siklik o'zgarishlar natijasida yuzaga keladigan zararlarni qoplash uchun maxsus zaxira. Bu me'yor har bir mamlakat shart-sharoitlaridan kelib chiqqan holda, **0-2,5%** oralig'ida belgilanadi.

Kapitallar va kreditlarning harakati balansi – tadbirkorlik bilan ssuda kapitalining harakati aks ettiriladi.

Kompleks inspeksion tekshirish – banklar va ularning filiallarining haqiqiy moliyaviy ahvolini va bank faoliyatiga xos bo'lgan risklarni bevosita joyiga chiqish orqali o'rgangan holda ularning faoliyatiga umumiy baho berish maqsadida bir vaqtda inspeksion tekshirish o'tkazilishini ko'zda tutuvchi nazorat turi.

Kompleks inspeksiya qilish (tekshirish) - banklar va ularning filiallarini haqiqiy moliyaviy ahvolini va bank faoliyatiga xos bo'lgan xavf-xatarlarni bevosita joyiga chiqish orqali o'rgangan holda ularning

faoliyatiga umumiy baho berish maqsadida bir vaqtda inspeksiya (tekshirish) o'tkazilishini ko'zda tutuvchi nazorat turi;

Kredit – jismoniy va yuridik shaxslarning vaqtinchalik bo'sh mablag'larlarini muayyan tamoyillar asosida qaytarish sharti bilan foydalanishga berish jarayonida vujudga kelgan iqtisodiy munosabatlar majmui.

Kredit diskriminatsiyasi – bu kredit olishda, undan foydalanishda yoki xalqaro kreditni to'lashda ma'lum bir qarz oluvchilarga iqtisodiy va siyosiy bosimni yuzaga keltiruvchi og'ir va qiyin shartlarni qo'yishdir.

Kreditning qayta hisoblash omili - bu balansdan tashqari aktivlarni tavakkalchilik darajasini hisoblashda ularga nisbatan qo'llaniladigan koeffitsiyent (foiz).

Kross-kurs – bir mamlakatning valutasini ikkinchi bir mamlakat valutasiga nisbatan USD orqali ifodalanadigan nisbati. Kross-kurs xalqaro miqyosda keng qo'llaniladi. Uni asosan yirik kompaniyalar va korporatsiyalar qo'llaydi. Bu valuta kursini aniqlashning real yo'li hisoblanadi.

Kutilayotgan inflatsiya darajasi – mavjud ijtimoiy-iqtisodiy axborotlar, ma'lumotlar asosida alohida shaxs va korxonalar tomonidan kutiladigan bo'lg'usi davrdagi inflatsiya darajasi.

Kapital zaxiralar - soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'langandan so'ng sof foyda yoki avvalgi yillarning taqsimlanmagan foydasi hisobidan shakllangan zaxiralar. Ulardan bank faoliyatida vujudga keladigan har qanday zararlarni ular yuzaga kelishi bilanoq hech qanday cheklashlarsiz qoplash uchun foydalanilishi mumkin.

L

Leveraj – bu bank jami aktivlarining kapital bilan ta'minlanganlik darajasini aks ettiruvchi ko'rsatkich. U birinchi darajali kapitalning nomoddiy aktivlar qiymati, jumladan, gudvillni chiqarib tashlagan holda umumiy aktivlar summasiga nisbati sifatida aniqlanadi.

Likvidlikni qoplash koeffitsiyenti (LCR) – bankning 30 kunlik muddatda kapital chiqimini yuqori likvidli aktivlar zaxirasi bilan qoplanishini ko‘rsatadi.

Lombard krediti – tijorat banklari Markaziy bankdan o‘zlarining portfelidan qimmatbaho qog‘ozlarni garovga qo‘yish orqali kredit olish - bu lombard krediti hisoblanadi.

M

Maxsus zaxiralar – “substandart”, “qoniqarsiz”, “shubhali” va “umidsiz” sifatida tasniflangan aktivlar bo‘yicha ehtimoliy zararlarni qoplashga mo‘ljallangan zaxiralar.

Majburiy zaxira siyosati – Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan siyosat bo‘lib, u pul massasini tartibga solishga va tijorat banklari likvidlik darajasini oshirishga qaratilgan

Masofadan nazorat qilish – muammolarni boshlang‘ich davrida aniqlash maqsadida banklar tomonidan Markaziy bankka taqdim etiladigan hisobotlar tahlili, shu jumladan, ularning moliyaviy holatining monitoringiga asoslangan nazorat turi.

Mikrokredit – xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va boshlang‘ich sarmoyani shakllantirishga beriladigan kreditlar. Mikrokreditlar: a) yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lmagan tadbirkorlik faoliyati uchun – eng kam ish haqining 50 barobarigacha; b) mikrofirma va dehqon xo‘jaliklariga eng kam ish haqining 100 barobarigacha; v) fermer xo‘jaligiga eng kam ish haqining 200 barobarigacha beriladi.

Milliy valutaning pariteti – milliy valuta qiymatining xorijiy valuta qiymatiga nisbati bo‘lib, u hisoblanadigan ko‘rsatkich hisoblanadi va milliy valuta kursini belgilash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Moliya institutlar – belgilangan qonun-qoidalar doirasida faoliyat yurituvchi mamlakatdagi moliya-kredit tashkilotlari.

Moliya tizimi – moliyaviy munosabatlar va turli darajada ularga xizmat qiluvchi moliyaviy muassasalar majmuasi.

Moliya-bank tizimi – tarixan shakllangan va belgilangan qonun qoidalar asosida faoliyati yurituvchi mamlakatdagi moliya–kredit muassasalari majmuidir.

Moliyaviy “ko‘piklar” – real qiymatga ega bo‘lmagan pul va obligatsiyalar hajmining ko‘payishi.

Moliyaviy manbalar – iqtisodiyotning turli darajasidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun taqozo etiluvchi moliyaviy mablag‘larning kelib chiqish manbalari. Masalan, moliyaviy manbalar aholi va korxonalarning manbalari, davlat budjeti mablag‘lari, qarzga olingan mablag‘lar, xorijiy investorlarning mablag‘lari va boshqa ko‘rinishlarda bo‘lishi mumkin.

Muddati uzaytirilgan soliq majburiyatlari - kelgusida to‘lanishi lozim bo‘lgan soliqqa tortish davridagi farqiga taalluqli bo‘lgan daromad solig‘i summasi.

Muddati uzaytirilgan soliq talablari - kelgusida to‘lanadigan daromad solig‘i summasi;

N

Nazorat tartibidagi inspeksion tekshirish – bank va uning filiallarida tekshirish o‘tkazuvchi tarkibiy tuzilma tomonidan oxirgi inspeksion tekshirishda aniqlangan xato va kamchiliklarning bartaraf etilishi ahvolini nazorat qilish maqsadida amalga oshiriladigan tekshirish.

Nomoddiy aktivlar - moddiy-ashyoviy ko‘rinishga ega bo‘lmagan, bir yildan ortiq foydali xizmat muddatiga ega bo‘lgan va bank xizmatlarini ko‘rsatishda yoki ma‘muriy maqsadlarda foydalaniladigan nomonetar, identifikatsiyalanadigan aktivlardir (dasturiy ta‘minot, foydalanish huquqi, marketing va texnik ma‘lumotlari, gudvill, muddati uzaytirilgan soliq majburiyatlari va boshqalar).

G

Gudvill - xaridor tomonidan bank sotib olinishida uning sof aktivlari (barcha aktivlarning bozor bahosi va barcha majburiyatlarning bozor bahosi o'rtasidagi farq) qiymatidan ortiq to'lanadigan summa.

L

Leveraj - bank jami aktivlarining kapital bilan ta'minlanganlik darajasini aks ettiruvchi ko'rsatkich.

O

Ochiq schyotlar bo'yicha beriladigan kredit – eksportyor jo'natilgan har bir tovarlar qiymatini importyorning hisobiga qarz sifatida qayd qilib boradi. Importyor shartnomada ko'rsatilgan vaqtda kredit summasini to'lab boradi. Ochiq schyotlar bo'yicha beriladigan kreditlar faqatgina doimiy aloqada bo'lgan firmalar o'rtasidagina amalga oshirilishi mumkin.

Ochiq bozor siyosati – Markaziy bank tomonidan qimmatli qog'ozlar bozorida qimmatli qog'ozlar sotib olinishi yoki sotilishi bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshirish siyosatidir.

P

Passiv to'lov balansi – tushumlar summasi to'lovlar summasidan bo'ladi.

Pul – hamma tovar va xizmatlar ayirboshlanadigan, umumiy ekvivalent sifatida foydalaniladigan, boshqa barcha tovarlar qiymatini ifodalaydigan maxsus tovar.

Pul-kredit siyosati – davlat tomonidan iqtisodiy o‘rni ta’minlash maqsadida pul muomalasini tashkil etish va barqarorligini ta’minlash uchun amalga oshiriladigan barcha chora-tadbirlar majmui.

R

Revalvatsiya – bu milliy valuta kursining chet el valuta kursiga nisbatan oshirish. Revalvatsiya asosan importni rag‘batlantirish va milliy bozorni o‘sha mamlakat tovarlari bilan to‘ldirish maqsadida qo‘llaniladi.

Reyting – tahlilning bir ko‘rinishi bo‘lib, tijorat banklarining moliyaviy holatiga kompleks baho berish va barcha uchun ularga nisbatan sodda taqqoslash imkonini beradi.

Reyting agentligi – emitentlarning to‘lovga qobilligini, qarz majburiyatlarini, korporativ boshqaruv sifatini, aktivlarni boshqarish sifatini baholash bilan shug‘ullanadigan tashkilot.

Regulyativ kapital - bank faoliyatini tartibga solish va iqtisodiy me‘yorlar hisob-kitobini amalga oshirish maqsadida hisoblash yo‘li bilan aniqlanadigan bank kapitali.

S

Standart kreditlarga (aktivlar) yaratiladigan zaxiralar - bank faoliyati davomida umuman yoki biror-bir faoliyat turi (kreditlash, investitsiyalash va boshqa aktivlar) natijasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan zararlarni qoplash maqsadida tashkil qilinadigan zaxiralar. Banklar soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar to‘langandan so‘ng qolgan foyda yoki avvalgi yillarning taqsimlanmagan foydasi hisobidan ushbu nizom kuchga kirgan sanadan e‘tiboran ajratilib, hisobot sanasiga “standart” sifatida tasniflangan kreditlar (aktivlar) qoldig‘idan kelib chiqqan holda bunday zaxiralarni tashkil qilishlari lozim;

Savdo balansi – eksport va import operatsiyalari bo'yicha valuta to'lovlari va tushumlarining haqiqatdagi summasi aks ettiriladi. Kreditga sotib olingan tovarlar qiymati bu erda aks ettirilmaydi.

Svop operatsiyasi – bir valutani spot operatsiyasi bo'yicha sotib olish va forward sharti bo'yicha sotishga yoki forward sharti bo'yicha sotib olish va spot sharti bo'yicha sotishga aytiladi.

Soliq imtiyozi – soliq to'lovchilarning ayrim toifalariga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda soliq to'lashdan to'liq, qisman va vaqtincha ozod qilish shakli.

Soliq krediti – budjetga to'lanishi lozim bo'lgan soliq summasini ma'lum muddatga kechiktirish, bo'lib-bo'lib to'lash yoki soliqni qaytarish shakli.

Soliq stavkasi – soliqlarni hisoblashda soliq bazasining har bir birligi hisobiga to'g'ri keladigan soliq me'yori.

Soliq yuki – soliq to'lovchilarning muayyan davrda budjetga to'langan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning yig'indisidir. Mamlakat miqyosida muayyan davrdagi barcha to'langan soliqlar va yig'implarning yalpi ichki mahsulotdagi salmog'i ham soliq yukini ifodalaydi.

Soliq yukini yengillashtirish – soliqlarning foiz stavkalari kamaytirish va imtiyozlar yaratish.

Soliqlar – belgilangan va muayyan miqdorlarda undiriladigan, muntazam, qaytarib berilmaydigan va beg'araz xususiyatga ega bo'lgan, budjetga yo'naltiriladigan majburiy pul to'lovlari tushuniladi.

Soliqlarni unifikatsiya qilish – soliq mexanizmini soddalashtirish maqsadida iqtisodiy mohiyati, soliqqa tortish obyekti o'xshash bo'lgan soliq turlarini birxillashtirish.

Sof barqaror fondlashtirish ko'rsatkichi (NFSR) – tijorat bankining mavjud barqaror moliyalashtirish summasi va talab qilinadigan moliyalashtirish hajmi o'rtasidagi nisbat shaklida aniqlanadi.

Spot operatsiyalari – valuta bitimi tuzilgandan so'ng, valutarlar ikki ish kunida kelib tushadigan operatsiyalar.

T

“Tavakkalchilik darajasi past bo‘lgan mamlakatlar — “Standard & Poor’s”, “Fitch Ratings” va “Moody’s Investors Service” reyting kompaniyalarining investitsion reyting baholariga yoki O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tan olinadigan boshqa reyting kompaniyalarining ushbu baholarga teng bo‘lgan reyting baholariga ega mamlakatlar;”.

Mamlakat, bank yoki korxona “Standard & Poor’s”, “Fitch Ratings”, “Moody’s Investors Service” hamda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilanadigan boshqa reyting kompaniyalarining bir nechtasi tomonidan berilgan reyting baholariga ega bo‘lganda, ushbu nizom hisob-kitoblarida eng past reyting bahosi hisobga olinadi”.

Tasdiqlangan kafolatlar – kafolatlarni tasdiqlash shaklida namoyon bo‘ladi. Masalan, bank o‘z mijozi bo‘lgan importyorning to‘lov majburiyatlari bo‘yicha kafolat bergan bo‘lsa, eksportyorning banki ham ushbu kafolatlar bo‘yicha majburiyatni o‘z zimmasiga oladi. Bu esa, mavjud kafolatlarni tasdiqlash yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Tashqi qarz – mamlakat hukumati, moliya-kredit tashkilotlari, yirik korxonalarining boshqa mamlakatlar moliya-kredit muassasalaridan qarzga olgan moliyaviy mablag‘larining jami hajmi.

Tashqi nodavlat qarzlar – mamlakatdagi xususiy shaxslar (moliya muassasalari, korxonalar va aholi) tomonidan boshqa mamlakatlar moliya-kredit muassasalaridan qarzga olgan moliyaviy mablag‘larining jami hajmi.

Tashqi savdo – bir mamlakatning boshqa mamlakatlar bilan savdosi.

Tashqi savdo siyosati – bir mamlakatni boshqa mamlakatlar bilan olib borayotgan savdosi (eksporti va importi) borasidagi siyosati. Bunga tenghuquqlilik va ikki tomonlama manfaat olish ko‘zda tutiladi. Eksport va importning tovar tarkibi va geografik hajmiga asosan olib boriladi.

Tijorat banklari – sanoat va savdoni qisqa muddatli kreditlar bilan ta'minlash, shuningdek, xususiy mijozlarga turli turdagi bank xizmatlarini ko'rsatishga ixtisoslashgan banklar.

To'g'ri kafolatlar – bunda kafolat beruvchi tomon bevosita eksport-import operatsiyalariga kafolat beradi. Bunda mazkur to'lov bo'yicha majburiyatlarini to'liq o'z zimmasiga oladi. Bunday kafolatlar to'lov talabnomalari bo'yicha hisob-kitoblar, hujjatlashtirilgan akkreditiv bo'yicha hisob-kitoblarda keng qo'llaniladi.

To'g'ridan to'g'ri investitsiyalar – bevosita mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish jarayonini tashkil etish yoki yanada kengaytirish maqsadida xorijiy sheriklar tomonidan uzoq muddatli kapital qo'yilmalar kiritish. To'g'ridan to'g'ri investitsiyalar investorlarga mazkur ishlab chiqarish jarayonlari ustidan nazorat qilish imkonini beradi.

To'lov balansi – muayyan muddat davomida mamlakatning chet ellarga to'lagan va xuddi shu davr mobaynida mamlakatga chet eldan tushgan to'lovlar summaları nisbatini tavsiflaydi. To'lov turkumiga tashqi qarz, uning foizi, chetdan olingan tovarlar va xizmatlar haqi, xorijiy investitsiyalar, xorijda diplomatik ishlarni, iqtisodiy aloqalarni yuritish xarajatlari, fuqarolar va qo'shma korxonalarning chet elga pul o'tkazmalari va boshqalar kiradi.

U

Uzoq muddatli depozitlar – jismoniy va yuridik shaxslarning tijorat banklariga bir yildan ortiq muddatga qo'yilgan pul ko'rinishidagi jamg'arma va omonatlar.

F

Firma krediti – eksportyor mamlakatning bir firmasi boshqa mamlakatning importyoriga to‘lovni kechiktirish shaklidagi ssuda berishiga tushuniladi.

Fond bozori – qimmatli qog‘ozlar va boshqa moliyaviy vositalarning oldi-sotdi jarayonlari amalga oshiriluvchi maxsus tashkillashtirilgan bozor.

Forvard operatsiyalari – belgilangan muddatda, ammo ikki ish kunidan oshiq bo‘lgan muddatda amalga oshiriladigan operatsiyalarga aytiladi. Amaliyotda forvard bitimlarini amalga oshirishning standart muddatlari uchraydi. Standart muddatlarga 1; 3; 6; 9; va 12 oylarni kiritish mumkin.

X

Xalqaro kafolatlar – tovarlar va kapitallar harakatining uzluksiz va doimiy harakat qilinishini ta’minlanishiga xizmat qilib Markaziy banklar, tijorat banklari, korporatsiyalar, hukumat va xalqaro tashkilotlar tomonidan beriladi.

Xalqaro kredit munosabatlarining subyektlari – tijorat banklari, markaziy banklar, davlat organlari, yirik korxonalar, regional va xalqaro moliya-kredit tashkilotlari qatnashadi.

Xalqaro hisob-kitoblar – tashqi savdo, kapitallar va kreditlarning harakati bilan bog‘liq valutaviy operatsiyalar, valutada oldi-sotdi qilish operatsiyalari va boshqa tovarsiz harakatdagi operatsiyalar majmui tushuniladi.

Xarid avansi – eksportni kreditlashning bir formasi bo‘lib hisoblanadi va shu vaqtning o‘zida importyorning majburiyatini ta’minlovchi vositadir. Chunki importyor o‘zi buyurtma bergan tovarni sotib olishga majbur bo‘ladi. Rivojlangan mamlakatlarning import bilan shug‘ullanuvchi firmalari rivojlanayotgan mamlakatlardan farqli o‘laroq, xarid

avansidan shu davlatlarning qishloq xo‘jalik mahsulotlarini olib chiqib ketishda foydalanmoqdalar.

Xarid krediti – eksportyor bankning to‘g‘ridan to‘g‘ri milliy eksportyorni kreditlamasdan, balki chet ellik xaridorni, ya’ni, importyor mamlakat firmasi va uning bankini kreditlash hisoblanadi.

CH

Chet el valutarini diversifikatsiya qilish – bir vaqtning o‘zida bir nechta chet el valutasida rezervlar tashkil qilish tushuniladi.

E

Erkin almashadigan valuta (EAV) – mamlakatning to‘lov balansini joriy operatsiyalar bo‘limiga valutaviy cheklashlar bo‘lmasa, bu mamlakatning puli erkin almashadigan valuta deb tan olinadi.

Eksport – tovarlar, xizmatlar, investitsiya, qimmatli qog‘ozlar, texnologiyalar va boshqalarni tashqi bozorga chiqarish.

Emissiya – qog‘oz pullarning g‘aznaxonaga yoki boshqa davlat moliya organlari tomonidan muomalaga chiqarilishi; barcha shakldagi pul belgilarini muomalaga chiqarish.

Y

Yagona soliq to‘lovi – kichik biznes subyektlarini qo‘llab-quvvatlash maqsadida turli soliq va yig‘imlar o‘rniga soddalashtirilgan tartibda to‘lanuvchi soliq turi.

Yalpi ichki mahsulot – mamlakatda bir yil davomida ishlab chiqarilgan jami pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor qiymati.

O‘

O‘zaro daxldor qarzdorlar guruhi – bu qarzdorlarning birida moliyaviy qiyinchiliklar yuzaga kelgan taqdirda to‘lov bo‘yicha muammolar qarzdorlarning boshqa qismida ham yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan ikki yoki undan ortiq qarzdorlar guruhidir.

Q

Qayta moliyalashtirish siyosati – Markaziy bank tomonidan kredit institutlarining veksellarni sotib olish shakli va qimmatbaho qog‘ozlarni garovga olish yo‘li bilan kreditlash tushuniladi.

H

Hisob-kitob balansi – shunday iqtisodiy kategoriyaki, bunda mamlakatning xorijiy davlatlarga nisbatan talab va majburiyatlarining umumiy summasi ko‘rsatiladi.

C

CAMELS reyting tizimi – AQSH tijorat banklarini baholash tizimi bo‘lib, banklar faoliyatini nazorat qiluvchi organlar Federal rezerv tizimi, Valuta nazorati boshqarmasi, Depozitlarni sug‘urtalash Federal Korporatsiyasi tomonidan 1978-yilda ishlab chiqilgan.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T.: “O‘zbekiston”, 2003. 8-dekabr.

2. O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida”gi Qonuni. T.: “O‘zbekiston”, 1995. 21-dekabr.

3. O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida” gi Qonuni. T.: “O‘zbekiston”, 1996. 25-aprel.

4. O‘zbekiston Respublikasining “Mikromoliyalash to‘g‘risida”gi Qonuni. 2006-yil 15-sentabr.

5. O‘zbekiston respublikasining “Bank siri to‘g‘risida”gi Qonuni. 2003- yil 30- avgust.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2017-2021- yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini kelgusida amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. 2017- yil 15- avgust.

7. “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7- fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni.

8. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar bo‘yicha davlat qo‘mitasi faoliyatini tashkil etish” chora-tadbirlar to‘g‘risida” 04.04.2017 yildagi PQ-2868-sonli Qarori.

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” 2017-yil 7- fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni.

10. Shavkat Mirziyoyev. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutq / Sh.M. Mirziyoyev. - Toshkent; O‘zbekiston, 2016 -56 b.

11. Shavkat Mirziyoyev. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash - yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O‘zbekiston

Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. 2016-yil 7-dekabr / Sh.M.Mirziyoyev.-Toshkent: "O'zbekiston", 2017.-48 b.

12.Shavkat Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Mazkur kitobdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2016-yil 1-noyabrdan 24-noyabrga qadar Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri saylovchilari vakillari bilan o'tkazilgan saylovoldi uchrashuvlarida so'zlagan nutqlari o'rin olgan. // Sh.M.Mirziyoyev. – T.: "O'zbekiston", 2017. - 488 b.

13.Mirziyoyev SH.M.Tanqidiy tahlil, qat'i tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – T.: "O'zbekiston" NMIU, 2017. – 104 b.

14.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasini o'rganish va keng jamoatchilik o'rtasida targ'ib etishga bag'ishlangan ilmiy-ommabop qo'llanma (Matn)/nashr uchun ma'sul R.S.Qosimov.T.: "Ma'naviyat", 2018. – 320 bet.

15.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Bank tizimini yanada erkinlashtirish va isloh qilish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni // O'zbekiston bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish bo'yicha qonunchilik hujjatlari to'plami. – to'ldirilgan 2 chi nashri. – T.: "O'zbekiston", 2003.

16.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish sohasidagi ustuvor yo'nalishlar amalga oshirilishini jadallashtirish chora – tadbirlarni to'g'risida"gi Farmoni. T.: "O'zbekiston", 2005. 7-iyun.

17. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yosh oilalarni moddiy va ma'naviy qo'llab – quvvatlashga doir qo'shimcha chora – tadbirlar to'g'risida"gi PF – 3878 - sonli Farmoni. T.: "O'zbekiston", 2007. 18-may.

18.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 15-apreldagi sonli "Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ -56- sonli Qarori, Xalq so'zi. – 2005. – 18 aprel.

19.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida 2010 yilgacha bo'lgan davrda xizmat ko'rsatish va servis sohasini rivojlantirishni jadallashtirishga oid qo'shimcha chora – tadbirlar to'g'risida"gi PQ – 640- sonli Qarori. – T.: "O'zbekiston", 2007. 21-may.

20. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Bank tizimini yanada rivojlantirish va bo‘sh pul mablag‘lari bank aylanmasiga jalb etish chora – tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ – 726-sonli Qarori. – T.: “O‘zbekiston”, 2007. 7- noyabr.

21. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 6-apreldagi “Bank tizimining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va uning investitsiyaviy faolligini kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ – 1317-sonli Qarori, 2010- yil 6- aprel. “Xalk so‘zi” 2010-yil 7-aprel.

22. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 26 noyabrdagi “2011-2015 yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori halqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishishning ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida”gi PQ-1438-sonli Qarori, 2010-yil 26-noyabr.

23. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Bank tizimini isloh qilish chora – tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. T.: “O‘zbekiston”, 1999. 15- yanvar.

24. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Bank tizimini isloh qilishga doir qo‘shimcha chora – tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. T.: “O‘zbekiston”, 2000. 24- mart.

25. I.A.Karimov “Inson manfaatlari ustuvorligini ta‘minlash-barcha islohot va o‘zgarishlarimizning bosh maqsadidir”.// Xalq so‘zi, 2008-yil 9-fevral.

26. I.A.Karimov “Mamlakatimiz taraqqiyoti va xalqimizning hayot darajasini yuksaltirish barcha demokratik yangilanish va iqtisodiy islohotlarimizning pirovard maqsadidir”. T.: O‘zbekiston, 2007.

27. “Barcha reja dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi”, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2010-yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011-yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma‘ruzasi.

28. Karimov I.A. O‘zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo‘lida. – T.: “O‘zbekiston”, 1995.

29. Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda. T.: “O‘zbekiston”, 1999.

30. Karimov I.A. O‘zbekiston demokratik taraqqiyotning yangi bosqichida. – T.: “O‘zbekiston”, 2005.

31. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. “O‘zbekiston”, 2005.

32. Karimov I.A. Yangilanish va barqaror taraqqiyot yo‘lidan izchil harakat qilish, xalqimiz uchun farovon turmush sharoiti yaratish – asosiy vazifamizdir. T.: “O‘zbekiston”, 2007.

33. Karimov I.A. Jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – T.: “O‘zbekiston”, 2009.

34. Abdullayeva Sh.Z. Bank ishi. – T.: “Moliya”, 2003.

35. Abdullayeva Sh.Z. Bank risklari va kreditlash. O‘zbekiston Banklari Assotsiatsiyasi. O‘zbekiston Respublikasi Bank – moliya akademiyasi. – T.: “Moliya”, 2002. – 304 b.

36. Белоглазовой Г.Н, Кроливецкой Л.П. Банковское дело. – М.: “Финансы и статистика”, 2006. – 590 б.

37. Бернстайн Л.А. Анализ финансовой отчетности. – М.: “Финансы и статистика”, 2002.

38. Бляков А.В. Банковские риски: проблемы учета управления и регулирования. – М.: Издательская группа “БДЦ – пресс”, 2003. – 255 б.

39. Вешкин Ю.Г., Авагян Г.Л. Экономический анализ деятельности коммерческого банка. Магистр. 2010- 352 б.

40. Жарковская Е. Финансовый анализ деятельности коммерческого банка. Учебник. – М.: “Омега-Л”, 2011 г. – 325 стр.

41. Жарковская Е.П. Банковское дело. Учебник. – М.: Омега-Л, 2005. – 452 б.

42. Karaliev T., Sattorov O., Sayfiddinov I. “Tijorat banklari faoliyati tahlili” TMI. 2012y.

43. Milliy bank tizimini tahlil qilish va baholashda qo‘llaniladigan xalqaro me‘yorlar, mezonlar va standartlar.-Toshkent: “Moliya” 2011. 128 b.

44. Michael W. Taylor Global Bank Regulation: Principles and Policies Heidi Mandanis Schooner ELSEVIER Inc 2010 y

45. Ermatov M.K. Bank nazorati va auditini takomillashtirish muammolari. Monografiya. / M.K. Ermatov. - T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2008. - 144 s.

46. Ковалев В. Финансовый анализ.–М.: “Финансы и статистика”, 2000. – 148

47. Коробой Г.Г. Банковское дело. – М.: “Экономистъ”, 2004. – 741 б.
48. Лаврушина О.И. Банковское дело. – М.: “Финансы и статистика”, 2003. – 672 б.
49. Лаврушина О.И. Управление деятельностью коммерческого банка. – М.: “Юристъ”, 2002. – 456 б.
50. Ларионова И.В. Реорганизация коммерческих банков. – М.: “Финансы и статистика”, 2000. – 366 б.
51. Norqobilov S., Dadaboeva H., Jo‘raev O‘. Xalqaro amaliyotda bank nazorati. –Т.: “IQTISOD–MOLIYA”, 2007
52. Omonov A., Qoraliyev T.M. Pul va banklar. Darslik T.: “Iqtisod-Moliya”, 2018. 384 b.
53. Omonov A., Qoraliyev T.M. Banklarda buxgalteriya hisobi. Darslik, I nashri. TMI, -Т.: “Iqtisod-Moliya”, 2014. 241 b.
54. Рейтинговое Агентство «Ахбор-Reyting» Аналитический обзор банковского сектора: феврал 2011-2018 г.
55. У.Азизов и другие Банковское дело Учебное пособие Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2018. 504 ст.
56. Маршалл Х. Интерпретация и применение международных стандартов финансовой отчетности. – Т.: “Ўзбекистан”, 2001.
57. Пещанская И.В. Организация деятельности коммерческого банка: Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2001.
58. Mullajonov F. O‘zbekiston bank tizimi: molyaviy barqarorlik va iqtisodiyotni modernizatsiyalash yo‘lida. // Bozor, pul va kredit. – 2011. - №1. 6–12 b.
59. Pul – kredit sohasidagi mavjud vaziyatlar va monetar siyosatning 2011- yilga mo‘ljallangan asosiy yo‘nalishlari. // Bozor, pul va kredit. – 2011. - №1. 14–25 b.
60. Muxammedov L. Tijorat banklari barqarorligini baholash tizimining rivojlanishi. // Bozor, pul va kredit. – 2011. - №4. 13–16 b.
61. Qodirov A. O‘zbekiston bank tizimi: yuksalish odimlari // Bozor, pul va kredit. – 2005. - №9. 7–16 b.
62. Hoshimov E. Bank kapitali va likvidligini tartibga solish: yangicha yondashuvlar. // Bozor, pul va kredit. – 2011. - №4. 43–45 b.
63. M.To‘laganova, F.Musayeva. Tijorat banklari kredit faoliyatining tahlili. // Bozor, pul va kredit, №3,2005.- 15-18b.
64. С.Абдуллаев. Принципреструктуризации проблемных кредитов. // Бозор, пул ва кредит, №10,2006.- 15-17б.

65. М.Мухитдинова. Кредитная политика: стратегия привлечения клиентов. // Бозор, пул ва кредит, №6, 2003.- 19-20б.

66. Vasiev A. Jahon inqirozi sharoitida bank kapitali barqarorligini ta'minlash.// Birja ekspert.№1,2010.-29 b.

67. Симановский А.Ю. Базельские принципы эффективного банковского надзора, издание второе. //Деньги и Кредит, 2007. №1, №2, №3.

68. Симановский А.Ю. Регулятивные требования к капиталу: возможна ли альтернативы?// Деньги и Кредит, №7, 2008.

69. Симановский А.Ю. Перспективы банковского регулирования: отдельные аспекты. // Деньги и Кредит, №7, 2009.

70. Сафронов В.А. Проблемы и перспективы повышения качества инспекционной деятельности.// Деньги и Кредит, №7, 2009.

71. “Banklarning kredit va depozitlari bo'yicha foizlar hisoblash tartibi to'g'risida”gi Nizom. T.: “O'zbekiston”, 1998. 2-dekabr.

72. “Tijorat banklarining kreditlar bo'yicha foizlarni o'stirmaslik siyosati to'g'risida”gi Nizom. T.: “O'zbekiston”, 1998. 2-dekabr.

73. “Bir qarzdor yoki o'zaro daxldor bo'lgan qarzdorlar guruhiga to'g'ri keluvchi tavakkalchilikning eng yuqori darajasi to'g'risida”gi Nizom. T.: “O'zbekiston”, 1998. 2-dekabr.

74. “Banklar va ularga daxldor shaxslar bilan o'tkaziladigan operatsiyalar to'g'risida”gi Nizom. T.: “O'zbekiston”, 1998. 2-dekabr.

75. “O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining inspeksiya o'tkazuvchi tarkibiy bo'linmalari tomonidan tijorat banklari va ularning filiallarida inspeksiya (tekshirish) o'tkazish tartibi to'g'risida”gi Nizom. T.: “O'zbekiston”, 2000. 4- aprel.

76. “Tijorat banklari kredit siyosatiga qo'yiladigan talablar to'g'risida”gi Nizom. T.: “O'zbekiston”, 2000. 2- mart.

77. “Tijorat banklari kapitalining yetarliligiga qo'yiladigan talablar to'g'risida”gi Nizom. T.: “O'zbekiston”, 2000. 25- iyul.

Internet saytlari:

78. www.lex.uz – (O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami sayti)

79. www.cbu.uz – (O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki sayti)

- 80. www.mf.uz – (O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi sayti)
- 81. www.finance.uz – (Moliyaviy iqtisodiy tahlil portali)
- 82. www.ahbor.uz – (Axbor-Reyting reyting agentligi)
- 83. www.stat.uz – (O‘zbekiston Respublikasi davlat statistika qo‘mitasi sayti)
- 84. www.aicpa.org - (American Institute of Certified Public Accountants)
- 85. www.gaap.ru - (Generally Accepted Accounting Principles)

ILOVARLAR

Iqtisodiy me'yorlarning hisob-kitobi

№	Iqtisodiy me'yorlarning nomi	Formula	Me'yoriy ko'rsatkich
	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>V</i>
1	Kapitalning etarlilik ko'rsatkichlari		
1.1.	Kapitalning yetarlilik koeffitsiyenti	Hisob-kitob qilingan kapital Riskka tortilgan aktivlar	Min 0,10
1.2.	1 darajali kapitalning yetarlilik koeffitsiyenti	1 darajali kapital Riskka tortilgan aktivlar	Min 0,05
1.3.	Leveraj	1 darajali kapital Jami Aktivlar-Nomoddiy aktivlarning umumiy summasi	Min 0,06
2	Likvidlilik ko'rsatkichlari		
2.1.	Joriy likvidlik koeffitsiyenti (N4)	Likvid hamda so'ndirish muddati 30 kungacha bo'lgan aktivlar Talab qilib olinguncha va so'ndirish muddati 30 kungacha bo'lgan majburiyatlar	Min 0,30
3	Qarz oluvchilar bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar bo'yicha me'yorlar		
3.1.	Bir qarzdor yoki o'zaro aloqadorlar guruhi uchun bo'lgan riskning maksimal hajmi. Ta'minlangan ssudalar	Bir qarzdorga bo'lgan kreditning maksimal summasi, ta'minlangan suddalar 1 darajali kapital	Maks 0,25
3.2.	Bir qarzdor yoki o'zaro aloqadorlar guruhi uchun bo'lgan riskning maksimal hajmi. Ta'minlanmagan ssudalar	Bir qarzdorga bo'lgan kreditning maksimal summasi, ta'minlanmagan suddalar 1 darajali kapital	Maks 0,05
3.3.	Barcha yirik kreditlar uchun bo'lgan riskning maksimal hajmi	Yirik kreditlarning yalpi summasi 1 darajali kapital	Maks 8,00

4	Qimmatli qogʻozlar bilan boʻlgna operatsiyalar boʻyicha meʼyorlar		
4.1.	Bir emitentning qimmatli qogʻozida boʻlgan investitsiyaning maksimal hajmi	Bitta emitentning nodavlat qimmatli qogʻozlarga boʻlgan investitsiyasi	Maks 0,15
		1-darajali kapital	
4.2.	Oldi sotdi uchun muljallangan qimmatli qogʻozlarga boʻlgan investitsiyaning maksimal hajmi	Oldi sotdiga moʻljallangan qimmatli qogʻozlarga boʻlgan investitsiyaning umumiy hajmi	Maks 0,25
		1-darajali kapital	
4.3.	Ustav kapitali va barcha emitentlarning boshqa qimmatli qogʻozlariga boʻlgan investitsiyasining umumiy maksimal hajmi	Ustav kapitali va barcha emitentlarning boshqa qimmatli qogʻozlariga boʻlgan investitsiyasining umumiy hajmi	Maks 0,50
		1-darajali kapital	
6	Daxldor shaxs(insayder)lar bilan bogʻliq boʻlgan operatsiyalar boʻyicha koʻrsatkichlarning meʼyori		
6.1.	Bir insayderga yoki daxldor shaxslar guruhiga berilgan kreditlar summasi. Taʼminlangan kreditlar/Lizing	Bir insayderga berilgan eng yirik kredit, taʼminlangan	Maks 0,25
		1 darajali kapital	
6.2.	Bir insayderga yoki daxldor shaxslar guruhiga berilgan kreditlar summasi. Taʼminlanmagan kreditlar/Lizing	Bir insayderga berilgan eng yirik kredit, taʼminlanmagan	Maks 0,05
		1 darajali kapital	
6.3.	Bank tomonidan barcha insayderlarga berilgan kreditlarning yalpi summasi	Insayderga berilgan kreditlarning yalpi summasi	Maks 1,00
		1 darajali kapital	

Majburiy iqtisodiy me'yorlar	Iqtisodiy me'yorlarning nomlanishi	O'rnatilgan me'yor
Me'yor N1	Kapital yetarliligi koef	Min.0,10
Me'yor N2	1-darajali kapitalning yetarliligi	Min. 0,05
Me'yor N3	Leveraj	Min. 0,06
Me'yor N4	Joriy likvidlik koef	Max.0,30
Me'yor N5	Bir yoki guruh qarzдорlariga o'rnatilgan ta'minlangan qarzning maksimal darajasi	Max.0,25
Me'yor N6	Bir yoki guruh qarzдорlariga o'rnatilgan ta'minlanmagan qarzning maksimal darajasi	Max.0,05
Me'yor N7	Barcha yirik kreditlarning maksimal darajasi	Max.8,0
Me'yor N8	Bir emitentning qimmatli qog'oziga investitsiya qilishning maksimal darajasi	Max.0,15
Me'yor N9	Oldi-sotdi uchun nodavlat qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilishning maksimal darajasi	Max.0,25
Me'yor N10	Barcha emitentlar ustav kapitali va boshqa qimmatli qog'ozlariga qilgan investitsiyalar miqdori	Max.0,50
Me'yor N11	Bir insayderga yoki daxldor shaxslar guruhiga berilgan ta'minlangan kreditlar miqdori/lizing	Max.0,25
Me'yor N12	Bir insayderga yoki daxldor shaxslar guruhiga berilgan ta'minlanmagan kreditlar miqdori/lizing	Max.0,05
Me'yor N13	Barcha insayderlarga taqdim etilgan kreditlarning umumiy miqdori	Max.1,0

**Bank aktivlari va resurs bazasi tahlilida
qo'llaniladigan koeffitsiyentlar (K a), (Krb)**

Koeffitsiyentlar	Ko'rsatkichlarni hisob-kitob formulasi	O'rnatilgan optimal me'zon
K a1	Daromad keltiruvchi aktivlar / jami aktivlar	Min 0,70 Max 0,85
K a2	Daromad kel.aktivlarga ehtimoliy yo'qotish bo'yicha zaxira / daromad keltiruvchi aktivlar	Min 0,04
K rb1	Bank jalb etgan majburiyatlari / ishlayotgan aktivlarga nisbatan	Max 1,2
K rb2	Mijoz h/v.laridagi mablag'lar / majburiyatlar	Min 0,10

**Bank ishonchliligi va kapitalining etarliligini aniqlash bo'yicha
koeffitsiyentlar (K i)**

Koeffitsiyentlar	Ko'rsatkichlarni hisob-kitob formulasi	O'rnatilgan optimal me'zon
K i1	Bank kapitali / daromad keltiruvchi aktivlar	Min-0,25
K i2	Bank kapitali / Jami majburiyatlar	Min-0,10
K i3	Ustav jamg'arma / bank kapitali	Min-0,15; Max-05

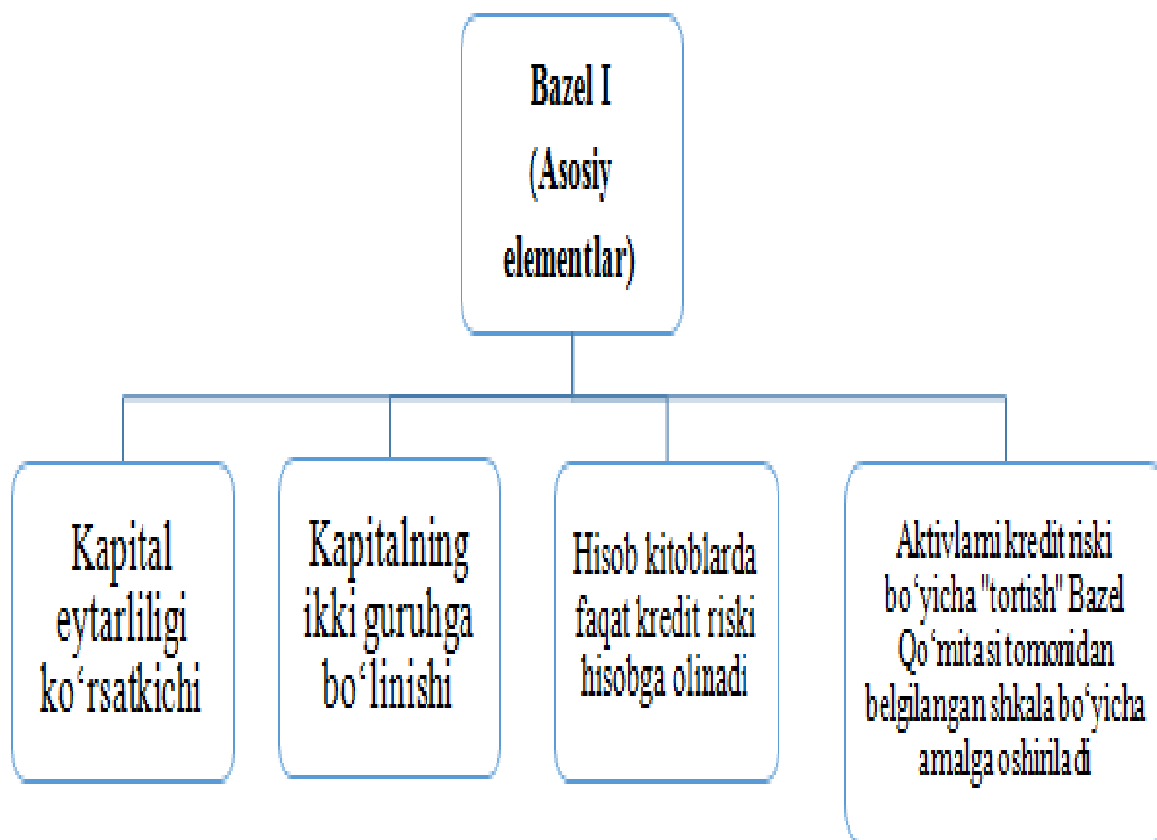
**Bank faoliyatining samaradorligini aniqlashtiruvchi moliyaviy
koeffitsiyentlar (K s)**

Koeffitsiyentlar	Ko'rsatkichlarni hisob-kitob formulasi	O'rnatilgan optimal me'zon
K s1	Sof foyda / daromad (yoki xarajat)	Min 0,20
K s2	Bank xarajatlari / bank daromadlari	Min 0,80
K s3	Foizli xarajatlar / foizli daromadlar	Min 0,60
K s4	Sof foyda / aktivlar <u>ROA</u>	Min 0,005 Max 0,010
K s5	Sof foyda / kapital <u>ROE</u>	Min 0,10

Bank likvidligini aniqlash bo'yicha (K I):

Koeffitsiyentlar	Ko'rsatkichlarni hisob-kitob formulasi	O'rnatilgan optimal me'zon
K I1 (to'la likvid)	Likvid aktivlar / jami aktivlar	Min-0,20
K I2 (Joriy likvid)	Yuqori likvid aktivlar / talab qilguncha va muddatli majburiyatlar	Min-0,30
K I3 (Lahzali likvid)	Kassadagi pul mablag'lari / talab qilib olinguncha majburiyatlar	Min-0,20

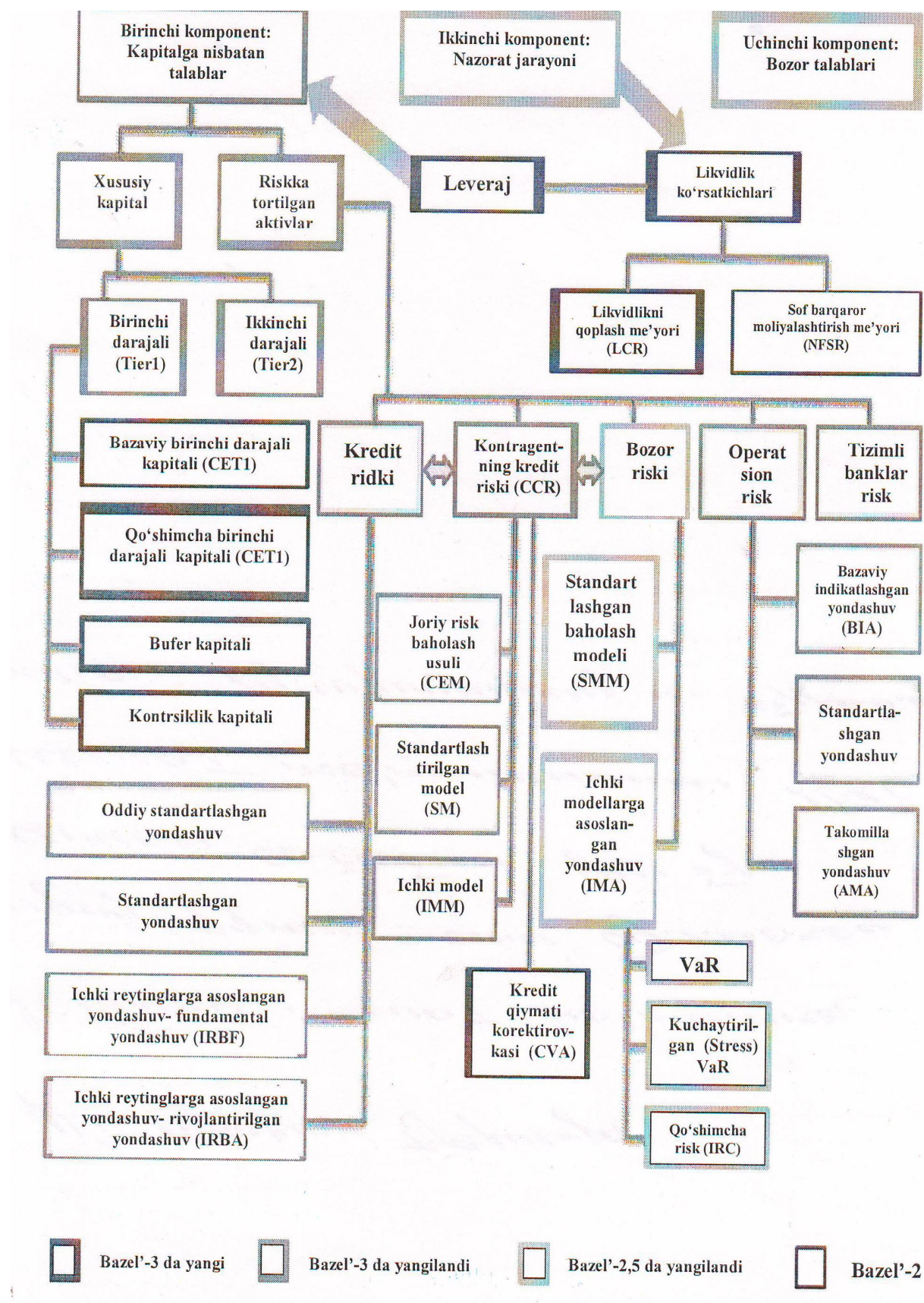
Bazel-1 kelishuvida belgilangan asosiy qoidalar

Bazel-2 kelishuvida belgilangan asosiy qoidalar

Bazel - II		
1-Komponent Kapitalga minimal talablar Riskning 3 ta turi hisobga olingan: kredit, bozor va operatsion risklar Riskni hisobga olishda muqobil sezuvchan yondashuvlar “menyu”si taklif qilingan Cekyuritizatsiyaning to‘liq va aniq metodologiyasi taqdim qilingan Banklar riskni baholashga yondashishni tanlash huquqiga ko‘ra farqlangan Riskni baholashni murakkab metodini qo‘llagan banklar uchun rag‘batlantirish tizimi ko‘zda tutilgan	2-Komponent Nazorat jarayonlarini tashkil qilish Risk mo‘ljallangan bank nazoratini amalga oshirish tamoyillari, mexanizmi va talablari belgilangan Nazorat faoliyati bankni o‘z riskni boshqarish tizimini mukammallashti rishini rag‘batlanti rishga qaratilgan Tartibga solishda rasmiyatchilikdan mazmundorlikka o‘tish ko‘zda tutilgan	3-Komponent Bozor Tartiblari Ma’lumotlarni oshkoraligiga talab kuchaytirilgan: banklar o‘z faoliyatlarining maksimal shaffof ligini ta’minlashlari zarur Risklarni baxolash metodologiyasini, shuningdek, o‘zining ehtimolli gi bo‘lgan to‘lovga noqobili gini (defolt) oshkor qilishi lozim

Bazel-2 talablaridan Bazel-3 talablariga o'tishdagi o'zgarishlar

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
 1	
bob. TIJORAT BANKLARI FAOLIYATINI TARTIBGA SOLISH VA NAZORATI” FANINING PREDMETI VA VAZIFALARI.....	5
1.1. “Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorati” fanining predmeti va zarurligi “Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorati” fanining predmeti va zarurligi.....	5
1.2. Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish fanining maqsad va vazifalari	8
1.3. Bank nazorati tushunchasi, zarurligi va vazifalari.....	12
Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar.....	18
 2	
bob. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANK TIZIMI.....	19
2.1. Banklar va bank tizimi.....	19
2.2 Markaziy bankning tashkiliy shakllari, maqomi va mustaqilligi.....	23
2.3 O‘zbekiston Respublikasi bank tizimining rivojlanishi.....	35
2.4 Tijorat banklarini davlat ro‘yxatidan o‘tkazish va litsenziyalash tartibi.....	44
2.5 Tijorat banklarining tashkiliy tuzilishi.....	61
Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar.....	69

3		
bob.	TIJORAT BANKLARI FAOLIYATINI TARTIBGA SOLISH VA NAZORATI USULLARI.....	70
3.1.	O‘zbekistonda bank nazoratini tashkil qilish asoslari.....	70
3.2.	Bank nazorati usullari va ularni rivojlanishi.....	74
3.3.	Bank nazoratini tashkil qilish bo‘yicha rivojlangan mamlakatlar tajribasi.....	77
3.4.	Bank nazorati bo‘yicha xalqaro kelishuvlarning kelib chiqishi.....	82
	Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar.....	91
4		
bob.	TIJORAT BANKLARI FAOLIYATINI NAZORAT QILISH BO‘YICHA XALQARO BAZEL STANDARTI.....	92
4.1.	Bank nazorati bo‘yicha xalqaro talablarning vujudga kelishining nazariy asoslari.....	92
4.2.	Bank nazorati bo‘yicha Bazel Qo‘mitasining asosiy prinsiplari.....	107
	Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar.....	124
5		
bob.	TIJORAT BANKLARI FAOLIYATI USTIDAN AMALGA OSHIRILADIGAN DISTANTSION NAZORAT.....	125
5.1.	Bank nazoratini tashkil qilishning huquqiy va tashkiliy asoslari.....	125
5.2.	Dastlabki nazorat va uning tashkil etilishi.....	125
5.3.	Masofada turib bank nazoratini olib boorish.....	130
5.4.	Inspeksion nazorat va uni tashkil etish asoslari.....	147

5.5	Banklar va ularning filiallarini inspeksiya (tekshirish)dan o'tkazuvchi tekshiruv guruhining huquq va majburiyatlari.....	153
	Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar.....	162
6 bob.	BANK NAZORATI BO'YICHA BAZEL PRINSIPLARI, TALABLARI. BAZEL-III NI O'ZBEKISTON BANK AMALIYOTIGA QO'LLASH.....	169
6.1.	Bazel-III tavsiyalarini qo'llash.....	169
6.2.	Rivojlangan mamlakatlarda Bazel III standartidan foydalanilishi.....	173
6.3.	O'zbekiston Respublikasi bank tizimida Bazel III talablarining qo'llanilishi.....	181
	Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar.....	191
7 bob.	TIJORAT BANKLARI FAOLIYATINI KREDIT REYTINGI ASOSIDA BAHOLASH.....	192
7.1.	Bank faoliyatini reyting baholash haqida tushuncha va uning ahamiyati.....	192
7.2.	Bank faoliyatini reyting baholash usullari va turlari.....	197
7.3.	Xorijiy mamlakatlarda bank faoliyatini reyting baholash tartibi.....	210
7.4.	Xorijiy banklar faoliyatini reyting baholash usullarini milliy bank tizimida qo'llash istiqbollari.....	224
	Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar.....	233
8 bob.	O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MARKAZIY BANKI TOMONIDAN TIJORAT BANKLARI FAOLIYATINI IQTISODIY NORMATIVLAR ORQALI TARTIBGA SOLISH.....	234
8.1	Kapital yetarlilik koeffitsiyentlariga qo'yiladigan talablar.....	234

8.2	Kreditlash faoliyatini tartibga soluvchi me'yorlar.....	248
	Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazoratiga oid atama va iboralarning izohli lug'ati	255
	Adabiyotlar.....	276
	Ilovarlar.....	283

This image shows a full page of blank white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page, providing a guide for writing. There are no margins, text, or other markings on the paper.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

[illegible]

[illegible]

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

**T.M. KARALIYEV
I.F. SAYFIDDINOV**

**TIJORAT BANKLARI FAOLIYATINI TARTIBGA
SOLISH VA NAZORATI**

Darslik

Muharrir

Badiiy muharrir **K. Boyxo‘jayev**

Kompyuterda sahifalovchi **M. Saydalixo‘jayeva**

Nashr. lits. AI № 309. 16.12.2019.

Bosishga ruxsat 16.12.2019-yilda berildi.

Bichimi 60x84/16. Ofset qog‘ozi. «New Times Roman» garniturası.

Shartli b.t. 19,1. Nashr hisob t. 19.

Adadi 50 dona. 36-buyurtma.

“IQTISOD-MOLIYA” nashriyoti.
100000, Toshkent, Amir Temur, 60^{«A»}.

“HUMOYUNBEK-ISTIQLOL MO‘JIZASI”
bosmaxonasida chop etildi.
100000, Toshkent, Amir Temur, 60^{«A»}.